Аԥсны аҭҵаарадырракәа ракадемиа
Д.И. Гәлиа ихьӡ зху Аԥсуаҭҵааратә институт

АԤСУА БЫЗШӘА АҾЫШЬАԤҞАРАҚӘА

Ирҿееиу, ихарҭәааау 4-тәи аҭыжьра

АИ
Аҟәа – 2019

УДК 811.35
ББК 81.602.1 Абх.

А 63

Ишьақәырҕәҕәоуп ААР Д.И. Гәлиа ихьӡ зху Аҧсуаҭҵааратә институт
Аҵарауаа рхеилак аӡбарала

Аредколлегиа: **Ҳагба Л. Р.**, афилологиатә ҭҵаарадырракәа рдоктор, апрофессор, ААР алахәыла-корреспондент (аҭҵаарадырратә редактор); **Аршба Н. В.**, афилологиатә ҭҵаарадырракәа ркандидат; **Ашәба А. Е.**, афилологиатә ҭҵаарадырракәа ркандидат, адоцент; **Хагәышь Б. А.**, афилологиатә ҭҵаарадырракәа ркандидат, адоцент; **Чрыгба В. А.**, афилологиатә ҭҵаарадырракәа рдоктор, апрофессор, ААР академик; **Шьынқәба А.Шь.**, аҭҵаарадырратә усзуҩ еиҳабы.

Аххәааҟатцаҩцәа: Адлеиба Ць. И., афилологиатә ҭҵаарадырракәа рдоктор, апрофессор;
Саманба Л.Х., афилологиатә ҭҵаарадырракәа рдоктор, апрофессор.

АҦСУА БЫЗШӘА АҨЫШЬАПҞАРАҚӘА. Ирҿеиу, ихарҭәаау 4-тәи аҭыжьра. Аҟәа: Акьыҧхь аҩны, 2019. – 216 д.

Г/р 978-5-111-60-08017

© Аҧсуаҭҵааратә институт, 2019

Аҧсуа бызшәа аҩышьапҟаракәа рыҭҵаара аҭоурых ахьтә

Аҧсуа литература аҿиара ианалага инаркны, аҭҵаарадырратә усзуҩцәа рҿапхьа иқәгылеит абызшәа анормақәа ирықәшәо аҩышьапҟаракәа рапҵара азҵаара.

1933ш. иҭыҵит Д. И. Гәлиа еиқәиршәаз «Аҧсуа бызшәа иаазыркьаҿу аорфографиа». 1934-1935шш. рзы иҭыжьын А. К. Ҳашбеи В. И. Кәыкәбеи ари азҵаара иазкыз рыҭҵаамҭақәа. Аорфографиеи аграфикеи ирыдҳәаланы акырынтә акьыҧхь аҿы дықәгылеит К. С. Шьаҟрыл. Абарҭ апроблемақәа цәыргоуп А. М. Чоҷуа, К. С. Шьаҟрыл, Б. У. Шьынқәба, Хә. С. Бҕажәба еиқәдыршәаз ашколтә рҵага шәыҟәқәа рҿы.

1958 ш. иҭыҵит (1960 ш. еиҭаҭыжьын), уинахысгьы ахархәара зауз, акрызҵазкуа Хә. С. Бҕажәба «Аҧсуа орфографиа апҟаракәа» захьӡу иусумҭа.

1978 ш. Л. П. Чкадуа иҭлыжьит амонографиа, «Аҧсуа бызшәа апунктуациа» ҳәа хыс иаманы.

1981 ш. иҭыҵит Н. В. Аршба, Ҭ. П. Шьаҟрыл, Т. Хә. Ҳалбад, Л. П. Чкадуа ҳазлацәажәо апроблема иазку русумҭақәа реизга «Аҧсуа орфографиа аматериалқәа».

1997 ш. иҭыжьын Н. В. Аршба, Т. Хә. Ҳалбад, Л. Р. Ҳагба, Л. П. Чкадуа еиқәдыршәаз «Аҧсуа бызшәа аҩышьапҟаракәа».

2011 ш. ари аусумҭа рҿеины, ихарҭәааны еиҭаҭыжьын. Уи авторцәа еилазаара: Аршба Н. В., Хьециа А. Ць., Ҳагба Л. Р., Чкадуа Л. П., аҭакзыҧхықәу аҭҵаарадырратә редактор – Л. Р. Ҳагба.

2017 шықәсазы, ҿыц аус адуланы, ари аҭҵаамҭа еиҭаҭыжьын.

Ишәыдаагало апҟаракәа еиқәыршәоуп аҧсуа бызшәадырраҿы абри апроблема иазкны ицәырҵыз агәаанагаракәа азгәаҭаны, шьаҭас ирымоуп аҭыхәтәан зыӡбахә ҳәоу аизга

аматериалқәа. Ҷыдала иазгәаҭатәуп А. Ць. Хьециа акырӡа ишырҭбааз «Анбан дуқәа рҩышьа» иазку ахы. «Аԥхьаӡара хьыӡқәа рҩышьа» иазку ахәҭаҟны, урҭ ирыдҳәалоу ауадаҩрақәа хшыҩзышьҭра рыҭаны, аԥҟарақәа еиқәиршәеит агәынкыларазы еиҳа иманшәалоу апринцип ала.

Аусумҭа злашьақәгылоу ахәҭақәа: «Абжьыҟақәа рҩышьа апринципқәа», «Ацыбжьыҟақәа рҩышьа», «Ажәа аиагара аԥҟарақәа» (автор – афилологиатә ҭҵаарадырракәа ркандидат Н. В. Арышԥҳа); «Анбан дуқәа рҩышьа», «Аԥхьаӡара хьыӡқәа рҩышьа» (авторцәа – афилологиатә ҭҵаарадырракәа ркандидат Т. Хә. Ҳалбад, афилологиатә ҭҵаарадырракәа ркандидат А. Ць. Хьециа); «Ацынгылақәа рҩышьа», «Ашьҭынгылақәа рҩышьа», «Абжьыҭҟьақәа рҩышьа», «Ахәҭаҷқәа рҩышьа», «Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ажәақәа рҩышьа» (авторцәа – афилологиатә ҭҵаарадырракәа ркандидат, адоцент Ҭ. П. Шьаҟрылԥҳа, афилологиатә ҭҵаарадырракәа рдоктор, апрофессор Л. Р. Ҳагԥҳа); «Аҟаҵарба аамҭатә, аркьынаатә формақәа рҩышьа», «Ахьыӡтә ажәеидҳәалақәа рҩышьа», «Апунктуациа» (автор – академик Л. П. Ҷкадуаԥҳа). Ахәҭақәа «Ахьыӡҟақәа рҩышьа», «Аҟазшьарбақәа рҩышьа» Т. Хә. Ҳалбад иусумҭақәа рыла акыԥхь иазлырхиеит Л . Р. Ҳагԥҳа.

Аԥсуа литературатә бызшәа ажәлар зегьы ирзеиԥшу бызшәоуп. Уи еиҿкаазароуп еиҳа ииашоуп ҳәа иԥхьаӡоу, иҭышәынтәалахьоу анормақәа рыла.

Аҭыжьымҭа ҿыц хықәкыс иамоуп, итрадициатәу афонетикатә, алексика-семантикатә, аморфологиатә принципқәа ирықәныҟәаны, ажәақәа рҩышьаҿы иаҳԥыло авариантрацәара аԥыхра, абызшәа аҿиарамҩаҿы иааиԥмырҟьаӡакәа имҩаԥысуа апроцессқәа разгәаҭара.

Аредколлегиа

АОРФОГРАФИА

Абжьыҟақәеи ацыбжьыҟақәеи рҩышьа

Абжьыҟақәа рҩышьа апринципқәа

Аԥсуа бызшәаҿы ацыбжьыҟақәа раасҭа абжьыҟақәа рхыԥхьаӡара акырӡа ишмаҷугьы, аҩраан ауадаҩрақәа зыдҳәалоу еиҳарак абжьыҟақәа роуп, избанзар урҭ, иарбанзаалак аҭакы ма аформа еиҩдырааратә функциа анрымам, ажәақәа рыҩнуҵҟагьы, рҳәаақәа рыҿгьы, дара-дара еинырны, ма ақәыгәгәаара аҟазаареи аҟамзаареи ирыхҟьаны, ирыхҭысуеит еиуеиԥшым афонетикатә ҽыԥсахрақәа. Урҭ аҽыԥсахрақәа зегьыҵәҟьа абызшәаҿы уажәраанӡагьы иҭышәнымтәалацт, уи аганахьала иҟоуп адиалекттә еивгарақәагьы. Убарҭқәа зегьы ирыхҟьаны, иахьа алитературатә бызшәаҿы еиԥшу ажәақәа рҿы ирацәаны иаҳԥылоит абжьыҟақәа рҩышьа авариантқәа.

Ацәажәараҿгьы аҩыраҿгьы убарҭ авариантқәа раԥыхразы, алитературатә нормақәа рышьақәыргыларазы, аҩышьа акультура арҽеиразы, азеиԥш фонематә системеи, ашьҭыбжьтә ҽыԥсахрақәа рзеиԥш хырхарҭеи, рморфологиатә еилазаашьеи азгәаҭаны, иалхтәуп изықәныҟәатәу ихадоу аҩышьа апринципқәа.

1. Ацәажәашьатә вариантқәа аныҟам, зеиҧшла, аҩышьатә принципқәа рахьтә иреиӷьу ҳәа иҧхьаӡоуп ауаҩы ишиаҳауа ианиҩуа, ацәажәашьеи аҩышьеи анеиқәшәо, ажәақәа еилазаашьала ианымариоу, ианеилкаау, ажәакала, аҩышьа афонематә принцип шьаҭас ианамоу.

2. Ацәажәашьатә вариантқәа аныҟоу, аҧыжәара рыҭатәуп ҭоурыхла еиҳа ииашоу, етимологиалеи морфологиалеи еиҳа ихаҭәааау, еилкаау аформа, насгьы асахьаркыратә литература аклассикцәа рбызшәаҿы еиҳа ирацәоу, иҭышәынтәалахьоу аҩышьақәа.

3. Абжьыҟа ***а*** аҩышьатә вариантқәа ралхраан хшыҩзышьҭра рыҭатәуп аҧхьа игылоу ашьаҭатәи ***а*** ахьыӡтә ажәаформақәа зегьы рҿы иамоу аҷыдаракәа, насгьы уи аморфологиатә (азеиҧштә, адхаларатә, ахаҿытә) функциақәа анамоу ахархәашьа.

4. Ашьҭыбжьтә системаҿы арегрессивтә ассимилиациа (ашьҭахь игылоу ашьҭыбжь аҧхьатәи ианырны, иара ианеиҧшнатәуа) еиҳа инаӡоуп, иҭышәынтәалоуп азы, ашьҭыбжьтә еицааиракәа ***-аи-, -ау-*** ҩтәуп ***-еи-, -оу-*** ҳәа (иалкаау позициақәак рҿы ада, шәахә. ҭаҟа).

5. Ашьҭыбжьтә системаҿы апрогрессивтә ассимилиациа (аҧхьа игылоу ашьҭыбжь ашьҭахьтәи ианырны, иара ианеиҧшнатәуа) наӡам, иҭышәынтәалам азы, ашьҭыбжьтә еицааиракәа ***-иа-, -уа-*** ишыҟоу иааныжьтәуп.

6. Зҩышьа мыцхәы иуадаҩу, аҟәыгәӷәара змам, ажәа ашьаҭаҿы позициак иадҳәалам абжьыҟа ***ы*** аҩышьа аҭышәнырҭәаларазы, аҧсуа бызшәаҿы ацыраҟалара ихадоу апринципқәа ирыҟәныҟәатәуп (шәахә.ҭаҟа).

7. Абжьыҟа ***ы*** ахьыҟоуи иахьыҟами аҳәашьа авариантқәа рахьтә аҧыжәара аҭатәуп уи ахьыҟоу авариант, избанзар бжьыҟала ихаҭәааау ажәа аҳәашьа еиҳа иласхоит, агәынкылара мариахоит, ацыбжьыҟақәа хәанчамкәа, еилырганы иҳаҳауеит, уи ажәахырҿиаараҿы акыр аҽарманшәалоит.

Абжьыҟа *а* аҩышьа

1. Зышьаҭа абжьыҟа ***а*** ма ашьҭыбжьтә еицааиракәа ***аа-, аи-, ау-*** рыла иалаго ажәақәа азеиҧш формаҿы ирыцлаӡом даҽа ***а***-к, алагарҭатәи ***а*** инанагӡоит ашьаҭатәи ***а***-и азеиҧш рбага ***а***-и рҭакы:

ан, анацәа; аб, абацәа; ажәа, ажәақәа;
аамҭа, аамҭақәа; аидара, аидаракәа; аура, аурақәа.

Азгәаҭа. Аҧсуа ажәақәа рҿы иаҳҧылаӡом ҩба-ҩбала (ма еиҳаны) еицу еиҧшу абжьыҟақәа ***ее, оо, ыы***. Ажәақәа *ааба, аамҭа, ааҧын* уҳәа рҟны иҳамоу аицааира ***аа*** аҿы аҧхьатәи ***а*** цыбжьыҟатә хылҵшьҭроуп.

2. Азеиҧш формаҿы ада, егьырҭ ахьыӡҟа аформақәа зегьы рҿы иҩтәӡам апрефикс ***а*** (уахь иалаҵатәым зышьаҭа ***а-, аа-, аи-, ау-*** рыла иалаго ажәақәа):

ашьха, ашьхақәа, аха: *сышьха, бышьха, рышьха, ҳашьха, шәышьха;*
шьхакы, шьхала, шьхас, шьхада, шьхақәак;
аҩны, аҩынқәа, аха: *сыҩны, быҩны, ҳаҩны, ҩнык, ҩныда, ҩныла, ҩныс, ҩынқәас;*
абзиара, абзиарақәа, аха: *сыбзиара, быбзиара, ҳабзиара, бзиарак, бзиарас, бзиарақәак;*
аԥаҩы, аԥаҩцәа, аха: *сԥаҩы, бԥаҩы, ҳԥаҩы, ԥаҩыс, ԥаҩцәақәак.*

3. Ахьыӡҟа аиагаратә формаҿы иҩтәӡам апрефикс ***а*** (уи ажәа ашьаҭа иатәымзар), аха ***а*** ҩтәуп, амаҭәар акласс 3-тәи ахаҿы адхаларатә ԥакы анамоу:

ақыҭа анапхгаҩыс, аҳәынтқарра ахадас,
абна ахылаԥшҩыс, атәыла ахаҭарнакс.

4. Зышьаҭа абжьыҟа ***а*** ала иалаго ажәақәа рахьтә:

1) ажәақәак рформақәа зегьы рҿы инхоит ашьаҭатәи ***а***:

ан, анацәа, сан, уан, шәан, ҳан, аныс, анык, аныда;
абхәа, абхәацәа, сабхәа, ҳабхәа, абхәáк, абхәáс;
арма, армақәа, сарма, шәарма, арымак, арымада.

2) ажәақәак рҿы ашьаҭатәи ***а*** нхоит адхаларатә формаҿы мацара, егьырҭ – еилкаам, аиагаратә формақәеи ашьҭынгылақәа ***-да, -ла*** зцу ажәақәеи рҿы уи ыӡуеит:

ашҭа, ашҭақәа, сашҭа, шәашҭа, аха: *шҭак, шҭас, шҭада, шҭала;*

аԥәца, аԥәцақәа, саԥәца, шәаԥәца, аха: *ԥәыцак, ԥәыцас, ԥәыцада, ԥәыцала.*

5. Аицааира ***аа*** еснагь ашьаҭа иатәуп, уи позициас иахьгылазаалакгьы, извагылазаалакгьы аҽеаԥсахӡом, ***аа-*** ҳәа инхоит:

аамҭа, аамҭақәа, ҳаамҭа, саамҭа, уаамҭа, аамҭак;
ахаа, ахаақәа, ҳахаа, сыхаа, шәыхаа, хаак, ихааун.

6. Зышьаҭа аицааирақәа ***аи-, ау-*** рыла иалаго ажәақәа рыҟны азеиԥш формаҿи ахаҿырбага ***ҳ-*** авараҿи инхоит ашьаҭатәи ***аи-, ау-***, егьырҭ аформақәа зегьы рҿы ***аи-, ау-*** ыиасуеит ***еи-, оу-*** рахь:

áидара, áидарақәа, ҳáидара, аха*: сéидара, шәéидара, еидáрак, еидáрада, еидáрала, еидáрас, еидáрақәак;*
áура, áурақәа, ҳáура, аха*: сóура, шәóура, оурáк,оурáда, оурáс, оуры́ла.*

7. Ажәа алагарҭатәқәа ***а-, аи-, ау-*** рҿы абжьыҟа ***а*** ашьаҭа иатәу иатәыму аилкааразы, ажәа ргылатәуп адхаларатә формаҿы (арацәа хыԥхьаӡара 1-тәи ахаҿы ада, избанзар уаҟа, ашьаҭа ҩ-цыбжьыҟак рыла иалагозар, ицәырҵуеит ашьаҭа иатәым ***а-****: аԥҳа, сыԥҳа,* аха: *ҳаԥҳа),* усҟан алагарҭатәи ***а-*** нхозар, уи ажәа ашьаҭа иатәуп, инымхозар, ***а-*** зеиԥш префиксуп:

а-, аи-, ау- **ашьаҭа иатәуп:**

ан: *сан, уан, бан, иан, шәан, ран;*
аиха: *сеиха, уеиха, шәеиха, реиха;*
аура: *соура, уоура, шәоура , роура.*

а-, аи-, ау- **ашьаҭа иатәым:**

ала: *сла, ула, ила, шәла, рла;*
аира: *сира, уира, иира, шәира, рира;*
ауҭра: *суҭра, ууҭра, иуҭра, шәуҭра.*

8. Атәым бызшәақәа рахьтә иаагоу абжьыҟа ***а-*** ала иалаго ажәақәа рзеиԥш формаҿы иҩтәуп ***а***-к:

автор, авторцәа; автобус, автобусқәа;
агитациа, агитациақәа; адрес, адресқәа;
ассимилиациа, ассимилиациақәа;
анбан, анбанқәа; антоним, антонимқәа.

Уи ашьаҭатәи ***а-*** нхоит егьырҭ аформақәа рыҿгьы:

савтор, авторс, авторк, авторда, авторцәақәак.

9. Атәым бызшәақәа рахьтә иаагоу егьырҭ абжьыҟақәа ***(и,е,о,у)*** рыла иалаго ажәақәа рзеиԥш формаҿы иҩтәуп апрефикс ***а****:*

аинститут, аинститутқәа; аиамб, аиамбқәа;
аепиграф, аепиграфқәа; аорден, аорденқәа;
ауниверситет, ауниверситетқәа.

10. Аицааиракәа ***-аа-, -ҳа-//-аҳ-*** рвариантқәа ахьҳамоу ажәақәа рҿы иҩтәуп ***-аа-***:

иҩтәым:	**иҩтәуп:**
аҭаҳцәа	*аҭаацәа*
иаҳбоит	*иаабоит*
аԥаҳимбар	*аԥааимбар*
ахәҳахәҭра	*ахәаахәҭра*
акылҳара	*акылаара*

Ахаҿырбагақәа рышьҭахь абжьыҟақәа *ы/а* реиҭныԥсахлара аҩышьа

1. Ахьызҟақәа радхаларатә формақәеи аҟаҵарба ахаҿытә формақәеи рҿы (шәахә. ҭҵаҟа), ажәа алагарҭа инаркны, цырак аҿы ацыбжьыҟақәа хԥа ма инареиҳаны ианеиқәшәалак, ацыраҟалараан ацыбжьыҟақәа реиҟәыҭхаразы, ма ақәыӷәӷәара аныҟәгаразы актәии аҩбатәии ацыбжьыҟақәа рыбжьара (арацәа хыԥхьаӡара 1-тәи ахаҿы налхны), ахаҿқәа зегьы рҿы ицәырҵуеит абжьыҟа ***ы***. Уи ацынхәрас 1-тәи ахаҿы арацәа хыԥхьаӡара ахаҿырбага ***ҳ***авараҿы ицәырҵуеит абжьыҟа ***а***, урҭ абжьыҟақәа рыҩбагьы ***(ы/а)*** еснагь иҩтәуп; ахаҿырбагақәа ***и, у*** рывараҿы ***ы*** ыҟоуп, аха иааҩӡом:

1) ***ы/а*** **ацыраҿы ацыбжьыҟақәа реиҟәыҭхаразы:**

аҩны́: *сыҩны, быҩны, уҩны, иҩны, лыҩны, шәыҩны,* аха: *ҳаҩны;*
аԥшра́: *сыԥшуеит, быԥшуеит, уԥшуеит,* аха: *ҳаԥшуеит.*

2) ***ы́/а́*** **ақәыӷәӷәара аныҟәгаразы:**

а́ла: *сы́ла, бы́ла, у́ла, и́ла, шәы́ла,* аха: *ҳа́ла;*
а́ԥара: *сы́ԥоит, бы́ԥоит, у́ԥоит, шәы́ԥоит,* аха: *ҳа́ԥоит.*

3) ***ы́/а́* ақәыӷәӷәара аныҟәгаразгьы ацыраҟаларазгьы:**

а́шьха: *сы́шьха, бы́шьха, у́шьха, шәы́шьха,* аха*: ҳа́шьха;*
а́қәлара: *сы́қәлоит, бы́қәлоит, у́қәлоит,* аха*: ҳа́қәлоит.*

2. Цырак аҿы х-цыбжьыҟак аныҟам, ма ажәа аҧхьа ақәыӷәӷәара аныҟам, абжьыҟақәа ***ы/а*** ахаҿырбагақәа рышьҭахь иҟалом:

аҵаҩы́: *сҵаҩы, бҵаҩы, уҵаҩы, иҵаҩы, шәҵаҩы, ҳҵаҩы;*
ане́ира: *снеиуеит, бнеиуеит, унеиуеит, инеиуеит, ҳнеиуеит.*

Аицааира *аи-* аҩышьа

Абжьыҟа ***а*** анаҩс абжьыҟабжа ***и*** ангылоу, арегрессивтә ассимилиациа иахҟьаны, ***аи*** еиҳарак ***еи*** ахь ииасуеит (*аҧәаи → аҧәеи, дыцәаит → дыцәеит*), аха позициақәак рҿы ***аи-*** ҳәа иаанхоит.

Аицааира *аи-* мыҧсахкәа, ишыҟоу иҩтәуп:
1. Зышьаҭа ***аи-*** ала иалаго ажәақәа рзеиҧш формаҿы:

аимаа, аимаақәа; аидара, аидарақәа;
аизара, аизарақәа; аиҧбы, аиҧбацәа;
аиҭага, аиҭагақәа; аибабара, аибабарақәа.

2. Зышьаҭа ***и-*** ала иалаго ажәақәа рзеиҧш формаҿы:

аика, аикақәа; аиаҭым, аиаҭымцәа; аиаша, аиашақәа.
(Апрефикс ***а*** нхаӡом егьырҭ аформақәа рҿы: *сиаша, уиаша, риаша; рикақәа).*

3. Зышьаҭа ***и-*** ала иалаго аҭәым бызшәахьтә иаагоу ажәақәа рзеиҧш формаҿы:

аидеиа, аидеиақәа; аидеал, аидеалқәа.
(Апрефикс ***а*** нхаӡом егьырҭ аформақәа рҿы: *сидеиа, ридеиа, идеиак).*

4. Аицааира ***аи-*** аҧхьа ацыбжьыҟа ***ҳ*** гылазар:

ҳаиҳабы, ҳаиҧбы (иаҿшә.: *сеиҳабы, сеиҧбы);*
аҳаи, алаҳаи, абаҳаи, дкаҳаит, иршьаҳаит.

5. Абжьыҟабжа ***и*** аҧхьа аицааира ***аа*** гылазар:

абааи, ахааи, аҧааи, дааиуеит, днеиааиуеит.

6. ***Аи-*** аҧхьа ацыбжьыҟа ***ҟ*** гылазар:

а) ажәаформақәак рҿы ***аи-*** шыҟоу иаанхоит:

иҟаиҵеит, иҟаимҵеит, аҟаитан, иҟаимаҭуп, Данаҟаи.

б) ажәаформақәак рҿы ***аи- еи-*** ахь ииасуеит:

абраҟеи, убраҟеи, абаҟеи, ашьамаҟеи, ирҟаҟеит.

7. Аицааира -***аи-*** цырак ианатәым, уи ҩ-цырак ианеиҩыршо:

даԥаирхеит – цырала ишоит: *да-ԥа-ир-хеит* (иаҿшә.: *иԥеиҳәе́ит);*
икаижьит – цырала ишоит: *и-ка-и-жьит* (иаҿшә.: *ике́иҿеит);*
инаигӡеит – цырала ишоит: *и-на-иг-ӡеит* (иаҿшә.: *ине́игеит);*
иаваижьит – цырала ишоит: *иа-ва-и-жьит* (иаҿшә.: *и́веиԥеит).*

8. Еиуеиԥшым аибаркышьеи аилазаашьеи змоу ажәеидҳәалақәа рҿы, аԥхьатәи аҭыԥ аҿы игылазаргьы, ашьҭахьтәи аҭыԥ аҿы игылазаргьы, азеиԥш форма аҵакы змоу ажәа алагарҭатәи ***аи-*** шыҟоу иаанхоит:

аиҩызаратә баҟа, аиԥбыратә школ, аихатәы каруаҭ, аимаратәи арԥыс, аҟәатәи аиԥылара, ашьҭахьтәи аицәажәара, ашьыжьтәи аибабара, сзыԥхьаз аиҭага, иалырхыз аиҳабыра, амҿыԥҟага аиха, аус аилкаара, ашә аилаԥара, ашәҟәы аиҭагара, амал аиҷаҳара.

9. Ажәеидҳәалаҿы ашьҭахьтәи аҭыԥ аҿы игылоу, зышьаҭа ***аи-*** ала иалаго ажәа, азаҵә хыԥхьаӡара 3-тәи ахаҿы амаҭәар класс адхаларатә ҵакы анамоу:

аҿы аидара, аҩнаҭа аиҳабы (иаҿшә. егьырҭ ахаҿқәа: *сара сеидара, шәара шәеиҳабы).*

10. Атәым бызшәахьтә иаагоу ажәақәа рҿы ***аи-*** шыҟоу иҩтәуп:

араион, ачаи, аисберг.

Аицааира *аи-* *еи-* ҳәа иҩтәуп:

1. Еиқәыԥхьаӡоу аҭагылазаашьақәа (азеиԥш, адхаларатә ҵаққәа, ***ҳ,- аа-, ҟ-*** рышьҭахьтәи апозициа, ***аи-*** ҩ-цырак ианеиҩыршо) аныҟам, ажәа иарбанзаалак апозициаҿы - аԥхьа, аҩнуҵҟа, анҵәамҭаҿы:

амреи, амзеи, сареи, уареи, шәареи, абреи, ҩбеи, ацәгьеи, абзиеи,
аԥеи, аҽеи, абжьеи, сеимаа, уеимаа, еимаак, еимаада, еидарак, еиҳабыс, деиҳабуп,
анеира, алеира, арҽеира, игеит, игахьеит, днеит, днеиуеит, илеиҳәеит,
Алҵеи, Дамеи, Наҩеи.

2. Аҳәаақәҵатә еибаркышьа змоу ажәеидҳәалақәа рҿы, зышьаҭа ***аи-*** ала иалаго ажәа ашьҭахьтәи аҭыԥ аанкылозар (азеиԥш префикс аԥхьатәи ажәаҿы игылоит азы):

асахҭан еимаа, аԥсуа еимсы, акасы еицарса, аԥкы еиқәаԥәа, абла еиқәара, арԥыс еиҿамс, аҳәоу еиқәшәа, аинфиниттә еицааира.

3. Еиуеиԥшым аибаркышьеи аилазаашьеи змоу ажәеидҳәалақәа рҿы ***аи-*** ҳәа иалаго ажәа азеиԥш ма адхаларатә ҵакы амамзар:

еиҩызаратә баҟак, еиҩызаратә баҟас, еиҩызаратә баҟала;
еиҵбыратә школк, еиҵбыратә школда, еиҵбыратә школқәак;
еихатәы каруатҟ, еихатәы каруатҵс, еихатәы каруатҟла;
аҟәатәи еиҭыларак, аҟәатәи еиҭыларақәак;
дзыҧхьаз еитагак, дзыҧхьаз еитагақәак.

4. Аиҿырҧшратә шьҭынгыла ***аиҭш→еиҭш*** 3-тәи ахаҿы амаҭәар акласс аҿырҧшраианазку, егьырҭ ахаҿқәа инарықәыршәаны, иҩтәуп ***еиҭш*** ҳәа:

аҵыс еиҭш, аҧхыӡ еиҭш, амшә еиҭш (иаҿшә.: *иара иеиҭш, лара леиҭш, сара сеиҭш, ҳара ҳаиҭш).*

5. ***Еиҭш*** ҳәа иҩтәуп ажәалагалақәеи аамҭатә ҭакы аазырҧшуа ажәеидҳәалақәеи рҿы:

ишаҧу еиҭш, ирҳәалоит еиҭш, даахьаҧшуаны еиҭш, днаӡоны еиҭш, днатәоны еиҭш.

Азгәаҭа. Урҭ ирыларҩашьатәым азеиҧш формаҿы игылоу ***аиҭш*** иахырҿиаау ажәақәа, уаҟа ***аиҭш-*** ҳәа иҩтәуп:

аиҭшра, аиҭшымра, аиҭшхара.

6. Ацынгыла ***аиҭа→еиҭа*** еснагь ***еиҭа*** ҳәа иҩтәуп:

еиҭа дҳаҧхьеит, еиҭа дкаҳаит, еиҭа еиқәшәеит.

Азгәаҭа. Уи иаларҩашьатәым азеиҧш формаҿы игылоу еилоу ахьыӡҟа иахәҭоу ***аиҭа***:

аиҭаҳәара, аиҭагара, аиҭанеиааира, аиҭаҧсра.

7. Ацынгыла ***аиргьҳәа // еиргьҳәа // ергьҳәа*** авариантқәа рахьтә иҩтәуп еиҳа иҭышәынтәалахьоу авариант ***ергьҳәа:***

ергьҳәа дыҟоуп, ергьҳәа дцәажәоит.

8. Ахаҿытә ҧынгылақәа зцыло аиҿырҧшратә шьҭынгыла ***áиҳа//éиҳа*** (ақәыҕәҕәара алагамҭаҿы игылоуп) амаҭәар акласс 3-тәи ахаҿы анаанарҧшуа, иҩтәуп ***аиҳа*** ҳәа, егьырҭ ахаҿқәа рҿы – ***еиҳа*** ҳәа:

аҵх аиҳа амш еиҳауп, ҵыҧх аиҳа сынтәа ихьҭоуп; аха: *сара сеиҳа, уеиҳа, беиҳа, леиҳа, иеиҳа, шәеиҳа, реиҳа, ҳаиҳа.*

Азгәаҭа. Уи иаларҩашьатәым ахаҿытә ҧынгылақәа зцымло аҭагылазаашьатә цынгыла ***иаҳá*** (ақәыҕәҕәара анҵәамҭаҿы игылоуп), уи ахаҿырбагақәа ацлаӡом, еснагь ***иаҳá*** ҳәа иҩтәуп:

иаҳа деигьуп, иаҳа дыҧшӡоуп, иаҳа-иаҳа ихьҭахоит.

Ахаҿырбага *и-* аҩышьа

Егьырҭ аҟаҵарбатә хаҿырбагақәа рааста ахаҿырбага ***и-*** ахархәашьеи аҩышьеи акырӡа иуадаҩуп, избанзар афункциақәа рацәаны иамоуп – иаанар-

ԥшуеит азаҵә хыԥхьаӡара 3-тәи ахаҿы ахацәа рклас-си амаҭәар акласси, арацәа хыԥхьаӡара 3-тәи ахаҿы. Уи иахҟьаны ***и-*** ҳԥылоит акакалагьы, ɷба-ɷбалагьы, хԥа-хԥалагьы.

Арбага ***и-*** ахархәашьа ауадаɷрақәа иреиуоуп иара убас, аҳәоу аҿы аҟаҵарба – азҳәа ахьгылоу аҭыԥ иахьыԥшны, актәи аҭыԥ аанызкыло ***и-*** ахьбыжьшәо.

1. Ахаҿырбага ***и-*** быжьшәоит, аҟаҵарба аԥхьа даҽа ажәак ыҟамкәа, ишиашоу ***и-*** иаанарԥшуа асубиект (азыхҳәаа) ма иԥиоу аобиект (азырхатә харҭәаага) гылазар:

ала (и)шуеит, аҽы (и)ҳәуеит;
дара (и)неиуеит, ахәыҷқәа (и)хәмаруеит;
ашәҟәы (и)аархәеит, аɷынқәа (и)дыргылеит.

2. Ахаҿырбага ***и-*** быжьшәоит, аҟаҵарба аԥхьа аҳәаақәҵа ма ажәа «зегь(ы)» гылазар:

аԥқы ԥшӡа лӡахит, ашәҭ ҟаԥшьқәа лкын,
ала цәгьа шуеит, ахәмарга бзиақәа лылҭеит,
дара зегь цеит, аутәқәа зегь ҟарԥеит.

3. Ахаҿырбага ***и-*** быжьшәаӡом, аҟаҵарба (азҳәеи) асубиекти (азыхҳәааи) ма аобиекти рыбжьара (аҳәаақәҵа, мамзаргьы ажәа «зегьы» ракәымкәа) даҽа ажәак гылазар:

ала қәаасқәасуа <u>и</u>неиуеит, дара ҭынч <u>и</u>цәажәоит,
ашәҟәқәа рацәаны <u>и</u>сырҭеит, аҿар гәырӷьаԥәа <u>и</u>кәашоит.

4. Ахаҿырбага ***и-*** быжьшәаӡом, аҟаҵарба (азҳәа) иашьҭанеиуазар асубиекти (азыхҳәааи) иԥиоу аобиекти (азырхатә харҭәаагеи):

<u>и</u>шуеит ала, <u>и</u>цоит дара,
<u>и</u>аархәеит ашәҟәы, <u>и</u>лырҭеит ашәҭқәа,
<u>и</u>кәашоит аҿар, <u>и</u>хәмаруеит ахәыҷқәа.

5. Аицҟаҵаратә, аицҟаҵара-аимадаратә, аиц-ҟаҵара-наҟааҟтәи аҭакқәа аазырԥшуа апре-фиксқәа ***а→еи, аиц→еиц, аиба→еиба*** рыла иала-го аҟаҵарбақәа ахаҿытә формақәа рпозициақәа зегьы рҿы, асубиекти (азыхҳәааи) иԥиоу аобиекти (азырхатә харҭәаагеи) аҟаҵарба (азҳәа) ианашьҭа-неиуагьы, иɷтәӡам ахаҿырбага ***и-***:

амшын еисуеит – еисуеит амшын;
ашәҟәы еиқәдыршәеит – еиқәдыршәеит ашәҟәы;
аԥатәқәа еицыҟарԥоит – еицыҟарԥоит аԥатәқәа;
аиɷызцәа еибабоит – еибабоит аиɷызцәа;
ажәеинраала еиҭеигеит - еиҭеигеит ажәеинраала.

6. Алахәыратә формақәа рҿы иɷтәӡам азыҟашьа-хьыӡцынхәаратә префикс ***и-:***

(и)е́иҭаԥуа аҟаԥарба, (и)е́ицәажәо аҳәсақәа, (и)е́и-цырыɷуа ашәҟәы, (и)е́ибабо аиɷызцәа, (и)е́ибырҳәо ажәабжь, (и)е́ибашьуа ар, (и)еиуе́иԥшым аԥаккәа, (и)е́и-ҭагоу аɷымҭа, (и)е́ицынхо аишьцәа, (и)е́ицырдыруа ауаɷы.

7. Зышьаҭа ***аи→еи, аиц→еиц, аиба→еиба*** рыла иалаго арлахәыратә формақәа рҿы иҩтәӡам ахаҿырбага ***и-:***

ахәыҷқәа еибарччо инеиуеит, иаҿшә.: *(и)еибарччо инеиуеит ахәыҷқәа;*
аҳәса еицәажәо игылоуп, иаҿшә.: *(и)еицәажәо игылоуп аҳәса;*
ашәҟәы еиҭаганы иалгеит, иаҿшә.: *(и)еиҭаганы иалгеит ашәҟәы;*
ауада еилырганы иҟоуп, иаҿшә.: *(и)еилырганы иҟоуп ауада.*

8. Цыбжьыҟала иалаго, ҩ-хаҿык змоу еиҭаҵуеи еиҭамҵуеи аҟаҵарбатә формақәа рҿы ***ии-***қәа (ахаҿырбагақәа) ҩба џьарак ианеивагылоу, аҟаҵарба ахьгылазаалакгьы (изыдҳәалоу ажәа аԥхьагьы, ашьҭахьгьы), ибыжьшәоит аԥхьа игылоу ***и-***:

иҳәоит ажәабжь, ажәабжь иҳәоит (иаҿшә.: илҳәоит);
ибоит ашьха, ашьха ибоит (иаҿшә.: илбоит);
исуеит аԥша, аԥша исуеит (иаҿшә.: илысуеит);
ицуп ала, ала ицуп (иаҿшә.: илыцуп).

9. Ахаҿырбагақәа ***иии-***қәа хԥа змоу еиҭаҵуа аҟаҵарбаҿы изуеит аԥхьа игылоу ***и-***: *иара уи иара (и)ииҭеит* (иаҿшә. *илиҭеит, илылҭеит).* Иаанхо ахаҿырбагақәа ***ии-***қәа ҩба апозициақәа зегьы рҿы иззом:

ииҭеит иара, иара ииҭеит.

10. Аицҟаҵаратә префикс ***аи→еи*** ала иалаго еиҭамҵуа аҟаҵарбақәа рҿы еивагылоу ***ии-***қәа рахьтә ибыжьшәоит аԥхьатәи ***и***, иаанхоит иԥиам аобиект арбага ***и***, уи иахҟьаны, аҟаҵарба ахьгылазаалакгьы, иара алагамҭаҿы иҳауеит ашьҭыбжьтә еицааира ***иеи***:

аихырхәара: *дара иара* *<u>иеи</u>хырхәеит* (иаҿшә.: *<u>исеи</u>-хырхәеит);*
аижьара: *дара иара <u>иеи</u>жьоит* (иаҿшә.: *<u>иуеи</u>-жьоит);*
аицахара: *дара иара <u>иеи</u>цахауеит* (иаҿшә.: *<u>ибеи</u>ца-хауеит);*
аиҽырбара: *дара иара <u>иеи</u>ҽырбоит* (иаҿшә.: *<u>илеи</u>-ҽырбоит);*
аиԥхызра: *дара иара <u>иеи</u>ԥхызуеит* (иаҿшә.: *<u>ибеи</u>-ԥхызуеит);*
аилахара: *дара иара <u>иеи</u>лахауеит* (иаҿшә.: *<u>илеи</u>ла-хауеит);*
аигәырӷьара: *дара иара <u>иеи</u>гәырӷьоит* (иаҿшә.: *<u>исеи</u>гәырӷьоит);*
аигәыгра: *дара иара <u>иеи</u>гәыгуеит* (иаҿшә.: *<u>иуеи</u>-гәыгуеит);*
аигӡара: *дара иара <u>иеи</u>гӡоит* (иаҿшә.: *<u>ишәеи</u>гӡоит);*
аисра: *дара иара <u>иеи</u>суеит* (иаҿшә.: *<u>иреи</u>суеит);*
аишра: *ала аҽы <u>иеи</u>шуеит* (иаҿшә.: *<u>иуеи</u>шуеит);*
аиҩазара: *дара иара <u>иеи</u>ҩазоит* (иаҿшә.: *<u>иреи</u>-ҩазоит).*

Азгәаҭа. Авариант ***иеи*** ҳԥылоит х-хаҿык змоу еиҭаҵуа аҟаҵарбақәа рхаҿытә формақәак рҿы:

аҳәара: *Иара ажәабжь иара <u>(и)иеи</u>ҳәоит* – араҟа ибжьаӡуа аԥхьатәи ***и-*** иԥиоу аобиект арбага ауп, нас

ицоит иԥиам аизыҟазаашьа аазырԥшуа ***а*** (иаҿшә.: *иуасҳәоит*)**,** уи иашьҭанеиуа асубиект арбага ***и*** аԥхьа ***е*** ахь ииасуеит: *(и)иаиҳәоит → (и)иеиҳәоит*.

аҭара: *Иара ампыл аӡы иеиҭоит* – араҟа аԥхьатәи ***и-*** иԥиоу аобиект аанарԥшуеит, уи ыӡӡом, избанзар аҟаҭарба аԥхьа игылоу ажәа иԥиам аобиект аазырԥшуа ауп, нас ицоит «Л» ариад иатәу амаҭәар акласс иԥиам аобиект арбага ***а***, иашьҭанеиуа асубиект арбага ***и*** аԥхьа ииасуеит ***–еи*** ахь: *иаиҭеит → иеиҭеит.*

Аицааира -*иа*- аҩышьа

1. Аицааира ***иа-*** апрогрессивтә ассимилиациа наӡаны иахҭысӡом, убри аҟынтә, еснагь имԥсахкәа иҩтәуп:

абзиа, абзиақәа, абзиара, бзиарак, агәабзиара, бзиала, ҽааныбзиала, абзиараз;
аиаша, аиашара, ариаша, иашак, иашас, аиашақәа, сиаша, уиаша, ҳиаша, ииаша, ииашаны, ииашамкәа, ииашаԥәҟьаны, ииашоуп, ииашам;
аиашьа, аиаҳәашьа, аишьцәа, аиҳәашьцәа, еишьцәак, еишьцәақәак, еиҳәашьцәак, еиҳәашьцәақәак, иашьас, иаҳәашьас;
иахьа, иахьеи, иахьантәарак, иахьарнахыс, иахьаҽены; иаха, иахеи, иахантәарак, иахарнахыс; иацы, иацуха, иацынтәарак, иацырнахыс; иаразнак, иаразнакыԥҟьа;
ианакәызаалак, иахьакәызаалак, иарбанзаалак;
иагьиашоуп, иагьбзиам, иагьыцәгьам;
иаҳа, иаҳагьы, иаҳарак, иаҳа-иаҳа.

2. ***Иа*** **→ *ие*** **→ *е*** ассимилиациеи аилалареи апроцесс наӡаны иахьҳамоу ажәахырҿиааратә префикс ***ес(ы)-*** аҿы еснагь ***е*** ҩтәуп:

еснагь, есҽены, есуаха, есымша, есымза, есышықәса, есқьынгьы, есаашар.

3. ***Иа→ие→е*** ахь инаӡаны ииасхьеит ахатәы хьыӡқәеи, ажәлақәеи, аҭыԥхьыӡқәеи рыҟны:

Еснаҭ, Ешсоу, Ешба, Ешқыҭ, Ешыра.

4. Атәым бызшәахьтә иаагоу ажәақәа рҿы ***-иа-*** мыԥсахкәа иҩтәуп:

диалект – адиалект, диалог – адиалог, авиация – авиациа, филиал – афилиал, диаспора – адиаспора.

Аицааира -*ау*- аҩышьа

Абжьыҟа ***а*** анаҩс абжьыҟабжа ***у*** ангылоу, арегрессивтә ассимилиациа (ашьҭахь игылоу ашьҭыбжь аԥхьатәи ианырны, иара ианеиԥшнатәуа) иахҟьаны, аицааира ***ау-*** еиҳарак ииасуеит ***оу-*** ахь, аха позициақәак рҿы ишыҟоу ***ау-*** ҳәа иаанхоит.

Ау- ҩтәуп:

1. Зышьаҭа ***ау***- ҳәа иалаго ажәақәа рзеиԥш формаҿы: (араҟа арҭ даҽа ***а***-к рыцлаӡом, шәахә.хыхь):

аура, аурақәа; аупа // ауапа, аупақәа // ауапақәа; аума // ауама, ауамақәа; аурыс, аурысцәа; аура (аҽааҩра), аурақәа.

Азгәаҭа. Ашьаҭатәи ***ау-*** егьырҭ аформақәа рҿы иҟалоит ***оу-*** ҳәа: *соура, оурыла.*

2. Абжьыҟабжа ***у*** ала иалаго ажәақәа рзеиԥш формаҿы:

аус, аусқәа, аусура, аусуҩы, аусуцәа; аутра, аутрақәа, аутратыхқәа, ауаҩы, ауаа, ауаажәлар.

Азгәаҭа. Азеиԥш префикс ***а*** нхаӡом егьырҭ аформақәа рҿы:

аус, аха: *сус, ҳус, усуп, усда, усурак;*
аутра, аха: *утрак, утрада, сутра, ҳутра.*

3. ***Ау-*** ала иалаго ажәа амаҭәар класс азаҵә хыԥхьаӡара 3-тәи ахаҿы адхаларатә ҵакы амазар:

аҩны аура, амал аура // аиура, аԥара аушьа // аиушьа.

4. Астатикатә ҟаҵарба ***ауп//оуп ауп*** ҳәа хазы иҩтәуп, изыдхәалоу ажәа еилкаау ма азеиԥш формаҿы игылазар, ус анакәымха, иҩтәуп ***-уп*** ҳәа, изышьҭагылоу ажәа иацҵаны:

абри адгьыл ***ауп*** *ирҭаху*, иаҿшә.: *дгьылуп ирҭаху;*
абри аҩны ***ауп*** *дзышьҭоу*, иаҿшә.: *ҩнуп дзышьҭоу;*
абри абна ***ауп*** *излацәажәо*, иаҿшә.: *бноуп излацәажәо.*

Азгәаҭа. Астатикатә ҟаҵарба ***ауп*** аԥхьа ахаҿытә хьызцынхәрақәа ангылоу, 3-тәи ахаҿы азаҵә хыԥхьаӡара амаҭәар класс аҿы иҩтәуп ***ауп-*** ҳәа, егьырҭ ахаҿқәа рҿы – ***оуп-*** ҳәа:

сара соуп, бара боуп, уара уоуп, иара (ахаҵа) иоуп, лара лоуп, шәара шәоуп, аха: *иара (ала) ауп, ҳара ҳауп.*

5. Аицааира ***ау-*** аԥхьа ацыбжьыҟа ***ҳ*** гылазар:

аҳауа, ҳаура, ҳаурыс, аҳау? алаҳау?

6. Абжьыҟабжа ***у*** аԥхьа ***аа***-қәа ҩба гылазар:

ихааауп, иԥааауп, ибааауп, ибааау?

7. Аицааира ***ау-*** ҩ-цырак ианеиҩыршо:

иауеит, цырала ишоит: *иа-уеит* (иаҿшә.: *иó-уеит*),
иауазеи? цырала ишоит: *иа-уа-зеи?* (иаҿшә.: *иóу-зеи?*).

8. Атәым бызшәахьтә иаагоу абжьыҟа ***у*** ала иалаго ажәақәа рзеиԥш формаҿы:

ауанҭа, ауанҭақәа; ауниверситет, ауниверситетқәа; ауада, ауадақәа.

Азеиԥш префикс ***а*** нхаӡом егьырҭ аформақәа рҿы:

уанҭак, суанҭа, ҳуанҭа, уанҭақәак;
уадак, суада, ҳуада, уадақәак;
университетк, ҳуниверситет, университетқәак.

9. ***Ау-*** ҳәа иалаго атәым бызшәахьтә иаагоу ажәа-қәа рҿы ***ау-*** шыҟоу иаанхоит аформақәа зегьы рҿы:

аудиториа, аудиториақәа, ҳаудиториа, аудито-риақәак.

Аицааира *ау- оу-* ҳәа иҩтәуп:

1. Хыхь еиқәыпҳхьаӡоу аҭагылазаашьақәа (***ау-*** аҿы ***а*** ианамам азеиԥш, адхаларатә, амаҭәар акласс ахаҿырбагатә функциа, ***ау-*** аԥхьа ***ҳ,- аа-*** аныҟам, ***ау-ҩ***-цырак ианеиҩырымшо) аныҟам, ажәа апозициақәа зегьы рҿы – аԥхьа, аҩнуҵҟа, анҵәамҭаҿы:

аура, аурақәа, аха*: соура, боура, шәоура, оурала // оурыла, оурада;*
ала аур, аха: *сара соур, боур, шәоур, роур, ҳаур, соума? боума? уоума? иоума? ҳаума? ала аума?*
иноугеит, илоугеит, ихоуҵеит, ишьҭоуҵеит, аха: *ишьҭахҵеит;*
аума, аумақәа, ҳаума, аха*: оумак, оумашәа, оумакала;*
ихаауп, ибааyп, аха*: имроуп, иныхоуп, илоуп, дыҩноуп, дтәоуп;*
сароу, бароу, шәароу, аброу;
Гәдоу, Гәдоуҭа, Псоу, Ҷлоу, Нарҵьхьоу.

Аицааира *-уа-* аҩышьа

Аицааира ***уа-*** апрогрессивтә ассимилиациа инаӡаны иахҭысҙом азы, еснагь имԥсахкәа иҩтәуп:

уажәы, уажәыҵәҟьа; уаҵәы, уаҵәашьҭахь;
ауаҩы, уаҩык, уаҩыда, ауаа;
ауалыр, уалырк; ауадыхә, уадыхәда;
ауаса, уасак, ауасақәа, уасада; ауасцәа, уасцәак;
ауахҭа, суахҭа, уахҭак.

Абжьыҟа *ы* аҩышьа

Ақәыҕәҕәара змоу абжьыҟа *ы* аҩышьа

1. Ақәыҕәҕәара змоу абжьыҟа ***ы*** ҩтәуп иахьҳаҳауа зехьынџьара, цырак аҿы абжьыҟабжақәа ***и, у*** ианрывагылоу ада:

ахы, ахылԥа, адәы, аныха, аԥаҩы, ахьы,
Аԥсны, аныҳәара, ахыхра, аҭысра.

2. Абжьыҟабжа ***и*** аԥхьагы ашьҭахьгы иҩтәым аб-жьыҟа ***ы***:

иҩтәым:	**иҩтәуп:**
абныи	*абни*
амхыи	*амхи*
акыи	*аки*
ачақыи	*ачақи*
аиын	*аин*
аиыка	*аика*
иыбла	*ибла*
иыԥоит	*иԥоит*
иыуҳәаз	*иуҳәаз*

3. Абжьыҟабжа ***у*** аҧхьагьы ашьҭахьгьы иҩтәым абжьыҟа ***ы***:

иҩтәым: — **иҩтәуп:**

иҩтәым	иҩтәуп
адыу, дыубеит	*аду, дубеит*
мхыуп, амхыу?	*мхуп, амху?*
зхыу	*зху*
акыу, аҽакыу, ҽакыуп	*аку, аҽаку, ҽакуп*
чақыуп, ачақыу?	*чақуп, ачақу?*
ауыс, ауыҭра	*аус, ауҭра*
уыбла, уымҩа	*убла, умҩа*
уыҧоит, уыҩуеит	*уҧоит, уҩуеит*
ихыухуеит, ишьҭыухуеит	*ихухуеит, ишьҭухуеит*
уыи, уыибеит	*уи, уибеит*

4. Ахьыӡҟа ашьаҭа ҩ-цыбжьыҟак рыла ишьақәгылазар, ажәақәак рформақәа рҿы рышьаҭа аҩнуҵҟа ицәырҵуеит ацыраҟаҵага ***ы:***

абжьы́ – *абыжьқәа́ (а-быжь-қәа),*
ақды́ – *ақыдқәа́ (а-қыд-қәа),*
аҵкы́ – *аҵыкқәа́ (а-ҵык-қәа),*
аҩны́ – *аҩынқәа́ (а-ҩын-қәа).*

5. Ажәа азеиҧш префикс ***а*** ақәыҕәҕәара анақәшәо, уи аныҟәгаразы ахаҿытә формақәа рҿы ицәырҵуеит абжьыҟақәа ***ы/а; и, у*** рывараҿы ***ы*** ҩытәӡам:

а́ла: *сы́ла, бы́ла, лы́ла, шәы́ла, ры́ла, ҳа́ла, у́ла, и́ла*;
а́ҧара: *сы́ҧоит, бы́ҧоит, ды́ҧоит, шәы́ҧоит, ҳа́ҧоит, у́ҧоит, и́ҧоит.,2*

Азгәаҭа. Убарҭ ажәақәа рышьаҭа ҩ-цыбжьыҟак рыла иалагозар, ицәырҵуа ***ы/а*** инарыгӡоит ҩ-функциак:

1) ақәыҕәҕәара аныҟәгара, 2) ацыраҟаҵара:

а́ҵла: *а́ҵ-ла, сы́ҵ-ла, бы́ҵ-ла, лы́ҵ-ла, шәы́ҵ-ла, ҳа́ҵ-ла, у́ҵ-ла, и́ҵ-ла;*
а́қәҵра*: сы́қә-ҵуеит, бы́қә-ҵуеит, шәы́қә-ҵуеит, ҳа́қә-ҵуеит, у́қә-ҵуеит, и́қә-ҵуеит.*

6. Ашьҭынгылақәа ***азы, аҿы ы*** шрыцу иҩтәуп, иара анҧсыҽхогьы, :

аҭыжьразы (аҭыжьраз акәымкәа),
анеиразы (анеираз акәымкәа),
ахыҧхьаӡараҿы (ахыҧхьаӡараҿ акәымкәа),
ашкол аҿы (ашкол аҿ акәымкәа),
абнаҿы (абнаҿ акәымкәа).

7. Ажәеидҳәалаҿы аҧхьатәи ажәа анҵәамҭаҿы игылоу абжьыҟа ***ы*** ҩтәуп, аҳәараан уи иашьҭанеиуа ажәа алагамҭатәи абжьыҟа ианалаӡуагьы:

аҩы еиқәаҵәа (иаҳҳәоит*: аҩе́иқәаҵәа),*
акәты амаха (иаҳҳәоит*: акәта́маха),*
ашьапы аҵа (иаҳҳәоит*: ашьапа́ҵа).*

8. Аҟаҵарба алагамҭаҿы игылоу, ақәыҕәҕәара змоу абжьыҟа ***ы*** ҩтәуп, аҳәараан уи аҧхьа игылоу ажәа анҵәамҭатәи абжьыҟа ианалаӡуагьы:

ашәҟәы ықәуп, азқәа ылгоуп, арацәа ыҵоуп, амхы ылоуп, ашьаҭа ыҵихит, асы ықәҵит.

Ақәыҕәҕәаара змам абжьыҟа *ы* аҩышьа

1. Ажәа алагамҭа инаркны, цырак аҿы хԥа (ма инареиҳаны) ацыбжьыҟақәа анеивагылалак, еиҳарак актәии аҩбатәии ацыбжьыҟақәа рыбжьара, ицәырҵуеит ацыраҟаҵага ***ы***:

абжьы: *сыбжьы* (цырала ишоит: *сыб-жьы), быбжьы (быб-жьы), лыбжьы (лыб-жьы), шәыбжьы (шәыб-жьы), рыбжьы (рыб-жьы), убжьы (уб-жьы), и-бжьы (иб-жьы), ҳабжьы (ҳаб-жьы), быжьԥас (быжь-ԥас), быжьқәаак (быжь-қәаак), абыжьқәа (а-быжь-қәа);*
амхы: *сымхы (сым-хы), бымхы (бым-хы), лымхы (лым-хы), шәымхы (шәым-хы), рымхы (рым-хы), у(ы)мхы (у(ы)м-хы), и(ы)мхы (и(ы)м-хы), ҳамхы (ҳам-хы), мыхԥас (мых-ԥас), мыхқәаак (мых-қәаак);*
аԥшра: *сыԥшуеит (сыԥш-уеит), быԥшуеит (быԥш-уеит), дыԥшуеит (дыԥш-уеит), у(ы)ԥшуеит (у(ы)ԥш-уеит), и(ы)ԥшуеит (и(ы)ԥш-уеит), ҳаԥшуеит (ҳаԥш-уеит).*

Цырак аҿы ԥшь-цыбжьыҟак анеиқәшәо, ***ы*** цәырҵуеит аҩбатәии ахԥатәии ацыбжьыҟақәа рыбжьара:

аҟны: *сыҟны (сыҟ-ны), аха: рҟынгьы (рҟын-гьы), ҳҟынгьы (ҳҟын-гьы);*
абара: *дызбеит (дыз-беит),* аха: *дсымбеит (дсым-беит), дрымбеит (дрым-беит);*

аԥшра: *дыԥшуеит (дыԥш-уеит),* аха: *дзыԥшуам (дзыԥш-уам);*
арҭәара: *исырҭәит (и-сыр-ҭәит),* аха: *исмырҭәит (ис-мыр-ҭәит);*
ахьӡ: *ахьыӡҟа,* аха: *ахьӡымхәа.*

Цырак аҿы хәба (ма инареиҳаны) ацыбжьыҟақәа анеивагыло, ацыраҟаҵага ***ы***-қәа ҩба цәырҵуеит:

Ирызмырҭәит (и-рыз-мыр-ҭәит);
Илызмырҵәит (и-лыз-мыр-ҵәит).

2. Ахаҿырбагақәа зцыло ажәаформақәа рҿы, егьырҭ ахаҿқәа рнаҩс ицәырҵуа, ақәыҕәҕәаара змам ацыраҟаҵага ***ы*** ацынхәрас, арацәа хыԥхьаӡара ахаҿырбага ***ҳ*** авараҿы ицәырҵуеит абжьыҟа ***а***:

амҿы: *сымҿы, шәымҿы, рымҿы,* аха: *ҳамҿы;*
аҩра: *сыҩуеит, быҩуеит, шәыҩуеит,* аха: *ҳаҩуеит* (ари ажәа ашьаҭа цыбжьыҟак ала ишьақәгылоуп, аха уажәтәи аамҭа анҵәамҭа ***-уа*** анацлалак, ацыраҿы иҟалоит х-цыбжьыҟак – ***с,ҩ,у, б,ҩ,у,*** избанзар, араҟа ***у-*** бжьыҟабжоуп (уи иаанагоит ***у*** – цыбжьыҟоуп, ацыра азыҟаҵом).

Егьырҭ ахаҿырбагақәа рнаҩс ацыраҟаҵага ***ы*** аныҟам, ацыраҿы х-цыбжьыҟак анеиқәымшәо, ахаҿырбага ***ҳ*** авараҿгьы иҟам абжьыҟа ***а***:

ахы́: *схы, бхы, ухы, ихы, шәхы, рхы, ҳхы;*
аҩра́: *сҩит, бҩит, уҩит, иҩит, шәҩит, ҳҩит;*
аҿы́: *сҿы, бҿы, уҿы, иҿы, шәҿы, ҳҿы.*

(Араҟа иаагоу ахаҿырбагақәа ***и, у*** рхала ацыра ҟарҵоит. Урҭ ирызкны шәахә.: «Абжьыҟабжақәа ***и, у*** рҩышьа»).

3. Ажәа анҵәамҭаҿы (ацыра анҵәамҭагьы уахь иналаҵаны) ақәыӷәӷәара змам ***ы*** ҩ-цыбжьыҟак рыбжьарагы имаҷымкәа иаҳԥылоит (х-цыбжьыҟак аныҟамгьы!), убасгьы иҩтәуп:

аӡыс, ахыз, анамыс, амацәыс, аӡын, акәын, акәым, илыгын, иқәын, иқәыз, изгымыз, уалҭамыжь.

Ы еиҳарак ирацәоуп еиԥшу ма еизааигәоу ацыбжьыҟақәа ҩба рыбжьарагы:

абыб, абыбра, абыбыш, абыбыц, арагыд, адыд, агәыгәым, амыӷ, Кындыӷ, ашьышь, ашьыжь, ашыш, ацәыцә, ацәыцәы, аԥыԥындра, аӡыӡымкра, аҳәыҳәикра, акьыҿымыҿра, аҳәыԥыӡыԥра, аҳәыцымыцра, ахәыҷы, ахәыҷымыҷ, абгыӡыр, аҳаҭыр, акыркыр, ацырцыр, аҷырҷыр, ахырхыр.

Азгәаҭа. Абри аҭагылазаашьа – ҩ-цыбжьыҟак рыбжьара абжьыҟа ***ы*** аҟазаара – абызшәаҿы иҭышәынтәалам, ацәажәараҿгьы аҩраҿгьы ирацәаны иаҳԥылоит ***ы*** аныҟоуи ианыҟами авариантқәа. Абри апозициаҿы ауп адиалекттә еивгарақәа иаҳа иахьаҳԥыло: бзыԥтәи адиалект аҿы иаҳа ирацәоуп абжьыҟа ***ы*** анбыжьшәо авариантқәа. Аха инаҵшьны иазгәаҭатәуп: аҟаҵарбатә формақәа рҿы: *акәын, акәым, иқәыз, дыԥшуеит, дымԥшит, дыззыԥшыз* уб. иҭ., ***ы*** ахархәараҿы иҟаӡам адиалекттә еивгарақәа.

4. Ацыбжьыҟақәа рхыԥхьаӡара анеиҟароугьы, абжьыҟа ***ы*** аҟазаареи аҟамзаареи ахьыԥшуп ацыбжьыҟатә еицааирақәа рҟазшьа – ***ы*** цәырҵуеит иҵару ацыбжьыҟатә еицааирақәа рыҟны, идагәоу ацыбжьыҟатә еицааирақәа рыҟны ицәырҵӡом:

быжьба – иҟоуп ***ы, ***ԥшьба* – иҟам ***ы***,
абызшәа, аҭызшәа – иҟоуп ***ы***,
аԥсшәа, аԥшәма, аԥсҭа – иҟам ***ы***,
абызқәа – иҟоуп ***ы***, *аԥшқа* – иҟам ***ы***,
быжьра-быжьԥаа – иҟоуп ***ы***, *ԥшь-ԥаак* – иҟам ***ы***,
абылра – иҟоуп ***ы***, *ашьҭра* – иҟам ***ы***.

5. Абжьыҟа ***ы*** ҩтәым еиԥшым ацыбжьыҟақәа ҩба рыбжьара (ацәажәараан аҩвариантк шыҟоугьы):

иҩтәым:	**иҩтәуп:**
амыш	*амш*
амыч	*амч*
ахьыӡ	*ахьӡ*
аԥых	*аԥх*
амышә	*амшә*
ацыхь	*ацхь*
ахәышә	*ахәшә*

6. Ацыраҟаҵага ***ы*** иахьахәҭоу зехьынџьара иҩтәуп, аха иаҳа иацклаԥштәуп цыбжьыҟала иалаго ажәақәа рҿы, избанзар бжьыҟала иалаго ажәақәа рҿы ацыбжьыҟақәа наҟ-ааҟ еихшахоит цырала:

амцхә, аха: *мыцхәы*
амч, амчқәа, амчра, аха: *мычқәак, мычрак*

а̲ҟны, а̲ҟнытә, аха: *ры̲ҟнытә, шәы̲ҟнытә//шәҟынтә*
ахт̲ҳ̲әаа, аха: *хы̲тҳәаак*
ахь̲ҵ̲шра, аха: *хьы̲ҵшрала, хьы̲ҵшрада*
ах̲ә̲ш̲ә̲тәра, аха: *хәы̲шәтәыртәак*
ам̲ш̲, ам̲ш̲қәа, аха: *мы̲ш̲ла, мы̲шкы*

7. Абжьыҟа ***ы*** ԥтәуп аморфологиатә функциа анамоу – аҟаҵарба ииасхьоу еилкаам аамҭеи арлахәыратә формеи анеилнахуа:

Уи сыман̲ сара, аха: *Уи сыманы̲ снеиуан;*
Иҧшқаз ахәыҷы длыман̲, аха: *Днеиуан, ахәыҷы длыманы̲;*
Икаҳаз ампыл шьҭыхы̲н̲, аха: *Ампыл шьҭыхны̲ икын.*

8. Зышьаҭа цыбжьыҟала ихыркәшоу, асуффикс ***-ԥ(ы)*** зцыло ахьызтә формақәа рынҵәамҭаҿы иԥтәуп абжьыҟа ***ы***, уи ақәыҕәҕәаара анақәымшәогыы:

аибашьра –а́ибашьԥы̲
ахысра – ахы́сԥы̲
аҭыжьра – аҭы́жьԥы̲

Азгәаҭа. ***Ы*** ԥтәым зышьаҭа бжьыҟала инҵәо хьызҟатә формақәак рҿы: *ашәаҳәаа̲ԥ̲, аҧхьаа̲ԥ̲, аныҟәаа̲ԥ̲.*

9. Ацыраҟаҵага ***ы*** цәырҵуеит ажәеилаҵаҿгьы ажәеидҳәалаҿгьы, урҭ қәыҕәҕәаарак ианеиднакыло:

Аҧсы̲нтәы́ла, акы́цы̲мгьал, аҟәы́ды̲рҧаԥ, аҭы́хы̲мҭа, ахы́ҵы̲рҭа, аҧы́сы̲мԥас, ахы́сы̲мԥа, бы̲ҕькаҧса́н, абы̲ҕь ԥежь, (иаҿшә.: *абҕьы́ иаҧәа).*

Азгәаҭа. Зеиҧш ҧкарала цырак аҿы еивагылаҧы, шамахамзар, еибачҳаӡом хҧа (ма инареиҳаны) ацыбжьыҟақәа, аха ажәақәа рҿы зны-зынла, ацыбжьыҟатә еицааиракәа рҟазшьеи, адиалектҭә ҷыдарақәеи, ажәа аҳәашьа атемпи ирыбзоураны, х-цыбжьыҟак (ма инареиҳаны) анаҳҧылақәогьы ыҟоуп:

аҧстҳәа, аҧстҳәыстра, амартҳә, ахьымӡг, Дәырҧшь, ибжьылхт, ибжьадырӡт, ҿымҭҧсымшьт, цыгәхыршәҭ уб. иҵ.

Еиларԥашьатәым ацыбжьыҟақәа рхыҧхьаӡара ажәаҟни ацыраҟни: ажәаҟны абжьыҟақәа рыбжьара ацыбжьыҟақәа хҧагьы (еиҳангьы) ҳҧылар ауеит, аха, ажәа цырала ашараан, урҭ наҟ-ааҟ еихшахоит:

ашьам̲ҭ̲л̲аҳә, цырала ишоит: *а-шьам̲ҭ̲-л̲аҳә;*
амар̲ҭ̲х̲ә̲қәа, цырала ишоит: *а-мар̲ҭ̲х̲ә̲-қ̲ә̲а;*
аҧ̲с̲ҭ̲х̲ә̲ыстра, цырала ишоит: *аҧ̲с̲ҭ̲-х̲ә̲ыстә-ра.*

Абжьыҟабжақәа *и, у* рԥышьа

1. Ашьҭыбжьқәа ***и, у*** ҳәашьала абжьыҟа наӡақәа ирзааигәаны, ацыраҟаҵара рылшо иахьыҟоу **позициа заҵәык** аҿы ауп: **ажәа алагамҭаҿы, даҿа бжьыҟак ма цыбжьыҟак рыцымкәа.** Асеиҧш аҭагылазаашьа аныҟоу – ***и, у*** ақәыҕәҕәаара рықәымшәо, адхаларатә ҭакы рыманы, ма ахаҿқәа аазырҧшуа префиксқәаны ажәа аҧхьа иангылоу, ирышьҭанеиуа ажәа цыбжьыҟак мацара ала ианалаго ауп:

и̲-напы, у̲-напы; и̲-хаҭа, у̲-хаҭа;
и̲-ҭынха, у̲-ҭынха; и̲-ҧа, у̲-ҧа;

и-цеит, у-цеит; и-каҳаит, у-каҳаит;
и-иашоуп, у-иашоуп, и-уада, у-уада.

2. Ашьҭыбжьқәа ***и, у*** рхала акәымкәа, цырак аҿы бжьыҟак ма цыбжьыҟак ирыцны ианаҳҧыло, урҭ бжьыҟабжақәоуп, уи иаанагоит ицыбжьыҟақәоуп, ацыра рзыҟаҵом. Ара хадара злоу – ацыраҿы иарбанзаалак бжьыҟа наӡак ыҟамзар, егьырҭ ацыбжьыҟақәа џьарак ианеиқәшәалак ишыҟоу еиҧшҵәҟьа, ***и, у*** рывараҿы (раҧхьа ма рышьҭахь, ацыраҟалара аҭахра инақәыршәаны), ицәырҵуеит ацыра ҟазҵо абжьыҟа ***ы.*** Араҟагьы егьырҭ ахаҿқәа рҿы ицәырҵуа ***ы*** ахаҭыҧан ахаҿырбага ***ҳ*** авараҿы ицәырҵуеит ***а; ҳ*** авараҿы ***а*** аныҟам, ахаҿырбагақәа ***и, у*** рывараҿгьы иҟалом ***ы***:

анцәа́: *сынцәа, бынцәа, лынцәа, шәынцәа, рынцәа, унцәа, инцәа, ҳанцәа* – иҟоуп ***ы/а,*** избанзар, аҧхьатәи ацыраҿы иҟоуп х-цыбжьыҟак (иаҿшә.: *сцәа, бцәа, уцәа, ицәа, ҳцәа* – иҟам ***ы/а***, избанзар, ацыраҿы ҩ-цыбжьыҟак роуп иҟоу).
а́мцара: *сымцеит, бымцеит, дымцеит, шәымцеит, умцеит, имцеит, ҳамцеит* – иҟоуп ***ы/а*** аҧхьатәи ацыраҿы (иаҿшә.: *сцеит, уцеит, ицеит, ҳцеит* – иҟам ***ы/а***, избанзар, цырак аҿы ҩ-цыбжьыҟак иреиҳам).

3. Ашьҭыбжьқәа ***и, у*** ақәыӷәӷәара рызныҟәгаӡом (ажәа аҧхьа рхала иҟазаргьы!), дара злоу ацыраҿы ақәыӷәӷәара зықәшәо иаҳмыҩуа ***ы*** ауп (араҟа ацыбжьыҟақәа рхыҧхьаӡара аҭагылазаашьа аҧсахӡом):

а́ла: *сы́ла, бы́ла, лы́ла, ры́ла, ула, ила, ҳа́ла;*

а́ҧара: *сы́ҧоит, бы́ҧоит, ды́ҧоит, шәы́ҧоит, уҧоит, иҧоит, ҳа́ҧоит.*

4. Ашьаҭа алагарҭаҿы ҩ-цыбжьыҟак анеиқәшәо, ақәыӷәӷәарагьы аныҟоу, абжьыҟа ***ы*** инанагӡоит ҩ-функциак: ацыраҟаҵара, ақәыӷәӷәара аныҟәгара:

а́бла: *сы́бла, бы́бла, лы́бла, ры́бла, у́бла, и́бла, ҳа́бла;*
а́қәҵра: *сы́қәҵуеит, бы́қәҵуеит, шәы́қәҵуеит, у́қәҵуеит, и́қәҵуеит, ҳа́қәҵуеит.*

5. ***И, у*** цырак аҿы ианеивагылоугьы, рыҩбагьы бжьыҟабжақәоуп, ацыра рзыҟаҵом, уи азы ирыбжьагылоуп иаҳмыҩуа ***ы:***

уи́, уибе́ит, иубе́ит, и́уҳәаз, адауи́, аи́ура, и́убаз, уиҧо́уп.

6. Хыхь иаагоу аҿырҧштәқәа рҿы ***и, у*** еиҳарак ацыра ма ажәа алагамҭаҿы игылан азы, ***ы*** урҭ ирышьҭанеиуан, аха ***и, у*** ацыра анҵәамҭаҿы иангылоу, ***ы*** урҭ ираҧгылоуп:

аду́, анду́, а́рҧу, дууаӡа́, дуды́руеит,
ахи́, агәи́, абжьи́, а́ки-а́ки,
и́мухит, и́михит, ини́хит, ину́хит.

7. ***И, у*** цырак аҿы егьырҭ абжьыҟа наӡақәа ианрывагылоугьы ибжьыҟабжақәоуп:

уара, иара, иоуп, уоуп, ҧоуп, аҧеи.

8. Абжьыҟабжақәа ***и, у*** раԥхьа игылоу, ақәыӷәӷәара зықәшәо абжьыҟа ***ы*** ҩтәуп, ажәа цырала ашараан ***ы*** – аԥхьатәи ацырахь, иашьҭанеиуа ***и, у*** ашьҭахьтәи ацырахь ицозар, уи иаанагоит ***ыи, ыу*** цырак иатәым, ҩ-цырак шьақәдыргылоит ҳәа:

áиасра	*ды́-иасуеит*	*шәы́-иасуеит*
áиагара	*ды́-иаргоит*	*ды́-иажәгоит*
áиаҵәа	*ры́-иаҵәа*	*сы́-иаҵәа*
áиаҭым	*лы́-иаҭым*	*ры́-иаҭым*
áиаҳәа	*ры́-иаҳәа*	*шәы́-иаҳәа*
áиашьара	*сы́-иашьара*	*шәы́-иашьара*
áуа	*сы́-уа, ры́-уа*	*шәы́-уа*
áԥсуа	*аԥсы́-уак*	*аԥсы́-уала*
áуаажәлар	*сы́-уаажәлар*	*шәы́-уаажәлар*
áуазырра	*ры́-уазырра*	*шәы́-уазырра*
áуадаҩ	*илцәы́-уадáҩуп*	*иахцәы́-уадаҩуп*
аҽы́уаҩ	*ҽы́-уаҩ хаҵак*	*ҽы́-уаа хацәақәак*
абжьы́уа	*абжьы́-уа*	*абжьы́-уа ԥҳәызба*
ашьхары́уа	*ашьхары́-уа*	*ашьхары́-уа ҷкәын*
акәы́уа	*акәы́-уа*	*акәы́-уақәа*

Еицыло *и*-қәа рҩышьа

1. Зышьаҭа *-**и** (**ыи** → **ии** → **и**)* ала инҵәо аҟаҵарбақәа рҿы ииасхьоу инагӡоу аамҭатә формаҿы иҩтәуп ***и***-қәа ҩба, егьырҭ аформақәа рҿы – ***и***-қәа акы.

аҭира: *иҭиуеит, иҭиуан*, аха: *иҭиит*;
аира: *диуеит, диуан*, аха: *диит*;

ажьира: *джьиуеит, джьиуан*, аха: *джьиит*;
ашәира: *дшәиуеит, дшәиуан*, аха: *дшәиит*;
акьира: *икьиуеит, икьиуан*, аха: *икьиит*;
арира: *иариуеит, иариуан*, аха: *иариит*;
аҵәира: *дҵәиуеит*, *дҵәиуан*, аха: *дҵәиит*;
ахаҵәира: *дахаҵәиуеит, дахаҵәиуан*, аха: *даха-ҵәиит*.

Ажәа ***аиаша*** астатикатә ҟаҵарба аформа анамоу, азаҵә хыԥхьаӡара амаҭәар класс 3-тәи ахаҿи арацәа хыԥхьаӡара 3-тәи ахаҿи рсубиектқәа анаанарԥшуа, иҩтәуп ***и***-қәа ҩба (ахаҿырбагеи ашьаҭатәии):

аиаша*: сиашоуп, уиашоуп, диашоуп*; *агәаанагара иашоуп, дара иашоуп, ацәаҳәа иашоуп,* аха: *ииашоуп агәаанагара, ииашоуп дара, ииашоуп ацәаҳәа.*

Иара убас ***и***-қәа ҩба ҩтәуп:

а) ашьаҭа ***-иаша*** аҟынтә аҟалашьатә цынгыла анҳамоу:

ииашаны иҳәоуп, ииашаны еиқәыршәоуп.

б) «ииашоуп» ажәалагала афункциа анамоу*:*
ииашоуп, иахьа аҭагылазаашьа ҽеикуп;
ииашоуп, шәара аџьабаақәа жәбахьеит.

Еицыло *у*-қәа рҩышьа

1. Зышьаҭа -***у***- ала инҵәо ҟаҵарбақәак, уажәтәи аамҭа арбага ***-уа*** анрыцлалак, аицааира ***-ууа*** аҟны ибыжьшәоит ашьаҭатәи ***-у-***, убасгьы иҩтәуп:

а́ура (аҳамҭа): *исоуеит, ироуеит, ишәоуеит (исоууеит* аҭыҧан), *иансоуа, ианроуа, ишроуа, ишырмоуа;*
аура́ (ақәа): *иауеит, иаум, ианауа, ишауа, ишамуа (иаууеит* аҭыҧан);
аура́ (аус): *изуеит, ииуеит* (ара аҧхьатәи ***у*** ахацәа ркласс иахаҿырбагоуп), *ируеит, иаауеит, ианызуа, ишызуа (изууеит* аҭыҧан).

Уажәтәи аамҭа ада, егьырҭ аамҭақәа рҿы ашьаҭатәи -***у***- нхоит:

а́ура (аамҭа): *исоуит, ироуит, ишәоуит, ироухьеит;*
аура́ (ақәа): *иауит, иамуит, иаухьеит, иамуцт;*
аура́ (аус): *изуит, изухьеит, иааухьеит, иҳамуцт, ирымуцт;*
аура́ (иҟалар ауеит)*: иаухьеит, иамуит, иаухьеит, иаушам.*

Ацыбжьыҟақәа рҩышьа

Аҧсуа бызшәаҿы ацыбжьыҟақәа рхыҧхьаӡара шырацәоугьы, урҭ рҩышьаҿы уадаҩра дук ҳҧылаӡом, избанзар, уарлашәарла ада, дара ирыҳҭысҙом исистематәу ашьҭыбжьтә позициатә ҽыҧсахрақәа. Еиҭаҵуа аҟаҵарба ахаҿытә рбагақәа рҿы мацара иахҧылоит аморфологиатә ҟазшьа змоу ассимилиациа – асубиект-хаҿытә рбагақәа рыҵархара.

1. Еиҭаҵуа аҟаҵарба ашьаҭа иҵару цыбжьыҟала иалагозар, уи ианақәшәаалак:

1) азаҵә хыҧхьаӡара 1-тәи ахаҿы асубиект рбага – идагәоу ацыбжьыҟа ***с***,
2) арацәа хыҧхьаӡара 1-тәи ахаҿы асубиект рбага – идагәоу ацыбжьыҟа ***ҳ***,
3) арацәа хыҧхьаӡара 2-тәи ахаҿы асубиект рбага – идагәоу ацыбжьыҟа ***шә***,

урҭ рыхҧагьы ҵархоит:

а) ***с*** ыиасуеит ***з*** ахь: *и*<u>*с*</u>*гоит* → *и*<u>*з*</u>*гоит, и*<u>*с*</u>*уеит* → *и*<u>*з*</u>*уеит;*
б) ***ҳ*** ыиасуеит ***аа*** ахь: *иа*<u>*ҳ*</u>*гоит* → *и*<u>*аа*</u>*гоит, иа*<u>*ҳ*</u>*уеит* → *и*<u>*аа*</u>*уеит;*
в) ***шә*** ыиасуеит ***жә*** ахь: *и*<u>*шә*</u>*гоит* → *и*<u>*жә*</u>*гоит, и*<u>*шә*</u>*уеит* → *и*<u>*жә*</u>*уеит.*

2. Еиҭаҵуа аҟаҵарба ашьаҭа иҵару ацыбжьыҟақәа ҩба рыла ишьақәгылазар, идагәоу ахаҿырбагақәеи иҵару ашьаҭатә цыбжьыҟақәеи рыбжьара ицәырҵуеит ацыраҟаҵага ***ы***. Уи иахҟьаны, ахаҿырбагақәа ***с-***, ***ҳ(а)-***, ***шә-*** ҵархаӡом:

а́ӡәӡаара: и<u>*с*</u>*ыӡәӡәеит, и*<u>*ҳа*</u>*ӡәӡәеит, и*<u>*шә*</u>*ыӡәӡәеит;*
абжьара́: и<u>*с*</u>*ыбжьеит, и*<u>*ҳа*</u>*бжьеит, и*<u>*шә*</u>*ыбжьеит;*
аҧыжәжәаара́: иҧы<u>*с*</u>*ыжәжәеит, иҧа*<u>*ҳа*</u>*жәжәеит, иҧы*<u>*шә*</u>*ыжәжәеит.*

3. Амапкратә аффикс ***м*** ипрефиксны, аҟаҵарба ашьаҭатәи иҵару ацыбжьыҟеи асубиект рбагеи ианрыбжьагылоу, уи амчымхаратә аффикс ***з*** анацугьы, асубиект рбагақәа шдагәоу ииаанызжьтәуп:

1) *и<u>с</u>гоит → и<u>з</u>гоит, и<u>з</u>гом, и<u>з</u>уеит, и<u>з</u>уам,* аха: *и<u>с</u>ымгеит, и<u>с</u>зымгеит, и<u>с</u>ымуит, и<u>с</u>зымуит;*
2) *иа<u>х̌</u>гоит → и<u>аа</u>гоит, и<u>аа</u>гом, и<u>аа</u>уеит, и<u>аа</u>уам,* аха: *и<u>х̌</u>амгеит, иа<u>х̌</u>зымгеит, и<u>х̌</u>амуит, иа<u>х̌</u>зымуит;*
3) *и<u>шә</u>гоит → и<u>жә</u>гоит, и<u>жә</u>гом, и<u>жә</u>уеит, и<u>жә</u>уам,* аха: *и<u>шә</u>ымгеит, и<u>шә</u>зымгеит, и<u>шә</u>ымуит, и<u>шә</u>зымуит.*

Ақьышәхаргьежьратә фонемақәа *гә, қә, кә, ҕә, хә, ҟә* рҩышьа

1. Афонемақәа ***гә, қә, кә, ҕә, хә, ҟә,*** егьырҭ шьҭыбжьыкны еилоу ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа ***дә, ҭә, тә, ӡә, цә, ҵә...*** реиҧш, шьҭыбжьык ауп иаадырҧшуа, ирывагылоу адырга ***ә*** бжьыҟам, уи қьышәхаргьежьратә дыргоуп азы, еиқәыҧхьаӡоу ацыбжьыҟақәа рышьҭахь иҩтәуп иҳаҳауа абжьыҟақәа зегьы:

агәаҭа, агәеигәеира, игәоуҭеит, иҕәуп, ирҕәҕәеит, акәац, акәеицеира, иқәуп, иқәиҵеит, аҟәаҟәа, ахәаша, ихәеит, дхәуп.

2. Ақәыҕәҕәаара змоу абжьыҟа ***ы гә, қә, кә, ҕә, хә, ҟә*** рышьҭахь еилыкка иҳаҳауеит, иахьахәҭоу аҩра уадаҩӡам:

гә: *агәы́, агәы́ла, агәы́рҕьара, Гәы́нба, Хагәы́шь*
қә: *ақәы́ҧш, ақәы́лара, ақәы́ҵьма, Уақәы́м*
кә: *акәы́хь, акәы́нтҳә, акәы́мра, Кәы́ркьба*
ҕә: *аҕәы́, аҕәы́рра, аҭәырҕәы́, Ҕәы́рҵьуа*
хә: *ахәы́, ахәы́цра, ахәы́ц, ахәы́ҵшьра, Хәы́таба*
ҟә: *аҟәы́на, аҟәы́бара, аҟәы́хра, аҟәы́бҷа, аҟәы́ҕа*

3. Арҭ ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа рышьҭахь ақәыҕәҕәаара змам абжьыҟа ***ы*** аҩышьазы иқәныҟәатәуп егьырҭ ацыбжьыҟақәа рыҟны ацыраҟаҵага ***ы*** аҩышьа аҧкара (шәахә.хыхь).

Ажәа алагамҭа инаркны, цырак аҿы х-цыбжьыҟак ҵьарак ианеивагылоу, актәии аҩбатәии рыбжьара ицәырҵуеит ацыраҟаҵага, ақәыҕәҕәаара змам ***ы.*** Ҧшь-цыбжьыҟак анеивагылоу, абжьыҟа ***ы*** еиҳарак аҩбатәи ацыбжьыҟа ашьҭахь ицәырҵуеит, хә-цыбжьаҟак анеивагылоу, ацыраҟаҵага **ы-**қәа ҩба цәырҵуеит:

гә: *а-гәы<u>ы</u>р-ҩá, д<u>ы</u>с-гәыр-ҩóит, гә<u>ы</u>б-ҕáн, а-гә<u>ы</u>нгарá, Гә<u>ы</u>л-ры́ҧшь*
қә: *аца-қә<u>ы</u>р-ҧá, áи-қә<u>ы</u>р-хара, á-қә<u>ы</u>ҕә-ҕәаара, А́иқә<u>ы</u>с-ба*
кә: *а-кә<u>ы</u>м-жәы́, ар-кә<u>ы</u>кә-рá, á-кә<u>ы</u>м-пыл, Кә<u>ы</u>д-ры́*
ҕә: *а-ҕә<u>ы</u>цә-мáҟьа, а-ҕә<u>ы</u>р-ҕәáл, а-ҕә<u>ы</u>цә-ҳәы́, Ҕә<u>ы</u>м-рышь*

хә: *а-хәыр-бӷьы́ц, а́им-хәыц, а-хәыш-ҭаара́, а-хәышә-тәра́, Хәырхә-мҩал*

ҟә: *а́-ҟәым-шәышә, а-ҟәыҵ-саа-ра́, а́и-ҟәыр-ҵара, а-ҟәын-шьа-ра́*

4. Аԥсуа ажәақәа рморфематә еилазаашьаҿы ихаз-хазуп аҟьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәеи ***(гә, қә, кә, ӷә, хә, ҟә)***, еиламло, еишьҭагылоу ацыбжьыҟатә еицааиракәеи ***(гу, қу, ку, ӷу, ху, ҟу):***

а) аҟьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа ***гә, қә, кә, ӷә, хә, ҟә*** ҳԥылоит ма ашьаҭатәи, ма асуффикстәи аморфемақәа рҿы:

агәы, ақәла, акәа, аӷәы, ахәыцра, аҟәына – ажәа ашьаҭаҿы;
агәқәа, ахәқәа, аҩынқәа, аныҟәарақәа – асуффикс-қәа рҿы.

б) еиламло, еишьҭагылоу аицааиракәа ***гу, қу, ку, ӷу, ху, ҟу*** ҳԥылоит ажәа ашьаҭеи анҵәамҭақәеи (***-у, -уа, -уеит***) рхәааҿы:

дгәыкуеит, дгәаҟуеит, дгәыӷуеит, диргәыбзыӷуеит, даҟәихуеит, еилихуеит, ишьҭихуеит, игәыкуа, игәаҟуа, иаԥырхуа, ирху, зху.
(Еиҿшәаырԥшы: *ирхәеит ажь – ирхуеит амҿы, иркәеит алу – иркуеит аҽы, еилахәеит амш – еи-лихуеит ажь).*

5. Атәым бызшәахьтә аԥсшәа иалалаз ажәақәа рҿы ацыбжьыҟақәа ***г, к, х*** рышьҭахь ***у*** ангылоу, ишыҟоу иҩтәуп:

Курск, Кузнецк, акурс, акультура, акурорт, агубер-натор, агуманизм, ахунта.

6. Атәым бызшәахьтә иаагоу «аԥсуа цәа зыҟәны-лаз» ажәақәа рҿы ацыбжьыҟақәа шаҳҳәо иааҩуеит:

капитан – акаԥдан, генерал – аинрал, офицер – афи-цар, газета – агазеҭ, аптека – аԥҭека, фельдшер – афершал, бутылка – аԥаҭлыка, водка – ауатка, портрет – апатреҭ, кровать – акаруаҭ, пальто – апалта, завод – азауад, кило – акьыла, конфета – аканфеҭ, билет – абилеҭ.

7. Атәым бызшәахьтә аԥсшәа иалалаз ажәақәа мыԥсахкәа, абжьыҟа ***а*** рыцҵаны, иҩтәуп:

класс – акласс, коммунист – акоммунист, коопера-тив – акооператив, банк – абанк, театр – атеатр, спектакль – аспектакль, номер – аномер.

8. Аурыс бызшәаҟынтә ма иара абзоурала аԥсшәа иалалаз атәым ажәақәа рҿы аԥсуа ҩыраҿы иҟам анбанқәа ҩтәуп абас:

ё – ио: *монтёр – амонтиор, вахтёр – авахтиор;*
э – е: *эпитет – аепитет, эпос – аепос, эпоха – аепоха;*
й – и: *чай – ачаи; хорей – ахореи;*
ий – и: *Чайковский – Чаиковски, Белинский – Белински;*
ю – иу: *юрист – аиурист, юбилей – аиубилеи;*

я – иа: *ямб – аиамб, Маяковский – Маиаковски;*
нь – н: *меньшевик – аменшевик;*
дь – д: *тетрадь – атетрад;*
рь – р: *фонарь – афонар;*
щ – шь: *брежневщина - брежневшьина.*

Азгәаҭақәа. 1. Аԥсуа бызшәаҿы иҟам иԥшқоу афонема ***ль***, аха аҳәараҿы ҳеаҳаршьцылахьеит азы, егьырҭ иԥшқоу атәым шьҭыбжьқәа рылымкаа, аҩыраҿы иалагалатәуп ***ль:***

Кремль, Енгельс, Гоголь, акультура, альманах, ииуль.

2. Азыҟашьатә ҟазшьарбақәа рыҟны аурыс бызшәа абзоурала аԥсшәа иалалаз асуффикс ***-л*** ала ихырҿиааиу ажәақәа рҿы ***-ль*** акәымкәа, еснагь ***-л*** ҩтәуп:

асоциалтә, акоммуналтә, алабилтә, аколониалтә.

9. Аурыс бызшәаҟынтә ма иара абзоурала аԥсшәа иалалаз, абжьыҟақәа ***и, е*** рыла иԥшқахо ацыбжьыҟақәа злоу ажәақәа, аурысшәаҟны ишырыҩуа иааҩуеит:

<u>ге</u>ография – а<u>ге</u>ографиа, <u>ге</u>ополитика – а<u>ге</u>ополитика, <u>ге</u>ний – а<u>ге</u>ни, <u>ги</u>мн – а<u>ги</u>мн, <u>ки</u>но – а<u>ки</u>но, о<u>ке</u>ан – ао<u>ке</u>ан, <u>х</u>имия – а<u>хи</u>миа, с<u>хе</u>ма – ас<u>хе</u>ма.

10. Атәым бызшәақәа рыҟнытә аԥсшәа иаланагалаз аинтернационалтә ажәақәа рҿы иаҳԥыло ацыбжьыҟатә еицааиракәа ***пс*** *(а<u>пс</u>ихологиа, а<u>пс</u>ихика, а<u>пс</u>евдоним, ара<u>пс</u>одиа),* ***кс*** *(аффи<u>кс</u>, апрефи<u>кс</u>, асуффи<u>кс</u>, але<u>кс</u>ика, ате<u>кс</u>т),* ***кт*** *(адиале<u>кт</u>, ади<u>кт</u>ант, а<u>кт</u>иор, адире<u>кт</u>ор, акорре<u>кт</u>ор, архите<u>кт</u>ор),* ***кц*** *(але<u>кц</u>иа, аредa<u>кц</u>иа, афун<u>кц</u>иа, абстра<u>кц</u>иа)* аҩышьа арманшәаларазы, ишыҟоу иааныжьтәуп.

Ажәа аиагара аԥҟаракәа

1. Цәаҳәак аҟнытә даҽа цәаҳәак ахь ажәа ыиагатәуп цырала ишаны:

ажә-ҩан, ам-шын, ам-ца, ашә-ҟәы.

2. Нбанк ахала цәаҳәак аҿы ааныжьра ма даҽа цәаҳәак ахь аиагара ҟалом:

ииагатәуп:	**ииагатәым:**
ала-ба	*а-ла-ба*
адыр-га	*а-дыр-га*
алашь-ца-ра	*а-лашь-ца-ра*
ахыб-ра	*а-хыб-ра*

3. Ажәа аиагараан ***а***-қәа ҩба еицрыхтәым:

абаа-ра, аҭаа-цәа, иаа-срых-уеит, дыҟа-зааит.

4. Еиԥшу ҩ-цыбжьыҟак анеивагылоу, руакы егьи ацәаҳәаахьы ииагатәуп:

аӡә-ӡәа-ра, аԥс-са-ра, ач-ча-ра.

5. Еилаҕьахьоу аԥсабаратә комплексқәа ашьаҭа иалазар, урҭ наҟ-ааҟ еицрыгатәым:

аԥс-тҳәа, аԥшь-ра, абжь-га-ра.

Анбан дуқәа рҩышьа

1. Анба́н дула иҩтәуп аҳәоу злалаго ажәа рапҳьатәи анбан.

2. Аҳәынтқарцәеи аҳцәеи рыхьызқәа ҩтәуп анба́н дула, урҭ ирыцу римтәи ацифрақәа асуффикс ***-тәи*** рыцымҵакәа:

Леуан I, Леуан II;
Гьаргь I, Гьаргь II, Гьаргь III;
Дмитри I, Дмитри II, Дмитри III;
Константин I, Константин II, Константин III;
Феодоси I, Феодоси II, Феодоси III;
Баграт I, Баграт II, Баграт III;
Иустиниан I, Иустиниан II;
Митридат VI Евпатор;
Пиотр I, Александр III, Николаи II.

Арҭ ахатәы хьызқәа ирыцу римтәи ацифрақәа анба́нла рыҩраан, анба́н дула иалагатәуп:

Леуан Актәи, Леуан Аҩбатәи;
Гьаргь Актәи, Гьаргь Аҩбатәи, Гьаргь Ахҧатәи;
Дмитри Актәи, Дмитри Аҩбатәи, Дмитри Ахҧатәи;
Иустиниан Актәи, Иустиниан Аҩбатәи;
Митридат Афбатәи Евпатор;
Пиотр Актәи, Александр Ахҧатәи, Николаи Аҩбатәи.

Ахатәы хьызқәа ирыцу римтәи ацифрақәа еиуеиҧшым аффиксқәа анрыдгылоу, урҭ аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

I–аа, II-аа, IX-аа, XI-аа;
I–гьы, II-гьы, IX-гьы, XI-гьы;
I–қәа, II-қәа, IX-қәа, XI-қәа;
р-I–гьы, р-II-гьы, р-IV-гьы.

Азгәаҭа. Иаагоу аҿырҧштәқәа анба́нла рыҩраан, урҭ анба́н хәыҷла, ажәакны ирыҩуеит, ахатәы хьызқәа ирыдҳәаламзар:

актәиаа, аҩбатәиаа, ажәбатәиаа, ажәеизатәиаа;
актәигьы, аҩбатәигьы, ажәбатәигьы, ажәеизатәигьы;
актәиқәа, аҩбатәиқәа, ажәбатәиқәа, ажәеизатәиқәа;
рактәигьы, рыҩбатәигьы, рыжәбатәигьы, ржәеизатәигьы…

Арҭ ажәақәа ажәеицааира иахәҭакзар, еиуеиҧшым аффиксқәа изыдҳәалоу ажәахь ииасуеит:

актәи акдассаа, аҩбатәи аклассаа, ажәеизатәи аклассаа;
актәи аклассгьы, аҩбатәи аклассгьы, ажәеизатәи аклассгьы;
актәи аклассқәа, аҩбатәи аклассқәа, ажәеизатәи аклассқәа.

3. Анба́н дула иҩтәуп ауаҩы ихьӡ, иабхьӡы, ижәла, ихьӡ ҷыда.

4. Апатронимиатә формант ***иԥа*** зцыло ажәлақәа ҩтәуп еилоу ажәакны, аҵәаҕәаҷ бжьамҵакәа:

Басныкиԥа, Бироуиԥа, Гәаҵьгьариԥа, Демерҵьиԥа, Иналиԥа, Ӡаԥшьиԥа, Какәчалиԥа, Кьахьыриԥа, Омаркьаҿиԥа, Патеиԥа, Ԥысиԥа, Ԥшькьаҿиԥа, Шаҭиԥа.

Аҳәса рыжәлақәа ирыдҳәалоу аформант ***ԥҳа***, иара убас аҿаԥыцтә ҳәамҭақәа рыҟны иаҳԥыло уи аавариант ***ҳа*** ҩтәуп дара ирыцҵаны, еилоу ажәакны:

Ануаԥҳа, Ачԥҳа, Чачԥҳа, Иналԥҳа, Ӡаԥшьԥҳа, Шьаҟрылԥҳа, Делԥҳа, Омаркьаҿԥҳа, Патеиԥҳа, Шаҭԥҳа, Ҭарԥҳа, Ҵышәԥҳа, Шамԥҳа; Ачҳа, Чачҳа, Ҵышәҳа, Шамҳа, Ҷамҳа (иаҳԥылоит атопоним *«Ҷамҳа луҭрарҭа»* аҟны).

Азгәаҭа. Ажәла «***Инаԥҳа***» ахацәеи аҳәсеи ирзеиԥшуп, урҭ злеиҩырдыраауа рыхьыӡқәа рылоуп:

Инаԥҳа Смел, Инаԥҳа Дамеи;
Инаԥҳа Асҭанда, Инаԥҳа Ҳамида.

5. Ахацәа рхатәы хьӡы абхьӡы анашьҭанеиуа, аформант ***иԥа*** абхьӡы ҵәаҕәаҷла иаҟәыҭхатәуп:

Дырмит Иасыф-иԥа, Иуа Абас-иԥа, Самсон Кәагәиԥа, Баграт Уасил-иԥа, Алықьса Едгьы-иԥа, Шоҭа Аугьан-иԥа, Таиф Шьаадаҭ-иԥа, Гьаргь Алықьса-иԥа, Шьалуа Денис-иԥа, Владислав Григори-иԥа, Хәыхәыт Салуман-иԥа, Царбеи Николаи-иԥа.

Аҳәса рхатәы хьӡы абхьӡы анашьҭанеиуа, аформант ***иԥҳа*** абхьӡы ҵәаҕәаҷла иаҟәыҭхатәуп:

Нелли Ҳаҵьараҭ-иԥҳа, Раиса Ҭесылҭан-иԥҳа, Мери Ҳафиз-иԥҳа, Лили Хәыршьыҭ-иԥҳа, Тера Аазиз-иԥҳа, Римма Арсен-иԥҳа, Ҭамара Платон-иԥҳа.

6. Ҩба-хԥа жәла анеицу, ажәлақәа анба́н дула иҩтәуп, аҵәаҕәаҷқәа рыбжьаҵаны:

Аргәын-Коношок, Адлеиба-Бигәаа, Зыхәба-Ԥкьын, Џьынџьал-Хәырхәмал-Лагәлаа.

7. Аҭыркәа ма аҵьам хылҵшьҭра змоу ҩбаны ишьақәгылоу ажәлақәа рыҩхәҭакгьы ҩтәуп анба́н дула, аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵаны:

Ҟара-Осман, Узун-Беқьыр, Емин-Заде.

Аформант ***оғлы*** ала инҵәо аҭыркәа хылҵшьҭра змоу ажәлақәа ҩтәуп уи зцыло ажәла иацҵаны, аҭыркәа бызшәаҟны ишыҟоу еиԥш:

Демерџьиоғлы, Иақәыԥоғлы, Каралоғлы, Каталоғлы, Кофоғлы, Кәыртоғлы, Мулла-Ҳасаноғлы, Начачоғлы, Ԥурцхолоғлы, Раганоғлы, Сароғлы, Софоғлы, Ҳаҵьыоғлы, Чаблахоғлы, Чақмачоғлы, Ҷаноғлы.

8. Анбан дула иҩтәуп аизгатә суффикс ***-аа*** зцу:

а) ажәлақәа: *Аграа, Амҧараа, Аргәынаа, Арӡынаа, Арышаа, Аҩӡаа, Бганаа, Блабаа, Гыруаҧшьаа, Гәарамиаа, Гәнаа, Гәниаа, Ебыжьноуаа, Еныкьаа, Жьиаа, Инаҧҳаа, Кәыҵниаа, Қапаа, Лакәиаа, Леиаа, Малиаа, Смыраа, Сымсымаа, Хагәшьаа, Хышаа, Хәытаа, Ҭышәаа, Цәшаа, Чамагәуаа, Ҷедиаа, Шьоууаа, Џьанаа, Џьаҧшьаа, Џьниаа, Џьыкраа.*

Азгәаҭа. Ажәла ***Гәымба*** арацәа хыҧхьаӡараҿы иаанахәоит ***Гәымбаа*** аформа.

б) арацәа хыҧхьаӡараҿы игылоу, асуффиксқәа ***-раа, -қәа*** зцыло ажәлақәа:

Аиба – Аираа, Лакоба – Лакәараа, Лакрба – Лакраа, Шьынқәба – Шьынқәыраа, Агәмаа – Агәмаақәа, Арсҭаа – Арсҭаақәа.

9. Асуффикс ***-ра*** зцыло ажәлақәеи ахатәы хьыӡқәеи ирхырҿиаау абстракттә хьыӡӄақәа анба́н хәыҷла иҩтәуп:

Ачба – ачбара; Иналиҧа – иналиҧара;
Маршьан – маршьанра; Маан – маанра;
Кьахьба – кьахьбара;
Адлеиҧха – адлеиҧхара; Арышҧха – арышҧхара;
Ҳауида – ҳауидара; Капыта – капытара;
Зосҳан – зосҳанра; Лаҵ - лаҵра; Каҷиа –каҷиара.

10. Ажәлақәа еиуеиҧшым аффиксқәа анырҧынгылоу, урҭ ҩтәуп аҭәаӷәаҷ рыбжьаҵаны, аффикс ***а-*** – анбан хәыҷла;

а) еилкаау акатегориа арбага ***а-***

азаҵә хыҧхьаӡараҿы:

а-Барцыц, а-Бганба, а-Гәниа, а-Гәымба, а-Маршьан, а-Смыр, а-Хәарцкьиа, а-Шамба.

арацәа хыҧхьаӡараҿы:

а-Барцыцқәа, а-Бганбақәа, а-Гәниақәа, а-Гәымбақәа, а-Маршьанқәа, а-Смырқәа, а-Хәарцкьиақәа, а-Шамбақәа.

Азгәаҭа. Анбан ***а*** ала иалаго ажәлақәа рыӄны еилкаау акатегориа арбага ***а-***и ашьаҭатәи ***а-***и еилалоит, акы нхоит, убри аан аҟәыӷәӷәара иара иазынхоит:

А́грбақәа, А́длеибақәа, А́лҭеибақәа, А́рӡынбақәа, А́ҭеибақәа, А́ҩӡбақәа.

б) Аффикс ***а-*** ҳҧылоит зышьаҭа иарала иаламго ажәлақәа рҿы, реиланхарҭа, рҳабла, рҭыҧ азгәаҭаразы. Урҭ ҩтәуп анба́н дула, еицҵаны:

А́бган, А́дбар, А́маршьан, А́ҭар, А́ҳаг, А́ҷан, А́шам (рынхарҭа);

в) адхаларатә аффиксқәа анрыҧгылоу:

ҳ-Нестор, ҳ-Владислав, ҳ-Дырмит, шә-Асҭамыр, с-Асҭанда, р-Манча, ҳ-Фазиль, у-Ҭраҧшь, ҳа-Бырзыкь

(ҷкәын), и-Одиссеиа, шә-Иуда, с-Аԥсны, ҳ-Кавказ, с-Аҟәа, ҳ-Риԥа, р-Урыстәыла, с-Москва;

г) аҟаҵарбатә формақәа анрымоу:

д-Амԥаруп, с-Аргәынԥҳауп, д-Ашәбан, ды-Бганбан, ҳ-Жьибақәоуп, д-Хышԥҳан, ҳ-Ҭаркьылқәоуп;

д) аԥымҭа, ма ашәҟәы ахьӡ ахаҿытә префикс аԥынгылазар, мамзаргьы ашьҭынгыла аҵзар, аԥымҭа ахьӡ ахыцқәа ирҭакны, анба́н дула иԥтәуп, ахаҿытә ԥынгылеи ма ашьҭынгылеи иареи аҭәаӷәаҷ рыбжьаҵаны:

Дырмит Гәлиа и-«Х-школк», Гьаргь Чачба и-«Уарада», Миха Лакрба и-«Ламыс», Мушьни Лашәриа и-«Ҵьынҵь», А.Ҵереҭели и-«Абаӡӡеи», Л. Толстои и-«Хәыҷра», Т. Шевченко и–«Уасиаҭ», Н. Гоголь и-«Шьнел», аскандинавцәа р-«Едда», Пушкин и-«Онегинтә строфақәа», Гитлер и-«Маин Кампф».

е) ахатәы хьызқәа ирԥынгылоу апрефиксқәеи аҭагылазаашьатә елементқәеи дареи ԥтәуп аҭәаӷәаҷ рыбжьаҵаны:

*дыш-Дырмиту, дыш-Чачбаз, дыш-Наалаз, дшы-Сасрыҟәаз, дыш-Лаҵыз, ҳаш-Леиааз, сыш-Ешбоу, дахьы-Лакобаз, иш-Нарҭаазгьы, с-Жәеиԥшьума, с-Ергьума, д-Аристотельха, д-Шекспирха, д-Мичуринха, д-Гомерха, с-Петраркаха, деиқәы-Белинскиха (*даақәгылт*), дагь-Жуковскиуп, дагь-Державинуп, дагь-Гамлетхны.*

11. Анбан хәыҷла иԥтәуп аизгатә суффикс ***-аа*** зцу аҭыԥхьызқәа:

Аацы - аацаа, Абӷархыкә - абӷархыкәаа, Аӡԥыбжьа - аӡԥыбжьаа, Акәаскьа - акәаскьаа, Аҟәа - аҟәаа, Анхәа - анхәаа, Арасаӡыхь - арасаӡыхьаа, Аҭара - аҭараа, Афон - афонаа, Аҷандара - аҷандараа, Бармышь - бармышьаа, Баслахә - баслахәаа, Бзыԥҭа - бзыԥҭаа, Блабырхәа - блабырхәаа, Гагра - гаграа, Гәдоуҭа - гәдоуҭаа, Гәыԥ - гәыԥаа, Ӷәада - ӷәадаа, Дәрыԥшь - дәрыԥшьаа, Ешыра - ешыраа, Калдахәара - калдахәараа, Кындыӷ - кындыӷаа, Кәтол - кәтолаа, Лашькьындар - лашькьындараа, Мыкә - мыкәаа, Очамчыра - очамчыраа, Ԥакәашь - ԥакәашьаа, Тамшь - тамшьаа, Ткәарчал - ткәарчалаа, Ҭхьына - ҭхьынаа, Уатаԥ - уатаԥаа, Уатҳара - уатҳараа, Ҷлоу - ҷлоуаа, Ҵьал - ҵьалаа, Ҵьгьарда - ҵьгьардаа, Ҵьырхәа - ҵьырхәаа.

Азгәаҭа. Аҟыҭа ***Лӡаа*** арацәа хыԥхьаӡараҿы ***Лӡаараа*** аформа шьҭнахуеит; аҭыԥхьӡы ***Мӡаа – Мӡаараа.***

12. Аҭыԥхьызқәа рыҟнытә ишьақәгылоу азыҟашьатә ҟазшьарбақәа анба́н хәыҷла иԥтәуп:

Аҟәа – аҟәатәи, Гәдоуҭа – гәдоуҭатәи, Гагра – гагратәи, Аҷандара – аҷандаратәи, Блабырхәа – блабырхәатәи, Очамчыра – очамчыратәи, Ткәарчал – ткәарчалтәи, Мыркәыла – мыркәылатәи, Калдахәара –калдахәаратәи, Шыцкәара - шыцкәаратәи, Тамшь – тамшьтәи, Мысра – мысратәи, Дәрыԥшь – дәрыԥшьтәи, Ҷлоу – ҷлоутәи.

13. Анба́н дула иҩтәуп аҭыԥхьызқәа ирхырҿиаау азыҟашьатә ҟазшьарбақәа, урҭ аҵараиурҭақәа, аусбарҭақәа, аусҳәарҭақәа, анаплакқәа, аиҿкаарақәа рыхьызқәа ирыдҳәалазар:

Аҟәатәи алицеи-интернат, Аҟәатәи аколлеџь, Б.У. Шьынқәба ихьӡ зху Аҟәатәи 1-тәи абжьаратә школ, Т. Аџьба ихьӡ зху Аҷандаратәи абжьаратә школ, Калдахәаратәи ашкол-интернат, Очамчыратәи ашкол-интернат, Анкаратәи ауниверситет, Кындыҕтәи ачаифабрика, Красноиарсктәи атәылаҿаҵә, Краснодартәи атәылаҿаҵә, Прагатәи аконференциа, Мрагыларатәи афронт, Мраҭашәаратәи афронт, Гәымсҭатәи афронт, Гагратәи ахырхарҭа, Ҭҟәарчалтәи азауад «Зариа», Османтәи аимпериа, Урыстәылатәи аимпериа, Римтәи аимпериа, Византиатәи аимпериа.

14. Анба́н дула иҩтәуп аизгатә суффикс ***-раа*** зцыло ауаа рхатәы хьызқәа:

Алхасраа, Махазраа, Миродраа, Маҳҭраа, Ҭорҟанраа, Алиасраа, Асҭамырраа, Џьотараа, Алмасханраа, Гәындараа, Гәлизараа, Хьмурраа, Хьыкәырраа, Ҳанифараа, Хьыбларaa, Селмараа.

15. Анба́н дула иҩтәуп ашәҟәыҩҩцәа иалыркаауа афырхацәа, аҳәынҭқарцәа, аиланхарҭақәа рыхьызқәа, епитет ҳасабла ирыцу ажәақәа:

Мшәагә Ду, Мшәагә Хәыҷы, Хоџьан Ду, Кәасҭа Хәыҷы, Мшәагә Кьаҿ, Хԥара Кьаҿ, Ага Маџь, Ашьха Маџь, Маршьан Лашә, Едгьы Џьыҟә, Шьмаф Шәпа, Кәынԥал Ҟаԥшьы, Лаԥан Сагьаса, Пиотр Дуӡӡа, Питиунт Дуӡӡа.

16. Аԥсуа сахьаркыратә литературеи, акритикеи, апублицистикеи, акьыԥхьи рыҟны иаҳԥыло иҵоурам аперсонажқәа рхатәы хьызқәа ҩтәуп анба́н хәыҷла, арацәа хыԥхьаӡараҿы иргыланы, аизгатә суффикс ***-раа*** рыцҵаны:

хоџьандураа, алдызраа, гәдымраа, ҭаҭласҭанраа, ҟазылбақьраа, мазлоураа, патыхәраа, гәаџараа, мыкыҷраа, цәгьамшраа, каҷиараа, мцәаҕәачараа, мгәажәраа.

17. Атәым бызшәақәа рыҟнытә аԥсуа литературеи апублицистикеи ирыланагалаз аперсонажқәа, аполитикцәа, аҳәынҭқарратә усзуҩцәа рхатәы хьызқәа ирхырҿиаау ажәақәа рҵакы еиҭарсны, изеиԥшыркны, рҟазшьа ҷыдақәеи рхымҩаԥгашьақәеи раарԥшразы, анба́н хәыҷла иҩтәуп:

гитлерраа, сталинраа, бериараа, ельцинраа;
чичиковра, чичиковраа; плиушкинра, плиушкинраа;
молчалинра, молчалинраа; обломовра, обломовраа;
донкихотра, донкихотраа; донжуанра, донжуанраа;
иудара, иудараа; робинзонра, робинзонраа.

18. Ҩ-ажәак, ма инареиҳаны рыла ишьақәгылоу аҭоурыхтә хаҿқәеи адин маҵзуцәеи рыхьызқәа анба́н дула иҩтәуп:

Константин Абазгиатәи, Александр Македониатәи, Дмитри Донтәи, Евстафи Аԥсилиатәи, Ипати Гагратәи, Стратофил Питиунттәи, Симон Кананит, Иулиус Исавриатәи, Епифан Константинопольтәи, Епифан Иерусалимтәи, Евстафи Антиохиатәи, Иаса Қьырса (Иисус Христос – авариант), *Аԥшьа Гьаргь, Гьаргь Аиааирагаҩы, Иоанн Ахьҿы, Андреи Аԥхьанаԥхьа, Иулиан Ахьаԥҩы, Иеиԥшзеиԥшӡоу Антони Дуӡӡа.*

19. Даҽа бызшәак хыҵхырҭас измоу, анба́н дула иҩу аҟазшьарбақәа-аепитетқәа зцу аҭоурыхтә хаҿқәа рыхьыӡқәа, иара убас ажәеицааиракәа рыла ишьақәгылоу ахатәы хьыӡқәа аԥсшәахь реиҭагараан, ахыҵхырҭаҟны ишыҟоу еиԥш, анба́н дула иҩтәуп:

Иури Анапоу – Юрий Долгорукий;
Иарослав Аҟәыбҷа // Иарослав Аҟәыш – Ярослав Мудрый;
Мралаша Екатерина – Солнцеликая Екатерина;
Уасил Алашьца – Василий Темный;
Валентин Ацқьа // Иԥшьоу Валентин – Святой Валентин;
Пипин Акьаҿ – Пипин Короткий;
Ахьтәы Орда – Золотая Орда;
Аӡынтәи Ахан – Зимний Дворец.

20. Ацәанырра ҳараккәа, аемоциақәа ирзынархоу агәалаҟазаарақәа раарԥшразы, ашәҟәыҩҩцәа, апоетцәа, ажәа азҟазацәа иалыркаарц ирҭаху ажәа анбан дула иҩтәуп, уи ала иара хаҿсахьаркхоит:

Ауаҩы, Адунеи, Адгьыл, Ан, Анцәа, Анра, Аԥҳәызба, Иара, Лара, Аҟаза, Ажәа, Ашәа, Аламыс, Аиаша, Адоуҳа, Аҭоурых, Аамҭа, Аиааира, Ахьыӡрашәа.

21. Ажәақәа «***анцәа***», «***аллаҳ***» анба́н дула иҩтәуп урҭ хазырхас ахархәара анрымоу, мамзаргьы автор дара ҷыдала иаликаар аниҭаху:

Зхьышьаргәыԥа сакәыхшоу ҳ-Анцәаду!
О Аллаҳ, шьарда зымчу!

Алексемақәа «***анцәа***», «***аллаҳ***», иара убас урҭ ирхырҿиаау ажәақәа адин хықәкыла иадҳәалам ажәеицааиракәеи афразеологизмқәеи ирыхәҭакны ианаҳԥыло, анба́н хәыҷла иҩтәуп:

анцәа / аллаҳ идырп, анцәа / аллаҳ иоуп издыруа, анцәа игәамԥхо умҳәан (ҟаумԥан, умун), анцәа / аллаҳ срыцҳашьа, анцәа иҟнытәгьы, анцәа думыргәаан (думырԥәыуан), анцәа / аллаҳ ибоит, анцәагьыуаагьы, анцәа иныс, анцәа / аллаҳ иџьшьоуп, анцәа / аллаҳ ишиҳәара, анцәа / аллаҳ иҳәааит, анцәа / аллаҳ илԥха зауша.

22. Аныхақәа рыхьыӡқәа анба́н дула иҩтәуп, урҭ ирыцу ажәа «***аныха***» ашьаҭақәа ***-ных, -ныха*** анба́н хәыҷла иарбаны, ҵәаҕәаҷла ирҟәыҭханы:

Аац-ных, Аг-ных, Ах-ных, Аҳаш-ных, Еҭ-ных, Лыхных, Ца-ных, Џьырхә-ных;
Амза-ныха, Дыдрыԥшь-ныха, Ебыр-ныха, Елыр-ныха, Қьач-ныха, Лаԥыр-ныха, Лацу-ныха, Лашькьын-

дар-ныха, Лӡаа-ныха, Лиашә-ныха, Ҽгәырха-ныха, Ҩарха-ныха; аха *Аублаа рныха, Леиаа рныха.*

23. Анба́н дула иҩтәуп адинтә культқәа ирыдҳәалоу ахьыӡқәа:

Аду́ахә, А́цқьашә, Еишәаргы́лара / Еишәӄаҧа́ра, Хәаажәкы́ра, На́нҳәа, Мшаҧы́, Чычхады́л, Амгьалду́, Ачга́ра Ду.

24. Акульт иадҳәалоу аилкаарақәа ажәеицааиракәазар, аҧхьатәи ажәа ҩтәуп анба́н дула, аҩбатәи ахәҭа – анба́н хәыҷла:

Анцәа рныҳәара, Ҳаиҳа зымчу, Зылҧха ҳаура, Аныха ныҳәара, Ага иқәу, Ашьха ианхәу, Аҧсҭа ианхәу, Ари иақәиҭу, Аҧхын ныҳәара, Амҧараа рныҳәара, Леиаа рныҳәара, Џьыкраа рныҳәара, Ачба инцәахәы, Маршьан инцәахәы, Ашәаа рӄьаӄьа, Гагра ианхәу; аха *Инал Ӄәыба.*

25. Анба́н дула иҩтәуп анцәахәқәеи амифологиатә хьыӡқәеи:

Ажәеиҧшь / Ажәеиҧшьаа, Ахь-Жәеиҧшь, Жәеиҧшьырӄан, Жәеиҧшь-Жәеиҧшьырӄан, Аиргь, Аиҭар, Џаҵа, Шьашәы / Шьашәаҳ Ду, Ахьаҳ Ду, Афы / Афаҳ Ду, Адад, Анан, Анана Гәында, Цәаблаӄ(ы), Напкылҧәа, Анҷакәынҷа, Ахьы Зосҳан.

26. Анба́н хәыҷла иҩтәуп абарҭ амифологиатә хьыӡқәа:

*аҩсҭаа, аҵьныш, ӡызлан / аӡызлан (*аха *Ӡызлан-Заҳкәажә* – анба́н дула*), ақаҷаа, акьынҿаа, адиҿа, ахәырҭлагь, аӄәырҭлах, ашьаҳаиҭ.*

Еиқәыҧхьаӡоу ажәақәа анба́н дула ирыҩуеит урҭ хазырхас ианыӄоу, мамзаргьы ахаҿсахьаркра (аперсонификациа) анрызуу.

Арацәа хыҧхьаӡараҿы мацара ахархәара рымоуп анба́н хәыҷла иҩтәу анаҩстәи ажәақәа:

ашацәа, ачаҧацәа, адамацәа, аҳцәа (ачымазара хкы).

27. Анба́н дула иҩтәуп астрономиатә хатәы хьыӡқәа:

Адгьыл, Амра, Амза, Марс, Меркури, Иупитер, Сатурн, Асар рымҩа, Жәгараа, Ашәуа иеҧәа, Еҧәаҵьаа, Хамсараҵьаа, Шарҧы еҧәа, Хәылҧы еҧәа.

Азгәаҭа. *Амра, амза, адгьыл* рзеиҧш ҵаққәа рыла ахархәара анрымоу, анба́н хәыҷла иҩтәуп:

Ихааӡа амра гылеит.
Ҽынлеиҧш амза лашон.
Ақәа адгьыл арҧсаҳәеит.

28. Адунеи ахәҭақәа, аҳәынҭқаррақәа, атәылақәа, ақалақьқәа, ақыҭақәа рыхьыӡқәа, агеографиатә хатәы хьыӡқәа анба́н дула иҩтәуп:

Европа, Азиа, Америка, Африка, Австралиа, Антарктида, Аԥсны, Урыстәыла, Ҭырқәтәыла, Испаниа, Франциа, Индиа, Иапониа, Аҟәа, Гагра, Алаҳаӡы, Мгәыӡырхәа, Ԥсырӡха, Риҵа, Бзыԥ, Дәаб, Кәыдры, Гәымсҭа, Лашԥсы, Ауадҳара, Ԥсҳәы, Аибӷа, Дамхәырц, Зоу, Адангьа, Ерцахә.

29. Ꙩ-ажәак ма инареиҳаны рыла ишьақәгылоу аҳәынҭқарракәа, атәылақәа, аҵакырадгьылқәа, адунеи ахәҭақәа рыхьыӡқәа анбан дула иҩтәуп:

*Аԥсны Аҳәынҭқарра, Ареспублика Адыгеиа, Аахыҵ Уаԥстәыла, Нхыҵ Уаԥстәыла, Урыстәылатәи Афедерациа, Британиа Ду, Еиду Америкатәи Аштатқәа, Мрагыларатәи Германиа, Абжьаратәи Азиа, Мрагылара Ааигәа, Мрагылара Наскьа, Азиа Мачҳ, Нхыҵ Кавказ, Аахыҵ Кавказ, Мрагыларатәи Кавказ, Мраҭашәаратәи Сибра, Аҩадатәи Америка, Аладатәи Америка, Франц Иосиф Идгьыл, Аҩадатәи Адгьыл (*Северная Земля*), Мрагыларатәи Римтәи аимпериа.*

30. Адунеи ахырхарҭақәа ԥшьба ирыдҳәалоу аилкаарақәа, агеографиатә номенклатура аҳасабала ахархәара анрымоу, анбан дула иҩтәуп:

Мрагылара, Мраҭашәара, Аҩада, Алада.

Абарҭ аилкаарақәа рыбжьара иҟоу ахырхарҭақәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵаны, рыҩбагьы анбан дула иҩтәуп:

Аҩада-Мрагылара, Алада-Мрагылара, Аҩада-Мраҭашәара, Алада-Мраҭашәара.

Азгәаҭақәа. **1.** Абарҭ ажәақәа еиуеиԥшым аҭыԥқәа, ахырхарҭақәа анаадырԥшуа, анбан хәыҷла иҩтәуп:

аҩадаҟа, аладаҟа, мраҭашәарахь, мрагыларахь, алада-мрагылараҟа, аҩада-мраҭашәараҟа, аҩада, алада, мрагылара, мраҭашәара.

2. Арҭ ажәақәа аҟазшьарбатә форма рыманы, атәылақәа, аҵакырадгьылқәа рыхьыӡқәа ирыдҳәалазар, анбан дула иҩтәуп:

Мраҭашәаратәи Германиа, Мрагыларатәи Азиа, Аладатәи Родезиа, Аҩадатәи Африка, Алада-Мрагыларатәи Китаи, Аҩада-Мраҭашәаратәи Кавказ.

31. Аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵаны, анбан дула иҩтәуп ꙩ-ажәак рыла ишьақәгылоу ареспубликақәа рхатәы хьыӡқәа:

Ҟабарда-Балкариа, Ҟарачы-Черқьесиа, Аҩадатәи Уаԥстәыла-Аланиа, Саха-Иакутиа.

32. Аформант ***-тәыла*** изыдҳәалоу ахатәы хьыӡқәа ирыцҵаны, еилоу ажәакны иҩтәуп:

Аԥсынтәыла, Адыгатәыла, Аедыгьтәыла, Англызтәыла, Арабтәыла, Аубыхтәыла, Ашәтәыла, Бырзентәыла, Гыртәыла, Ермантәыла, Ингуштәыла, Қырҭтәыла, Саӡтәыла, Ҭатартәыла, Ҭырқәтәыла, Уаԥстәыла, Урыстәыла, Чечентәыла, Черқьезтәыла, Ҷоутәыла, Шьамтәыла, Шәантәыла, Џьамтәыла.

Еицҵаны, анба́н хәыҷла иҩтәуп ***-тәыла*** ажәа-хырҿиаагас измоу еилоу азеиԥш хьыӡҟақәа:

*ҵьанаҭтәыла, агатәыла, (а)шьхатәыла, (а)хра-тәыла, архатәыла, амратәыла, аԥаатәыла, жәҩан-тәыла (*вселенная*), еԥәатәыла.*

33. Аокеанқәа, амшынқәа, аӡыбжьахалақәа, аӡы-бжьысырҭақәа рыхьыӡқәа раԥхьатәи ахәҭа анба́н дула иҩтәуп, иашьҭанеиуа ажәа – анба́н хәыҷла:

Аокеан ҭынч, Атлантикатәи аокеан, Индиатәи аокеан, Аҩадатәи аԥааршәыратә океан; Амшын еиқәа, Амшын шкәакәа, Амшын ҟаԥшь, Амшын ҩежь, Адгьылбжьаратәи амшын, Каспиатәи ам-шын, Егеитәи амшын, Амармалташьтә мшын, Аҩадатәи амшын, Балтикатәи амшын, Ба-ренц имшын, Лаптеваа рымшын, Аҟәатәи аӡыб-жьахала, Бискаиатәи аӡыбжьахала, Босфортәи аӡыбжьысырҭа, Гибралтартәи аӡыбжьысырҭа, Беринг иӡыбжьысырҭа, Лаперуза аӡыбжьысырҭа.

34. Ажәақәа ***ҿыц, жәытә*** зцыло агеографиатә хьыӡқәа рҿы анба́н дула иҩтәуп раԥхьатәи ахәҭа:

Афон ҿыц, Зеландиа ҿыц, Орлеан ҿыц, Адгьыл ҿыц, Гвинеиа ҿыц, Кындыӷ ҿыц, Аҳабла ҿыц; Афон жәытә, Гагра жәытә, Кындыӷ жәытә, Оскол жәытә, Крым жәытә.

Еиқәыԥхьаӡоу ахатәы хьыӡқәа ирхырҿиаау азыҟашьатә ҟазшьарбақәа ҩтәуп анба́н хәыҷла, еи-лоу ажәакны, урҭ номенклатуратә хьыӡқәамзар:

афонҿыцтәи, зеландиаҿыцтәи, орлеанҿыцтәи, адгьылҿыцтәи, гвинеиаҿыцтәи, кындыӷҿыцтәи, аҳаблаҿыцтәи; афонжәытәтәи, гагражәытәтәи, кындыӷжәытәтәи, осколжәытәтәи, крымжәытә-тәи.

Иаагоу ахатәы хьыӡқәа атерминологиатә ажәеи-цааиракәа ирыхәҭакны, анаплакқәа, аусҳәарҭақәа аҵараиурҭақәа, аиҿкаарақәа рыхьыӡқәа шьақә-дыргылозар, анба́н дула иҩтәуп, номенклатуратә хьыӡқәаны излаҟоу ала:

Афонҿыцтәи абжьаратә школ, Афонҿыцтәи аҳа-ԥы, Зеландиаҿыцтәи аӡыбжьахала, Кындыӷҿыцтәи арԥхарҭатә нхамҩа, Кындыӷҿыцтәи аԥсаатә-ааӡарҭа, Кындыӷҿыцтәи аԥсшьарҭа ҩны; Афон-жәытәтәи ауахәама, Осколжәытәтәи акульту-ратә баҟақәа, Крымжәытәтәи абаашқәа.

35. Аурыс бызшәаҟны ацхыраагӡатә хәҭаҷқәа зыбжьаҵаны ҵәаӷәаҷла иарбоу ақалақьқәа *Рос-тов-на-Дону, Комсомольск-на-Амуре, Франкфурт-на-Майне, Франкфурт-на-Одере* уҳәа аԥсышәала иҩтәуп абас:

Ростов-Донтәи, Комсомольск-Амуртәи, Франк-фурт-Маинтәи, Франкфурт-Одертәи.

Аурыс қалақьқәа рыхьыӡқәа *Нижний Новгород, Нижний Тагил, Нижний Уфалей, Нижнеангарск, Ниж-невартовск* уб.иҵ. ирхырҿиаау асуффикс ***-тәи*** зцу азыҟашьатә ҟазшьарбақәа анба́н хәыҷла иҩтәуп:

Нижний Новгород, нижегородский – Нижни Новгород, нижнегородтәи;
Нижний Тагил, нижнетагильский – Нижни Тагил, нижнетагилтәи;
Нижний Уфалей, нижнеуфалейский–Нижни Уфалеи, нижнеуфалеитәи;
Нижнеангарск, нижнеангарский–Нижнеангарск, нижнеангарсктәи;
Нижневартовск, нижневартовский – Нижневартовск, нижневартовсктәи;
Нижнекамск, нижнекамский – Нижнекамск, нижнекамсктәи.

Азгәаҭа. Иаагоу аҟазшьарбақәа анаплаккәа, аусбарҭақәа ирхатәы хьызқәазар, анба́н дула иҩтәуп:

Нижегородская средняя школа №1 – Нижегородтәи абжьаратә школ №1;
Нижнетагильский сталелитейный комбинат – Нижнетагилтәи аҵырртҭаартҭатә комбинат.

36. Ҩ-ажәакны ишьақәгылоу аҭыԥхьызқәа еицрыганы иҩтәуп:

Ҩыҵсы аҳаҧы, Аӡар рҳаҧы; Мӡаа ду, Ҵабал ду; Риҧа хәыҷы, Аӡаԥшь хәыҷы; аӡиа Риҧа, аӡиа Амҭҟьал, аӡиа Цәҳәын, аӡиа Инкьыт; Гәнаа ргәаҩа; Аҵьаа рынхарҭа; Хабыгә иқьаԥҭа, Делаа рқьамҭа; Бзыԥ аԥсҭа, Шәача аԥсҭа, аха: *Араҩԥсҭа, Кәынӡыриԥсҭа; Амжәыҟәхәа аҿаҟәара; Аҳаг иҿаԥара; Гагра абааҭа, Кәыдырҭа абаа; Урыстәыла агәы, Ҷлоу агәы,* аха: *Агәы-Бедиа; Амҧараа рхәы, Ануаа рхәы; Кәыҵба иашҭа, Иналаа рашҭа, Аиааира ашҭа, Аконституциа ашҭа, Ашҭа ҟаԥшь.*

Азгәаҭақәа. 1. Традициала ишьақәгылаз абарҭ аҭыԥхьызқәа еилоу ажәакны иҩтәуп:

Лыхнашҭа, Мықәашҭа, Еҧәышҭа, Мшәышҭа, Ҭрышҭа.

2. Ажәахырҿиаага ***-қыҭ*** аҭыԥхьызқәеи ажәлақәеи ирыцҵаны иҩтәуп:

Абаақыҭ, Бзанқыҭ, Дапуқыҭ, Ешқыҭ, Лашқыҭ, Лоуқыҭ, Нарҭқыҭ, Саӡқыҭ, Ҭамқыҭ, Хәажәқыҭ, Чаҧәқыҭ.

37. Адинтә шәыҟәқәа рыхьызқәа анба́н дула иҩтәуп:

Абиблиа (Аԥшьашәҟәы), *Аевангелие* (Аԥшьаҩыра), *Аҵқьаҩыра* (Священное Писание), *Ауасиаҭ Жәытә* (Ветхий Завет), *Ауасиаҭ Ҿыц* (Новый Завет), *Хәышәҟәҩыра* (Пятикнижие), *Аҟәырҟан, Аталмуд.*

38. Амзақәеи арыцхәқәеи рыла иарбоу аныҳәақәеи агәаларшәаратә мышқәеи ҩтәуп амза ахьӡ анба́н дулеи арабтә цифреи еишьҭаргыланы:

Хәажәкыра 4, Хәажәкыра 8, Лаҧара 1, Лаҧара 9, Цәыббра 30.

39. Аишьҭагыларатә номерла иадырбо аизара дуқәа, аконгрессқәа, аконференциақәа, афорумқәа, асессиақәа, афестивальқәа, аконкурсқәа ирыцло ажәақәа ***Жәларбжьаратәи***, ***Адунеизегьтәи***, ***Аҧсызегьтәи*** анба́н дула ирыҩуеит, иарбоу ажәақәа раҧхьа римтәи ацифрақәа ргыланы:

К.С. Шьаҟрыл изку I Жәларбжьаратәи аҧхьарақәа;
Ш.Д. Иналиҧа изку II Жәларбжьаратәи аҧхьарақәа;
Аҿари астудентцәеи VI *Жәларбжьаратәи рфестиваль*;
Анхацәа II *Аҧснызегьтәи реизара ду*.

40. Аҳәынҭқарратә ҳамҭақәа зыжәла рху ауаа рхатәы жәлақәа анба́н дула иҩтәуп:

Нобель ипремиа, Ломоносов ипремиа, Д. Гәлиа ипремиа, Гь. Зиӡариа ипремиа.

Арҭ аҳамҭақәа официалла акыҧхь аҿы иарбатәуп абас:

Д. И. Гәлиа ихьӡ зху Аҧсны Аҳәынҭқарратә премиа;
Гь. А. Зиӡариа ихьӡ зху Аҧсны Аҳәынҭқарратә премиа.

41. Анба́н хәыҷла иҩтәуп ***-тҭаара//-дырра*** ала ишьақәгылоу ахатәы хьызқәа ирхырҿиаау ахьызҟақәа:

аҧсуатҭаара // аҧсуадырра, абазатҭаара // абазадырра, адыгатҭаара // адыгадырра, адагестантҭаара // адагестандырра, аермантҭаара // аермандырра, кавказтҭаара // кавказдырра, нартҭаара // нартҭдырра, пушкинтҭаара // пушкиндырра.

42. Анбан хәыҷла иҩтәуп ауаажәларратә ҿиара азакәанқәа ирыдҳәалоу аилкаарақәа аазыртыз ҳәа иҧхьаӡоу, аидеологиатә хырхарҭақәа зныҧшуа ауаа рыжәлақәа ирхырҿиаау атерминқәа:

пушкиниана, адарвинизм, амарксизм, аленинизм, лениниана, асталинизм, сталиншьина, атроцкизм, амакиавеллизм, ежовшьина, бериевшьина, брежневшьина, ашовинизм, аваххабизм.

Урҭ ирхырҿиаау ажәақәагьы ҩтәуп анба́н хәыҷла:

амарксист, аленинист, асталинист, антисталинист, атроцкист, ашовинист, аваххабист.

43. Амаҵурахьызқәа, ахьызхҭарақәа, атитулқәа, арратә чынқәа рыхьызқәа анба́н хәыҷла иҩтәуп:

ахада, апрезидент, ахантәаҩы, аминистр, аҧызаминистр, аминистр ихаҭыҧуаҩ, аминистр иццхырааҩ, аканцлер, акрал, акралҧҳыс, аимператор, аимператорҧҳәыс, атҭаарадырракәа ркандидат, атҭаарадырракәа рдоктор, адоцент, апрофессор, атҭаарадырратә усзуҩ еиҵбы, атҭаарадырратә усзуҩ еиҳабы, атҭаарадырратә усзуҩ нага, атҭаарадырратә усзуҩ хада, алахәыла-корреспондент, академик, акафедра аиҳабы, афакультет адекан; аинрал-маиор, аинрал-леитенант,

аинрал-полковник, ар раинрал, акорпус акомандир, адивизиа акомандир, аполк акомандир, архәҭа аиҳабы, адепартамент анапхгаҩы, алабораториа анапхгаҩы.

Аофициалтә тексткәа рыҟны иреиҳаӡоу аҳәынҭқарратә маҵуракәа, атитулкәа рыхьызкәа ҩтәуп анба́н дула:

Аҧсны Аҳәынҭқарра Ахада, Аҧсны Аҳәынҭқарра Раҧхьатәи Ахада, Аҧсны Аҳәынҭқарра Аҧыза-министр, Урыстәылатәи Афедерациа Ахада, Урыстәылатәи Афедерациа Аиҳабыра Ахантәаҩы, Аҳәынҭқарратә Дума Ахантәаҩы, Жәлар Реизара – Апарламент Ахада, Иара Иаҳаракыра Апрезидент Ихаҵкы.

Иофициалтәым атексткәа рыҟны арҭ ажәакәа анба́н хәыҷла иҩтәуп:

ахада иалхра, апрезидент иуснҟа, аҧыза-министр иҿцәажәара, аҧыза-министр ицхырааҩ.

44. Анба́н дула иҩуп аҳаҭыртә хьызхҵаракәа:

Аҧсны Афырхаҵа, Асовет Еидгыла Афырхаҵа, Урыстәылатәи Афедерациа Афырхаҵа, Асоциалисттә Џьа Афырхаҵа.

45. Аминистрракәа, ахадаратә усбарҭакәа, аҵараиурҭакәа, аҭҵаарадырратә, акультуратә усхәарҭакәа, асасааирҭакәа, аҧсшьарҭакәа уҳәа рыхьызкәа рҿы анба́н дула иҩтәуп аҧхьатәи ажәа, насгьы ахатәы хьӡы, уи уа иалазар:

Агәабзиарахьчара аминистрра, Аҵара аминистрра, Атәылахьчара аминистрра, Адәныҟатәи аусқәа рминистрра, Амилаҭтә банк, Аҧсны аҭҵаарадырракәа ракадемиа, Аҧснытәи аҳәынҭқарратә университет, Д.Гәлиа ихьӡ зху Аҧсуа тҵааратә институт, С.Ҷанба ихьӡ зху Аҧсуа ҳәынтқарратә драматә театр, Р. Гәымба ихьӡ зху Аҧснытәи аҳәынтқарратә филармониа.

46. Аорденқәа рыхьызқәа рҿы анба́н дула иҩтәуп аҧхьатәи ажәа:

Ахьӡ-Аҧша аорден, Леон иорден, Ленин иорден, Абираҟ ҟаҧшь аорден... ахa**:** *аорден «Афырҧҳәыс».*

Амедалқәа рыхьызқәа рҿы ахыцқәа ирҭактәуп раҧхьатәи ажәа, анба́н дула иҩны:

«Агәымшәаразы» амедал, «Аҵьаҿы аҽалкааразы» амедал, амедал «Аҵьа аветеран».

47. Афразеологизмқәа: ***ариаднина нить***, ***ахиллесова пята***, ***каинова печать***, ***сизифов труд*** уҳәа аҧсшәаахь реиҭагараан ахатәы хьӡы ҧсахрада иаанхоит, аҩбатәи ахәҭа адхаларатә хаҿырбага шьҭнахуеит:

Ариадна лрахәыц, Ахиллес ишьхәа, Каин имҳәыр, Сизиф иҵьабаа.

48. Анба́н дула иҵәуп алакәқәа, ажәамаанақәа, афольклортә нҵамҭақәа, асахьаркыратә литература уҳәа рыҟны ихаҿсахьаркны, ауаҩытәыҩса иҟазшьа ҷыдақәа зныҧшуа аперсонажкәа рыхьыӡқәа:

аҧсаатәқәа: *Аҧыс, Ажәҧыс, Аҟармаҧыс, Аҷынҷа, Ахьажь, Ардәына, Аӡиас, Аҟыз, Абынҟыз, Ауарба, Ашьауардын, Аӡыцәа, Аҷныш, Аты.*
ашәарахқәа: *Ажьа, Абӷаб, Абнацә, Абынҽа, Аҽа.*
агыгшәыгқәа: *Абгахәыҷы, Ҭыхәабаба, Ақәыцьма, Қәыцьмажә, Алым, Амшә, Ацыӷ, Аашьышь.*
аҩнатә ҧстәқәа: *Ажә, Ацә, Аҽы, Аҽада, Ала, Ацгәы.*
ахәаҷақәа: *Ашьхыц/Ашьха, Амҧ, Ацәымҧ, Абызкатаҳа, Ашышкамс, Акәыбры, Абжы.*
еиуеиҧшым егьырҭ аперсонажкәа: *Ахәлаҧҧыс, Аҧсыз, Амат, Акьбеииа / Адыӷаҷиа, Амыӷ.*
алакәқәеи ажәеинраалақәеи ирылоу ахаҿқәа: *Хылҧа Шкәакәа, Хылҧа Ҟаҧшь;* аха: *аӡыс Зама, адаӷь Таҟьа* уҳәа уб. иҭ.

49. Анба́н дула иҵәуп аҩнатә ҧстәқәеи амультфильмқәа рперсонажкәеи рыхьыӡ ҷыдақәа:

ашьамаҟа: *Орыхә, Ҿыгра, Ҿаша, Таа, Хаҧшь, Жәаргьал, Цәаҧшьы, Цәыгра, Цәеиқәа, Паш, Палаҵь, Ҷашьа, Лома, Буска.*
аҧсаса: *Иаҧәа, Ҟаҧшьыра, Гада, Гдыжә, Гдыҵь, Аката, Ҭыгьа, Ҭаӷьына.*
алақәа: *Амшә, Дамшә, Хәдыш, Думышьҭын, Дыргьежь, Леиқәа, Лагра, Лаҧшь, Лаш,Чаҟәа, Чупашә, Ҷаамышә, Ҿаарымшә, Қьарашь, Типас.*
ацыгәқәа: *Ҵис, Ҵиба, Ҵифа, Пыфа, Фына, Фантина.*
аҽқәа: *Бзоу, Кәантра, Қьамарҭеи.*
аҽадақәа: *Гәашь, Гәышь, Кока, Ҽада, Кәырҷыжь, Ҧшьҟаҟ.*
амультфильмқәа рперсонажкәа: *Мышәа, Маамына, Матына, Рупап, Жьакәыр, Ҽадажәына.*

50. Анба́н дула ирыҩуа аркьаҿрақәа ирыцу аҧынгылақәеи анҵәамҭақәеи дареи ҵәаӷәаҷла еиҟәыҭхатәуп:

КПСС-аа, НКВД-аа, ГКЧП-аа, КГБ-аа, СССР-аа, СССР-гьы, США-и, США-ҟа, США-гьы, ТАСС-гьы, АПН-гьы, р-ЦК-аа, р-ЦК-қәа, р-ЦИК-қәа;
ҳ-БТР-қәа, р-БТР-қәа, а-БМП-қәа, ҳ-РАФ-қәа, АКМ-қәа, СКС-қәагьы, р-ДШК-қәа, шә-БМВ-қәагьы, р-УАЗ-қәагьы, УАЗ-к, ИУ-88-қәа, МЕ-109-қәа, МЕ-110-қәа.

51. Амашьынақәа, атехникатә, абџьартә уҳәа еиуеиҧшым ахархәагақәа, амыругақәа рмаркақәа ирыцу апрефиксқәеи асуффиксқәеи рыҩуеит аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵаны, усҟан ахатәы хьӡы ахыцқәа ирҭактәуп, анба́н дула иалкааны:

и-«Волга», р-«Волга»-қәа, шә-«Нива»-қәа, р-«Нива»-к, шә-«Нива»-ла, шә-«Мерседес-Бенц»-қәа, шә-«Победа»-қәагьы, у-«Тоиота»-гьы, р-«Москвич»-ажә.

52. Хазы игоу анбанқәа еиуеиҧшым апрефиксқәеи ашьҭынгылақәеи анышьҭырхуа, ҵәаӷәаҷла еиҟәыҭхатәуп:

*анбан **а**-и анбан **б**-и;*
***в**-қәа шаҟа ыҟоуи?; **х**-қәа ҩба ыҟоуп;*
***у**-қәагьы ҩба ыҟоуп, **и**-қәагьы ҩба ыҟоуп.*

Ахьыӡҟақәа рҩышьа

1. Асуффиксқәа ***-к, -с, -ны, -да, -ла*** зцу ахьыӡҟақәа ирыцҵатәым апрефикс ***а-:***

***аҧла** – ҧлак, ҧлас, ҧланы, ҧлада, ҧлала;*
***амҿы** – мҿык, мҿыс, мыҿны, мҿыда, мҿыла;*
***аҩыза** – ҩызак, ҩызас, ҩызакны, ҩызада, ҩызала;*

Азгәаҭа. Абарҭ ирыларҩашьатәым ***а-*** зышьаҭа иалағьаны иҟоу ажәақәа, еиқәыпҳхьаӡоу аформақәа рҿы урҭ ***а-*** рцыршәаӡом:

***ан** – анык, анык, аныс, аныда, аныла;*
***аб** – абык, абыс, абыда, абыла;*
***ардәына** – ардәынак, ардәынас, ардәынада, ардәынала;*
***арцына** – арцынак, арцынас, арцынада, арцынала;*
***ажәа** – ажәак, ажәас, ажәада, ажәала;*
***ашәа** – ашәак, ашәас, ашәада, ашәала.*

2. Аурыс бызшәаҟнытә аҧсшәа иалалаз, абжьыҟа ***о*** ала иалаго ажәақәа зегьы, ажәартә формаҿы ирыцҵаны иҩтәуп апрефикс ***а-***:

орден – аорден, область – аобласт, очерк – аочерк, опера – аопера, океан – аокеан, орнамент – аорнамент.

3. Апрефикс ***а-*** адхаларатә ҵакы анамоу, ажәақәа ишрыцу иааныжьтәуп. Апрефикс ***а-*** ҩытәӡам ажәақәа аиагаратә ҵакы анрымоу:

Аҳәынтқарра ахадас дҟарҧеит, аха:
Аҳәынтқарра хадас дамоуп.
Ақыҭа ахантәаҩыс дҟарҧеит, аха:
Ақыҭа хантәаҩыс дамоуп.
Агәыҧ анапхгаҩыс дҟарҧеит, аха:
Агәыҧ напхгаҩыс дамоуп.
Аҟәша аиҳабыс дҟарҧеит, аха:
Аҟәша еиҳабыс дамоуп.

Аҟазшьарбақәа рҩышьа

1. Ахьыӡҟақәа рыҟнытә ишьақәгылоу азыҟашьатә ҟазшьарбақәа асуффикс ***-тә(ы)*** рыцҵаны иҩтәуп:

аҵь – аҵьтә, ажа – ажатә, ахьа – ахьатә, ахаҳә – ахаҳәтә, ахьы – ахьтәы, амҿы – амҿтәы, алаҳа – алаҳатәы, аҧәа – аҧәатәы, аҳа – аҳатәы.

Азгәаҭа. Азыҟашьатә ҟазшьарба аҵакы змоу абалых маҭәарқәа рыхьыӡқәа асуффикс ***-тә(ы)*** рыцҵатәым***:***

абырфын касы, аласа қлаҧад, ачаз хылҧа.

2. Аамҭатә, аҭыҧтә цынгылақәеи аҭыҧхьыӡқәеи рыҟнытә ишьақәгылоу азыҟашьатә ҟазшьарбақәа асуффикс ***-тәи*** рыцҵаны иҩтәуп***:***

иахьа – иахьатәи, иацы – иацтәи, ԥыҭх – ԥыҭхтәи, алада – аладатәи, аҩада – аҩадатәи, ара – аратәи, Кавказ – кавказтәи, Баҭым – баҭымтәи.

3. Аурыс бызшәаҟынтә аԥсшәа иалалаз азыҟашьатә ҟазшьарбаҟәа зегьы асуффикс ***-тә*** рыцҵаны иҩтәуп***:***

центральный – ацентртә, симфонический – асимфониатә, социальный – асоциалтә.

4. Еилоу азыҟашьатә ҟазшьарбаҟәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵаны иҩтәуп, асуффикс ***-тә*** аҩбатәи ахәҭа иацҵатәуп:

азанааҭ-техникатә ԥараиурҭа, асоциал-економикатә хырхарҭа, ауаажәларра-политикатә терминологиа, аҭԥаарадырра-практикатә конференциа.

Аԥхьаӡара хьызҟәа рҩышьа

Имариоу аԥхьаӡара хьызҟәа рҩышьа

Аԥхьаӡара хьӡы *«акы»*

1. Ацифра 1 ***(акы)*** – урысшәала «один», ҿырҳәала иҳәатәуп абас:

акы́ иацԥа акы́ (1+1);
акы́ иагырха акы́ (1-1);
акы́ шьҭых акы́ ала (1 х 1);
акы́ шьҭухыр акы́нтә, иҟалоит акы́ (1 х 1 = 1);
ҩба акы́ ала иша (2:1);
аки́ аки́ еицԥа (1+1).

Ахыԥхьаӡара ***1*** ахархәара амоуп арацәа хыԥхьаӡараҿы, уа ишьҭнахуеит асуффикс ***-ҟәа*:**

Акҟәа́ ԥшьба ҩы!
Аклассҕәы ианԥа акҟәа́ хәба!

2. ***А́ка.*** Аматематикатә термин «единица» азырбо ажәа (ацифра *1* акәымкәа).

Азаҵә хыԥхьаӡараҿы:

а́как, а́кас, а́коуп, а̀каны.

Арацәа хыԥхьаӡараҿы:

а́какәа, а́какәас, а́какәоуп, а́какәаны.

Зак̆а а́ка ык̆оузеи а́жәабаҿы?
А́каҟәа а́каҟәа рыцырҧоит;
А́каҟәеи а́каҟәеи еицырҧоит;
А́каҟәа а́каҟәа рыгдырхоит;
Ашәага а́каҟәа рыхьызҟәа шәҳәа!
А́каҟәа рклас;
Аура а́ка;
Акапан а́ка.

Аура ашәараан *а́каҟәас* рхы иадырхәоит:

амиллиметр, асантиметр, адециметр, аметр, акилометр.

Акапанраан *а́каҟәас* рхы иадырхәоит:

амиллиграмм, аграмм, адециграмм, акилограмм, атонна.

3. Аграмматикатә терминологиаҿы ахархәаара амоуп атермин ***ак*** (арацәа хыҧхьаӡара – ***а́кҟәа***) – иреиҵаӡоу ахәҭа арбаразы («единица»):

афонетикатә ак, акҟәа; фонетикатә акуп, акҟәоуп;
аморфологиатә ак, акҟәа; морфологиатә акуп, акҟәоуп;
алексикатә ак, акҟәа; лексикатә акуп, акҟәоуп;
акоммуникативтә ак, акҟәа; коммуникативтә акуп, акҟәоуп.

4. Ажәаформаҟәа ***ак, акы*** (урҭ еилкаам хьыӡцынхәараҟәаны ианахҧыло) изыдҳәалоу ажәаҟәа ирыцрыганы иҩтәуп:

ак: *ак аага*	***акы:*** *акы иалахәаӡамкәа*
ак шәызба	*акы иазхәоуп*
ак лхьаауп	*акы иаҧсам*
ак зыҩуа	*акы иамусуп*
ак аҧкыс ак еигьны	*акы дахтнырк̆ьеит*
ак аҧкыс ак еицәаны	*акы уаршуеит*
ак зоуҳәаша уаҩ дсымбеит	*акы уаржагьуеит*
ак ак̆ара сзаага	*акы далабзазам*
ак ак̆ара сҳәартә еиҧш	*акы иеиҧшымкәа*

5. Ажәашьаҭа ***ак*** ахаҿытә ҧынгылаҟәа ирыцны иаҳҧылоит:

уак, сак, ҳак, шәак, рак
акы – уак-сак
ҩба – уҩба-сыҩба
хҧа – ухҧа-сыхҧа

6. Еилоу аформант ***-рак*** (***р*** – 3-тәи ахаҿы арацәа хыҧхьаӡара азырбо адхаларатә аффикс ***ак-*** ахыҧхьаӡара *акы* ашьаҭа), аҧхьаӡара хьыӡҟәа ирыцланы, ишьаҟәнаргылоит хәҭак азырбо еилоу ажәаҟәа, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

(а)ҩбарак, (а)хҧарак,
(а)ҧшьбарак (аҧара аҧшьбарак; аҧшьбарактәи афинал),
(а)хәбарак, (а)фбарак,
аабарак (аабарактәи афинал),
(а)жәабарак, (а)жәафрак (ажәафрактәи афинал).

7. Ацәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп ашьаҭа ***акы*** ишьақәнаргыло аицааиракәа:

áки-áки;
акы-ҩба;
акы-ҩбаҳәа;
аки-ҩбеи;
акык-ҩбак;
акыки-ҩбаки;
акымкәа-ҩбамкәа;
акуп-ҩбоуп;
иагьакуп-иагьыҩбоуп.

8. Ашьаҭа ***ак/акы*** иахырҿиаауп ажәақәа *акзаара, акра, акзаԥәык, акызаԥәык:*

Ажәлар ракзаара рыӷәӷәалатәуп.
Нагӡара акәзааит ҳакзаара!

Акзаара вариантс иамоуп ***áкра***. Иаҳԥылоит аформақәа: *ҳáкра, шәáкра, рáкра.*

9. Аматематикатә терминологиаҿы иаҳԥылоит аформа ***акынтә***:

акынтә *акы шьҭухыр, иҟалоит акы;*
акынтә *ноль шьҭухыр, иҟалоит ноль.*

10. Ашьаҭа **«акы»** аиҭаҳәарала ишьақәгылоит аиҟәшаратә *«**акáка**»:*

акака рзишеит, акака риҭеит, акака раӡеит, акака ирызкуп.

Иара иамоуп ихазу акәыӷәӷәара, усҟан иаанахәоит даҽа ҵакык:

зегь рáкака уландаз (умандаз); ԥҳәаса кака (бз.ад.), *ҳәаса какал* (абжь.ад.) – ахәыҵы хәмарра ахьӡ.

Ажәа ***акáка*** иахырҿиаау ***акáкала(тәи)*** ҳԥылоит аграмматикатә терминологиаҿы:

акакалатәи ацыбжьыҟақәа рсистема.

11. Еицҵаны иҩтәуп ашьаҭа ***ак-*** змоу абарҭ ажәақәагьы:

акала, акалашәа, акалашәақәа;
даҽакы, даҽакала, даҽакалагьы;
акымзарак, акымзаракгьы;
абриак, ариак, убриак, уиак;
руак, руакы (ируакуп, ируакын), аруак.

12. Еилкаам акатегориа аффикс ***к***-и ахыԥхьаӡара ***1***-и ҭыԥла иахьеиқәшәо иахҟьаны, ацифра ***1*** алабҿабатәразы, уи ҩтәуп изыдҳәалоу ажәа аԥхьа иргыланы:

1 шәҟәык, 1 тетрадк, 1 карандашьк, 1 мааҭк, 1 баллк, 1 жәабак, 1 см, 1 м, 1 км, 1 кг, 1 т; аха иҳәатәуп: *шәҟәык, тетрадк, карандашьк, мааҭк, баллк, жәабак, сантиметрк, метрк, километрк, килограммк, тоннак.*

13. Аԥхьаӡара хьзы ***1***, егьырҭ аԥхьаӡара хьыӡқәа зегь реиԥш, аҩраҿы цифрала ианадырбо, уи ишь-

ҭнахуа еиуеиԥшым аффиксқәеи иареи аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

1-и 0-и; 1-и 2-еи; 1-и 3-еи; 1-и 14-и; 1-и 17-и; 1-қәа хәба; 1-ҕьы; 1-тәи акласс; 1-нтә, 1-мҭҕьы ақба.

Ахыԥхьаӡара **«акы»** азааигәаратә аффикс ***-ҟа*** шьҭнахӡом, уи ацынхәрас иааҩуеит ажәа «*аҟара*» иара иацрыганы: ***акы аҟара***.

14. Римтәи ацифрақәа рыла иарбоу аишьҭагылатәқәа асуффикс ***-тәи*** рыцҵатәӡам:

I ашкол, III акласс, V акурс, X ахы, XIX ашәышықәса.

15. Арабтәи ацифрақәа рыла иарбоу аишьҭагылатәқәеи асуффикс ***-тәи***-и аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

1-тәи ашкол, 3-тәи акласс, 5-тәи акурс, 10-тәи ахы, 15-тәи аҩны.

Аԥхьаӡара хьӡы «*аӡәы*»

1. Аԥхьаӡара хьӡы «***аӡәы***» иахырҿиааау, иркьаҿу ажәаформа «***аӡә***» ҩтәуп изыдҳәалоу ажәа иацрыганы:

аӡә даауеит;
аӡә дагуп;
аӡә идагьы даҭахым;
аӡә имацарагьы дазхоит;
аӡә дааҩналеит;
аӡә иаҟара.

2. Ашьаҭа ***аӡә(ы)*** аформарҿиагақәа анацу, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

аӡәгьы дысҭахым;
аӡәгьы дацлеит;
аӡәгьы иаҳаҭыр убароуп;
аӡәгьы ианаужьроуп;
аӡәымҭгьы (уи даӡәымҭгьы).

3. Ашьаҭа ***аӡә*** аффикс ***к*** анацу ***(аӡәк),*** ахаҿытә префиксқәа шьҭнахуеит:

саӡәк, баӡәк, уаӡәк, иаӡәк, ҳаӡәк, шәаӡәк, раӡәк.

4. Ахаҿытә, арбагатә хьыӡцынхәрақәа ирыцланы, ***аӡәк*** иаԥнаҵоит еилоу ажәақәа:

сараӡәк, бараӡәк, ураӡәк, иараӡәк, лараӡәк; абриаӡәк, ариаӡәк, убриаӡәк, уиаӡәк.

5. Ашьаҭа ***аӡә-*** ишьҭнахуеит арацәа хыԥхьаӡара арбага асуффикс ***-қәа: аӡәқәа***. Уи иацлар ҟалоит адхаларатә хаҿытә префиксқәа, усҟан урҭ еицҵаны иҩтәуп:

ҳаӡәқәа, шәаӡәқәа, раӡәқәа.

Аиҟәшаратә формаҿы, ашьаҭақәа еицҵаны, еилоу ажәакны иҩтәуп:

аӡәаӡәа, аӡәаӡәала, аӡәаӡәалатәи, аӡәаӡәақәаны, аӡәаӡәагьы.

6. Еицҵаны иҩтәуп «***аӡәы***» шьаҭас измоу ихырҿиаау абарҭ ажәақәа:

*аӡәыс, аӡәысҳәа, аӡәыкны, саӡәыкны, ҳаӡәыкны, саӡәыкым, уаӡәыкым, баӡәыкым, шәаӡәыкым, руаӡә, руаӡәк, руаӡәы, руаӡәык, ахаҭаӡә (*дхаҭаӡәуп*), даҿаӡәы, аӡәымзарак, аӡәымзаракгьы, аӡәкра (*ҳаӡәкра*), аӡәыктәра (*даӡәыкызтәыз дышәҩыкитәааит*), аӡәыкхара (*даӡәыкхеит*), аӡәхара (*даӡәхеит*), аӡәызааира,* аха: *аӡә и́зааира и́заироуп*.

7. Аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп ашьаҭақәа ***аӡәы, аӡәык*** ишьақәдыргыло аицааиракәа:

аӡәи-аӡәи, аӡәы-ҩыџьа, аӡәи-ҩыџьеи, аӡәык-ҩыџьак, аӡәыки-ҩыџьаки, аӡәым-ҩыџьам, аӡәымкәа-ҩыџьамкәа, аӡәымзар-аӡәы, аӡәымзар-аӡәгьы, аӡәымҭгьы-ҩыџьа.

8. Ахыԥхьаӡаратә ҵакы змоу алексема ***«азаԥә(ы)»*** иахырҿиаауп аформантқәа ***-заԥә(ы), -заԥәык, -заԥәыкны, -заԥәыкла, -заԥәра.*** Урҭ еиуеиԥшым ажәаҳәа хәҭақәа ирыцланы иаԥырҵо еилоу ажәақәа еицҵаны иҩтәуп:

ауаҩызаԥә, ауаҩызаԥәра, ажәлазаԥә, ахалазаԥә, аԥазаԥә, аԥҳәысзаԥә, ажәзаԥә, ашьапызаԥә, ахызаԥә, алзаԥә, алабазаԥә, аҭәыҩазаԥә, дыргазаԥә, еиқәазаԥәы, кабазаԥәы, харԥзаԥәы, касызаԥәла, ԥҕазаԥәыкны, знызаԥәык, аӡәзаԥәык, акзаԥәык, иахьазаԥәык.

9. Аформант ***-заԥәык*** хазы игоу нбанк ианашьҭанеиуа, урҭ ҩтәуп еицрыганы:

а *заԥәык,* ***б*** *заԥәык,* ***р*** *заԥәык,* ***х*** *заԥәык.*

10. Аԥхьаӡара хьыӡқәа цифрала ма анбанла ианарбоу, ***заԥәык*** хазы иҩтәуп:

1 заԥәык, 2 заԥәык, 4 заԥәык, 17 заԥәык, 100 заԥәык, 200 заԥәык, 1200 заԥәык;
акы заԥәык, ҩба заԥәык, зқьы заԥәык, зқьи шәкы заԥәык;
ҩыџьа заԥәык, ԥшьҩы заԥәык, хҩыуаа заԥәык, зқьҩыуаа заԥәык;
ҩынтә заԥәык, хынтә заԥәык, жәантә заԥәык, хԥахԥала заԥәык.

11. Ахыԥхьаӡаратә ҵакы змоу алексема ***зны/знык*** зышьаҭа иалоу рыхәҭақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

знык-знык, зны-зынла, зны-ҩынтә, знык-ҩынтә, зныкгьы-ҩынтәгьы, зным-ҩыным, зныкым-ҩынтәым, зныкымкәа-ҩынтәымкәа, знымкәа-ҩынымкәа, знымзар-зны, знымзар-зныкгьы.

12. Ажәақәа ***«зны», «знык»*** ирхырҿиаау аформантқәа ***зны-/зын-, (а)зынтә-*** иаԥырҵо ажәақәа еилаҵаны иҩтәуп:

знаказ(ы), азныказ(ы), зныктәи, зынзаԥәык, знызаԥәык, зныкымкәа, знымкәа, знытрыс, зныкацә, зныкыр, зныкыршәа, знылбаадара (аҳауа), азын-

*цәагәа(ра), азынрашәа(ра), азынцәырҧра, знык-ҟьара(ла), зынтәааха (*аҭаҭын*), зынчара (*ашыла*), зынҭаҧса (*аҟәыд*), азынматәа, азынцәаматәа, азынцәҩычa, азыншьаҧа(ра) (*злыҵша ажәцәеимаа*), зынхысра (*ахәшә*), зныкҧсра (*аҧсра*), зынтәыршыра (*ауатка*).*

13. Ажәакны иҩтәуп аформант ***-зны-*** хәҭас измоу, аҧстәқәа рықәра иадҳәалоу алексемақәа:

а́бзныжә, аҭы́зныжә, аҳәа́зныжә.

14. Ажәахырҿиаага ***-зныжә*** аамҭатә цынгылақәа ианрышьҭанеиуа, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

даҽазны, мышкызны, иахьазны, уахазны, уаҧәызны, иацызны.

Абарҭ ажәақәа аформант -***к*** анрыцло, урҭ еицрыганы иҩтәуп:

даҽа знык, мышкы знык, иахьа знык, уаха знык, уаҧәы знык, иацы знык.

Аҧхьаӡара хьӡы «*ҩба*»

Аҧхьаӡара хьӡы «***ҩба***» шьақәгылоуп ашьагәыҭ ***ҩ-//ҩа-//ҩы-*** асуффикс ***-ба*** ацҵарала.

Ажәахырҿиаагак аҳасабала ***ҩ-//ҩа-//ҩы-*** ҳҧылоит еилоу ашьаҭақәа ирыхәҭакны, ишьақәнаргылоит ахьыӡҟақәа, аҟаҵарбақәа, ацынгылақәа:

аҩыза, аҩаза (еициз аҧстәқәа ҩба рахьтә руакы: *аӡыс ҩаза*)*, аҩымаа, аҩаша, ауаҩа* (ауаҧсҵәқәа рыҩбагьы акны еидкыланы)*, ахырҩынтәы, ҩаҧхьа, адырҩатә, адырҩаҽны, адырҩауха, адырҩашықәсан, ҩыцьара.*

1. Ашьагәыҭ ***ҩ-,*** ажәа иаҧынгыланы, ахыҧхьаӡара «***ҩба***» аҵакы анаанарҧшуа, изыдҳәалоу ажәеи иареи аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

ҩ-аамҭак, ҩ-ааҧәак, ҩ-ажәак, ҩ-анацәак, ҩ-абацәак, ҩ-абкы (ашәарах, аџьма рзы)*, ҩ-абшьҭрак, ҩ-абдуцәак, ҩ-андуцәак, ҩ-аҧәцак, ҩ-ашәак, ҩ-бахәык, ҩ-бҕьыцк, ҩ-бызшәак, ҩ-вариантк, ҩ-гагак, ҩ-ганк, ҩ-гәаанагарак, ҩ-гәалак, ҩ-гәыҧк, ҩ-даҟьак, ҩ-жәларык, ҩ-кәаҧк, ҩ-мшынк, ҩ-мҧыжәҩак, ҩ-мҧышәк, ҩ-ныгак, ҩ-ныхак, ҩ-пиесак, ҩ-ҧсҭазаарак, ҩ-томк, ҩ-ҭыҧк, ҩ-уалырк, ҩ-фонемак, ҩ-хаҿык, ҩ-хкык, ҩ-хпыҿк, ҩ-хәҭак, ҩ-ҧакык, ҩ-ҿырҧштәык, ҩ-шьҭыбжьык, ҩ-џьымшьхак, ҩ-ҩнык.*

2. Ашьагәыҭ ***-ҩ(ы)-***и апрефиксқәеи еицыланы ишьақәдыргыло ажәақәа еилаҵаны иҩтәуп:

аҩааҧәак, сыҩааҧәак, ҳаҩааҧәак, рыҩааҧәак, ишыҩааҧәакыз(гьы);
аҩажәак, рыҩажәак(гьы);
аҩажәабыжьк, рыҩажәабыжьк(гьы);
аҩашәак, рыҩашәак(гьы);
аҩдиалектк, рыҩдиалектк(гьы);
аҩжәларык, рыҩжәларык(гьы);

аҩфонемак, рыҩфонемак(ғьы);
аҩхацәак, ҳаҩхацәак, рыҩхацәак, ишыҩхацәакыз(ғьы);
аҩчахык, сыҩчахык, ҳаҩчахык, рыҩчахык(ғьы).

3. Цырак ала ишьақәгылоу ажәақәеи аамҭатә ҵакы аазырԥшуа алексемақәеи ашьагәыҭ ***ҩы-*** рыцҵаны иҩтәуп:

ҩырк, ҩыжәк, ҩыцәк, ҩымш, ҩаха, ҩымз, ҩымчыбжьа, ҩышықәса.

4. Ҩ-ажәак рыла ишьақәгылоу, ашьагәыҭ ***ҩы-*** змоу, аамҭатә ҵакы аазырԥшуа алексемақәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

ҩаха-ҩымш, ҩымш-ҩымш, ҩаха-хаха, ҩымш-хымш.

5. Ашьагәыҭ ***ҩ-*** ҳԥылоит аицҟаҵаратә аффикс ***аи-*** иацны, ишьақәнаргылоит ҩыцьараны, ҩ-хәҭакны ишоу аҵакы нықәызго ажәақәа. Урҭ еиҳарак иҟаҵарбакәоуп:

аиҩгара, аиҩдыраара, аиҩжәара, аиҩкаара, аиҩҟьара, аиҩԥара, аиҩырԥара, аиҩсара, аиҩхаара, аиҩыхра, аиҩԥаара, аиҩӷара, аиҩшара, аиҩшьара, аиҩшәара, аиҩыжаара, аиҩырссара, аиҩырффара, аиҩырҿеара, аиҩырӷара, аиҩыршәара, аиҩыршьара, аиҩырҷара, аиҩыцәра, аиҩыцәаара, аиҩҷара.

6. Аффикс ***аи-*** ала иалаго ажәа ашьаҭа ***ҩ-*** анаԥынгылоу, ***аи***- ыиасуеит ***еи-*** ахь, ***ҩ-*** анаҩс иргылатәуп аҵәаӷәаҷ:

аишьцәа – ҩ-еишьцәа(к), аиҳәшьцәа – ҩ-еиҳәшьцәа(к), аимаҳәылацәа – ҩ-еимаҳәылацәа(к), аицалацәа – ҩ-еицалацәа(к), аиԥыларақәа – ҩ-еиԥыларак, аимаақәа – ҩ-еимаак, аидарақәа – ҩ-еидарак.

Абри аԥҟара иқәныҟәатәуп егьырҭ ахыԥхьаӡаратә шьаҭақәа рыҩраангьы:

х-еиԥыларак, ԥшь-еиԥыларак, х-еиндаҭларак,
ԥшь-еиндаҭларак, х-еимаак, ԥшь-еимаак,
х-еимсык, ԥшь-еимсык, жәа-еимаак, жәа-еимсык.

7. Иаагоу амодель ала ишьақәгылоу ажәақәа еиуеиԥшым аффиксқәа анырԥынгылоу, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

Аҩеишьцәа (аҩеигәылацәа) рышьҭәаашьышьа еиԥшым;
Аҩеимаҳәылацәа ашырҭа ажьа рзалымцеит.

8. Ауаҩытәыҩса икласс аазырԥшуа аԥхьаӡара хьӡы ***«ҩыџьа»*** аматематикатә терминологиаҿы ирыҩуеит ***2-џьа*** ҳәа, аха иҳәатәуп «***ҩыџьа***».

Аԥхьаӡара хьӡы ***«ҩба»*** иахырҿиааауп ажәақәа:

ҩбагьы, ҩбаны, «ҩбатәра, аҩбамтәра, аҩбахара, арыҩбара, аҩбаркра, иҩбарку.

Хазы иҳамоуп еилоу ажәа ***ҩбарак, аҩбарак*** – *«абжа»* ацынхәрас.

Аԥхьаӡара хьӡы *«хԥа»*

Аԥхьаӡара хьӡы ***«хԥа»*** шьақәгылоуп ашьагәыҭ ***х-*** ажәаахырҿиаагатә аффикс ***-ԥа*** ацԥарала. Акылааратә цыбжьыҟа дагәа ***х*** аныррала ашьҭыбжь ***б*** ыиасит ***ԥ*** ахь.

1. Ашьагәыҭ ***х(а)- //х(ы)-*** ажәақәа ирԥынгыланы, ахыԥхьаӡара ***«хԥа»*** аҵакы анаанарԥшуа, изыдҳәалоу ажәеи иареи аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

х-аамҭак, х-хаҿык, х-аршьынак, х-бригадак, х-еиԥыларак, х-еицлабрак, х-класск, х-ҟәрышьк, х-килограммк, х-метрк, х-секундк, х-минуҭк, х-сааҭк, х-мҩахәаасҭак, х-пиесак, х-ԥсаԥлак, х-уадак, х-ҭӡык, х-школк.

2. Ажәақәа еиуеиԥшым аффиксқәа анышьҭырхуа, ашьагәыҭ ***х(а)-//х(ы)-*** ҩтәуп урҭ ирыцԥаны:

ахаамҭак, рыхаамҭакгьы;
ахажәак, рыхажәакгьы, ишыхажәакызгьы;
ахеиԥыларак, рыхеиԥыларакгьы, ишыхеиԥыларакызгьы;
ахкласск, рыхкласскгьы, ишыхкласскызгьы;
ахуадак, рыхуадакгьы, ишыхуадакызгьы.

3. Ашьагәыҭ **х(а)- //х(ы)-** аамҭарбагатә ажәашьаҭақәа ***-мш, -аха, -мчыбжьа, -мз, -шықәса***, иара убас дара ирыдҳәалоу аффиксқәа ирыцԥаны иҩтәуп:

хымш, хаха, хымчыбжьа, хымз, хышықәса;
есхымш, есхаха, есхымчыбжьа, есхымз, есхышықәса;
ахымшкгьы, рыхымшкгьы, ахымшқәа, хымшктәи;
ахахагьы, рыхахагьы, ахахақәа, хахатәи.

4. Ҩ-шьаҭак рыла ишьақәгылоу аамҭарбагатә ажәа *«хаха-хымш»*, иара убас уи иахырҿиаақәоугьы, ҩтәуп аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵаны:

хаха-хымш, ахаха-хымш (рзы, раан), хаха-хымшгьы, хахагьы-хымшгьы, хаха-хымштәи, есхаха-хымш, есхаха-есхымш.

5. Ажәахырҿиаагатә аффиксқәа ***-ага, -наҟьа(к), -ныҟәа*** ашьагәыҭ **х(а)- //х(ы)-** зцу аамҭарбагатә ажәақәа ирыцԥаны иҩтәуп:

хымшага (дуӡӡа), хаха-хымшага (дуӡӡа), хымчыбжьага (дуӡӡа), хымзага (дуӡӡа), хышықәсага (дуӡӡа), хымшнаҟьак, хаха-хымшнаҟьак, хымзнаҟьак, хымшныҟәа, хышықәсаныҟәа.

Абри аԥҟара иқәныҟәатәуп егьырҭ ахыԥхьаӡаратә шьаҭақәа рыҩраангьы:

ԥшьымшага (дуӡӡа), ԥшьымзага (дуӡӡа), хәымшага (дуӡӡа), хәымзага (дуӡӡа), ԥшьымшнаҟьак, хәымшнаҟьак, жәамшнаҟьак, ԥшьымшныҟәа, бжьымшныҟәа, аамшныҟәа, аамзныҟәа, жәамшныҟәа.

6. Ашьагәыҭ ***х-*** ауаҩытәыҩса икласс асуффикс ***-ҩы(к)*** ацԥаны иҩтәуп:

хҩы(к), ахҩы(к), хҩыкгьы, ахҩыкгьы, ҳахҩыкгьы, шәыхҩыкгьы, рыхҩыкгьы, дыхҩыкны, ҳахҩыкны, ахҩыктәи, ишыхҩыкызгьы.

Абри аԥҟара иқәныҟәатәуп егьырҭ аԥхьаӡара хьыӡқәа ршьагәыҭқәа ***ԥшь-, хә-, ф-, быжь-, аа-, жә-, жәа-*** асуффикс ***-ҩы(к)*** анышьҭырхуагьы:

ԥшьҩы(к), хәҩы(к), фҩы(к), быжьҩы(к), ааҩы(к), жәҩы(к), жәаҩы(к).

7. Ауаҩытәыҩса икласс иатәу аԥхьаӡара хьыӡқәа ирышьҭанеиуа ажәақәа ***аи-*** ала иалагозар, урҭ еицԥаны иҩтәуп, убри аан ***аи- еи-*** ахь ииасуеит:

хҩеишьцәа, хҩеиҳәшьцәа, хҩеицалацәа.

Аха: *аишьцәа хҩык, аиҳәшьцәа хҩык, хҩык аишьцәа, хҩык аиҳәшьцәа.*

Абри аԥҟара рзеиԥшуп егьырҭ ахыԥхьаӡаратәқәа: *ԥшьҩы, хәҩы, фҩы, быжьҩы, ааҩы, жәҩы, жәаҩы:*

ԥшьҩеишьцәа, быжьҩеишьцәа, ааҩеишьцәа, жәаҩеишьцәа, быжьҩеиҳәшьцәа, ааҩеиҳәшьцәа, ԥшьҩеишьцәа, хәҩеишьцәа, фҩеишьцәа, быжьҩеишьцәа, ааҩеишьцәа, жәҩеишьцәа, жәаҩеишьцәа, ԥшьҩеицалацәа.

8. Ауаҩытәыҩса икласс иатәу аԥхьаӡара хьыӡқәа ашьаҭа ***-уаа*** анрышьҭанеиуа, урҭ ирыцԥаны иҩтәуп ***«хҩы»*** инаркны:

хҩыуаа, ԥшьҩыуаа, хәҩыуаа, быжьҩыуаа, ааҩыуаа, жәаҩыуаа, жәеизаҩыуаа, ҩажәаҩыуаа, шәҩыуаа, зықьҩыуаа, миллионҩыуаа.

Ашьаҭа ***-уаа*** аԥхьаӡара хьыӡқәа раԥхьа иангылоу, урҭ еидыганы иҩтәуп:

уаа шәҩык, уаа ҩышәҩык, уаа хәышәҩык.

9. Ашьаҭа **«хҩы-»** иашьҭанеиуазар ажәақәа *«аԥацәа», «аԥҳацәа»,* урҭ еицԥаны, еилоу ажәакны иҩтәуп, усҟан ицәырԥуеит авариант **«хыҩ-»**:

хыҩԥацәа, хыҩԥҳацәа.

Аха*: аԥацәа хҩык, аԥҳацәа хҩык; хҩык аԥацәа, хҩык аԥҳацәа.*

10. Аԥхьаӡара хьӡы ***«хԥа»*** иахырҿиаау ҩба-ҩба шьаҭа змоу ажәақәа ҩтәуп аԥәаҕәаҷ рыбжьаԥаны:

хԥа-хԥа, хԥа-хԥала, (и)хԥа-хԥаны, хԥаҟа-хԥаҟа, хԥа-ԥшьба, хԥаҟа-ԥшьбаҟа, хынтә(ы)-хынтә(ы), хынтә(ы)-ԥшьынтә(ы).

11. Алексема ***«хынтә»*** ишьақәнаргылоит еилоу ажәақәа, иаҳҳәап:

хынтәыршыра, (а)хынтәхә(ы), хынхьаа (ханхьаа) // хынтәхьаа // хынтәхьара.

12. Ацифра *3* еиуеиԥшым аффиксқәа анацааиуа, урҭ аԥәаҕәаҷ рыбжьаԥатәуп:

3-еи 3-еи, 3-еи 1-и, 3-3-ла, 3-гьы, 3-қәа, 3-ҟа, 3-ла, 3-ны, 3-нтә, 3-нтәи, 2-3-ҩык, 3-4-ҩык, 3-3-ҩыла.

13. Ацифра *3* иашьҭанеиуа аматәаркәа рыхьызкәа ирыцрыганы иҩтәуп:

3 тетрадк, 3 шәҟәык, 3 карандашьк, 3 ԥәак, 3 лаҳак, 3 мҩак.

Аха иаҳҳәо аԥхьаӡара хьӡы *3* ашьаҭа ауп: *х-тетрадк, хы-шәҟәык, х-карандашьк, х-ԥәак, х-лаҳак, хы-мҩак*.

14. Аԥхьаӡара хьыӡкәа ***«ԥшьба», «хәба»,*** «***фба***», «***быжьба***», «***ааба***», «***жәба***», ***«жәаба***» излалкаатәу ҟазшьарбага ҷыда рымаӡам, урҭ рҩышьакәа ахыԥхьаӡара ***«хԥа»*** иакәшәоит.

Еилоу аԥхьаӡара хьызкәа рҩышьа

Аԥхьаӡара хьызкәа *жәеиза* инаркны *ҩажәанӡа*, насгьы *ҩынҩажәа, хынҩажәа, ԥшьынҩажәа, ҩышә, хышә, ԥшьышә, хәышә, фышә, быжьшәы, аашәы, жәшәы* – еилоу ажәакәоуп, ишьакәгылоуп имариоу аԥхьаӡара хьызкәа рышьаҭакәа реилаҵарала.

Аԥхьаӡара хьӡы «*жәеиза*»

1. Аԥхьаӡара хьӡы ***жәеиза (жәа+и+за***) иахырҿиаау ажәакәа еилаҵаны, ажәакны иҩтәуп: *жәеизаҩы(к), жәеизаҩыуаа, ишжәеизаҩыку, ишәеизаҩыуаазгьы, жәеизамҭгьы.*

2. Аамҭатә ҵакы змоу ажәакәа рышьаҭакәа *мшы, ԥхы, мчыбжьы, мзы, шықәса* еилоу аԥхьаӡара хьызкәа ирыдганы, хаз-хазы иҟоу ажәакәаны иҩтәуп:

жәеиза мшы, жәеиза ԥхы, жәеиза мчыбжьы, жәеиза мзы, жәеиза шықәса.

3. Арабтә дыргала иҩу ахыԥхьаӡара ***11*** иацло еиуеиԥшым аффиксқәеи иареи аҭәаҕәаҷ рыбжьаҵаны иҩтәуп:

11-еи 1-и, 11-гьы, 11-ны, 11-нтә, 11-ҩык.

Арҭ ахыԥхьаӡаракәа анбàнла ианарбоу, ажәакны ирыҩуеит: *жәеизагьы, жәеизаны, жәеизантә, жәеизатәи*.

4. Аиҟәшаратә, азааигәаратә ***11-11, 11-12, 11-15, 11-12-ҟа, 11-15-ҟа*** анбáнлагьы цифралагьы ианырыҩуа, аҭәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

жәеиза-жәеиза, жәеиза-жәаҩа, жәеиза-жәохә, жәеизаҟа-жәаҩаҟа, жәеизаҟа-жәохәҟа.

Азгәаҭа. Аспорттә термин *11 метратәи* (ахараԥсатә мпыл), анбáнла ианадырбо, еилаҵаны, ажәакны иҩтәуп: *жәеизаметратәи ахараԥсатә мпыл*.

Аԥхьаӡара хьӡы «*жәаҩа*»

Аԥхьаӡара хьӡы ***«жәаҩа»*** шьақәгылоуп ашьагәыҭқәа ***жәа(жәаба)+ҩа(ҩба)*** реицҵарала.

1. Аԥхьаӡара хьӡы **«*жәаҩа*»** егьырҭ ахыԥхьаӡаракәа рҩышьаԥҟаракәа ирықәшәоит:

ишжәаҩазгьы, жәаҩаҩы(к), ишжәаҩаҩызгьы, жәаҩаҩыуаа; жәаҩа-жәаҩа, жәаҩа-жәаҩала, жәаҩа-жәаҩаны, жәаҩантә-жәаҩантә.

12-еи 14-и (реицҵалыҵ, реигырхалыҵ)*; 12-гьы, 12-нтә, 12-нӡа.*

2. Аамҭатә ҵакы змоу ажәақәа рышьаҭақәа *мшы, ԥхы, мчыбжьы, мзы, шықәса* еилоу аԥхьаӡара хьыӡқәа ирыдганы, хаз-хазы иҟоу ажәақәаны иҩтәуп:

жәаҩа мшы, жәаҩа ԥхы, жәаҩа мчыбжьы, жәаҩа мзы, жәаҩа шықәса.

3. Еилоу ахыԥхьаӡарақәа цифрала ианарбоу, ажәақәа ирыдганы иҩтәуп:

12 шәҟәы, 12 тетрад, 12 машьына.

4. Цифрала иарбоу аԥхьаӡара хьӡы ***12*** еилоу атермин ианахәҭаку, урҭ ҵәаӷәаҷла еиҟәыҭхатәуп: *12-нацәа акьатеи*, аха уи анба̀нла ианыҩтәу, урҭ еицҵатәуп: *жәаҩанацәа акьатеи* («двенадцатиперстная кишка»).

5. Аԥхьаӡара хьыӡқәа ***«жәааха», «жәиԥшь»***, «***жәохә***», «***жәаф***», «***жәибыжь***», «***жәааа***», «***зеижә***» излалкаатәу ҟазшьарбага ҷыда рымаӡам, урҭ рҩышьақәа ахыԥхьаӡарақәа ***«жәеиза», «жәаҩа»*** ирықәшәоит.

Аԥхьаӡара хьӡы «*ҩажәа*»

Аԥхьаӡара хьӡы **«*ҩажәа*»** шьақәгылоуп ашьагәыҭқәа ***ҩа(ҩба)+жәа(жәаба)*** реицҵарала.

1. ***«Ҩажәа»*** зыдҳәалоу ажәеи иареи еицрыганы иҩтәуп:

ҽы ҩажәа – ҩажәа ҽы
шықәса ҩажәа – ҩажәа шықәса
мыш ҩажәа – ҩажәа мшы
уаа ҩажәаҩык – ҩажәаҩык ауаа, аха*: ҩажәаҩыуаа.*

2. Аԥхьаӡара хьӡы **«*ҩажәа*»** цифрала ианарбоу, уи иацло аффиксқәа ҵәаӷәаҷла иаҟәыҭхатәуп:

20-тәи, 20-ҟа, 20-нтә, 20-нӡа, 20-ла, 20-еи 1-и, 20-қәа, 20-20-ла, 20-20-нтә, 20-20-ны.

3. Аԥхьаӡара хьӡы «***ҩажәа***» ишьақәнаргыло ахацлакқәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп, ирыцу аффиксқәа рыдҩыланы:

ҩажәа-ҩажәа, ҩажәа-ҩажәала, ҩажәа-ҩажәаны, ҩажәантә-ҩажәантә, ҩажәаҟа-ҩажәаҟа.

Аԥхьаӡара хьӡы «*шәкы*»

Аԥхьаӡара хьӡы **«*шәкы*»** еилоу ажәоуп, ашьагәыҭ ***шә-*** ахыԥхьаӡара «***акы***» ацҵарала ишьақәгылоуп.

1. Алексема **«*шәкы*»** иахырҿиааауп ауаҩытәыҩса икласс арбага ***шәҩы(к).*** Уи ажәакны иҩтәуп:

шәҩык аҽцәа, шәҩык ахацәа, шәҩык аишьцәа.

Абри ажәа аҵакы еиҭарсны ахархәара ҭбаа амоуп:

Абџьар аӡә дашьуеит, ажәа – шәҩык.
Мышк аҳра зауз шәҩык рхы хисеит.

2. Ажәа «***шәҩы***» ашьаҭа ***-уаа*** анашьҭанеиуа, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

шәҩыуаа, шәҩыуаак, шәҩыуаала, ишышәҩыуаазгьы.

Ажәа «*шәҩыуаа*» азеиԥшрбага аффикс анаԥынгылоу, уи хазы игоу ажәартә ҵакы амоуп: ***ашәҩыуаа*** («сотня») – шәҩык рыла ишьақәгылоу аибашьцәа, аҽыуаа ргәыԥ, архәҭа.

Ажәа «*уаа*» алексема *шәҩы* ианаԥынгылоу, урҭ хазы ажәақәаны иҩтәуп: *уаа шәҩык, ҽцәа шәҩык*.

3. Ашьагәыҭ ***шә(ы)-*** зԥынгылоу амаҭәартә ҵакы змоу ажәақәеи иареи аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

шә-блак, шә-граммк, шә-гәаҟрак, шә-гәнаҳак, шә-гәыбылрак, шә-гәырҩак, шә-иашак, шә-ласхак, шә-лаԥшык, шә-мааҭк, шә-маӡак, шә-напык, шә-насыԥк, шә-нарцәык, шә-процентк, шә-ԥсык, шә-рыцҳарак, шә-сахьак, шә-уадаҩрак, шә-уск, шә-хык, шә-хьаак, шә-хәыцрак, шә-цаԥхак, шә-цәак, шә-ҵәак, шә-ҿык, шәы-мцык, шәы-ԥсҭазаарак, шәы-ҵхык, шәы-зҵаарак, шәы-жьрак, шәы-шьхак.

4. Ашьагәыҭ ***шә-*** еиуеиԥшым аффиксқәа анаԥынгылоу, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

ашәмааҭк, рышәмааҭкгьы, ишышәмааҭкызгьы;
ашәҵәҩанк, рышәҵәҩанкгьы, ишышәҵәҩанкызгьы;
ашәцәык, рышәцәыкгьы, ишышәцәыкызгьы;
ашәҽык, рышәҽыкгьы, ишышәҽыкызгьы;
ашәџьмак, рышәџьмакгьы, ишышәџьмакызгьы.

5. Ашьаҭа ***шәк(ы)*** изышьҭанеиуа ажәа иацҵаны иҩтәуп, уи сахьажәазар:

блашәк, грашәк, гәалашәк, гәнаҳашәк, гәҭыхашәк(ы), гәырҩашәк(ы), зҵаарашәк(ы), сахьашәк(ы), тоннашәк(ы), хҿашәк(ы), хьаашәк(ы), хәыцрашәк(ы), цәышәк(ы), ҽышәк(ы), шықәсашәк(ы), ӡышәк, кәҷарашәк, ҟәынашәк, маӡашәк, мҩашәк, напышәк.

6. Ашьагәыҭ ***шәы-*** аамҭахҵәахақәа «амш», «аҵх», «ашықәс» ианрыдҳәалоу, урҭ ҩтәуп еилоу ажәақәаны:

шәыҵхык, шәымш, ашәымш, ашәышықәса, ашәышықәсабжа, ашәышықәсахыҵра.

7. Еилаҵаны иҩтәуп алексемақәа *есшәышықәса, шәышықәсацыԥхьаӡа;* аха: *ҩ-шәышықәсак*.

Еилоу ажәақәоуп: *шәынтәхәы, шәынтәԥсра, шәынкәра (шәыникәра), шәышьханхыҵ, шәыџьара, ашәыџьарақәа, шәҩырхы, ашәҩыҷкәынцәа.*

8. Аԥхьаӡара хьӡы ***100*** ишьақәнаргыло ахацлакқәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

шәкы-зқьы, шәыкӄа-зыкьӄа, шәкы-зқьыла, шәкынтә-зқьынтә.

9. Аԥхьаӡара хьӡы ***100*** цифрала ианарбоу, уи иацло еиуеиԥшым аффиксқәеи иареи аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

100-ҩык, 100-ҩыуаа, 100-нтә, 100-ла, 100-100-ла, 100-и 200-и.

10. Аԥхьаӡара хьӡы ***100*** цифрала ианарбоу, уи иацло ажәақәеи иареи еиӄәыҭханы иҩтәуп:

100 шықәса, 100 мшы, 100 ԥхы(к), 100 ԥлак, 100 ҩнык, 100 даӄьак.

Аԥхьаӡара хьӡы «*ҩышә*»

Аԥхьаӡара хьӡы **«*ҩышә*»** еилоу ажәоуп, ахыԥхьаӡара **«*ҩба*» («*ҩы-»)*** ашьагәыҭ ***-шә*** ацҵарала ишьақәгылоуп.

1. Алексема **«*ҩышә*»** иахырҿиааауп ауаҩытәыҩса икласс арбага ***ҩышәҩы(к).*** Уи ажәакны иҩтәуп:

ҩышәҩык аҽцәа, ҩышәҩык ахацәа, ҩышәҩык аибашьцәа, ҩышәҩык афырхацәа.

2. Ажәа «***ҩышәҩы***» ашьаҭа ***-уаа*** анашьҭанеиуа, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

ҩышәҩыуаа, ҩышәҩыуаак, ҩышәҩыуаала, иш-ҩышәҩыуаазгьы.

Ажәа «*уаа*» алексема *ҩышәҩы* ианаԥынгылоу, урҭ хазы ажәақәаны иҩтәуп: *уаа ҩышәҩык, ҽцәа ҩышәҩык*.

3. Ашьагәыҭ ***ҩышә*** зԥынгылоу амаҭәартә ҵакы змоу ажәақәеи иареи еицрыганы иҩтәуп:

ҩышә бла, ҩышә грамм, ҩышә мааҭ, ҩышә сахьа, ҩышә хы, ҩышә цаԥха, ҩышә ԥла, ҩышә шәӄы.

4. Ашьагәыҭ ***ҩышә*** еиуеиԥшым аффиксқәа анаԥынгылоу, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

аҩышәмааҭгьы, рҩышәмааҭгьы, ишҩышәмааҭызгьы;
аҩышәԥәҩангьы, рҩышәԥәҩангьы, ишҩышәԥәҩанызгьы;
аҩышәҵьмагьы, рҩышәҵьмагьы, ишҩышәӷьмазгьы;

5. Ашьагәыҭ ***ҩышә*** аамҭахҵәахақәа «амш», «аԥх», «ашықәс» ианрыдхәалоу, урҭ ҩтәуп еицрыганы:

ҩышә ԥхы, ҩышә мшы, ҩышә шықәса, аха: аҩышәшықәсахыԥра.

6. Аԥхьаӡара хьӡы ***200*** ишьақәнаргыло ахацлакқәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

ꚕышә-хышә, ꚕышәҟа-хышәҟа, ꚕышәынтә-хышәынтә.

7. Аԥхьаӡара хьӡы ***200*** цифрала ианарбоу, уи иацло еиуеиԥшым аффиксқәеи иареи аҵәаҕәаҿ рыбжьаҵатәуп:

200-ꚕык, 200-ꚕыуаа, 200-нтә, 200-ла, 200-200-ла, 200-и 300-и.

8. Аԥхьаӡара хьӡы ***200*** цифрала ианарбоу, уи иацло ажәақәеи иареи еиҟәыҭханы иꚋтәуп:

200 шықәса, 200 мшы, 200 ԥхы, 200 ԥла, 200 ꚕнык, 200 даҟьа.

9. Аԥхьаӡара хьыӡқәа ***«хышә», «ԥшьышә», «хәышә», «фышә», «быжьшәы», «аашәы», «жәшәы»*** излалкаатәу ҟазшьарбага ҷыда рымаӡам, урҭ рꚕышьақәа аԥхьаӡара хьӡы ***«ꚕышә»*** аꚕышьа иақәшәоит.

Еилаҵоу аԥхьаӡара хьыӡқәа рꚕышьа

1. Еилаҵоу аԥхьаӡара хьыӡқәа ҳәа иԥхьаӡоуп ꚕба ма инареиҳаны ахыԥхьаӡарақәа рыла ишьақәгылоу ажәеицааирақәа. Урҭ анба́нла ианырыꚕуа, ꚕ-ажәак ма инареиҳангьы рыла еиҿкаахоит:

ꚕажәи акы – ꚕажәи аӡәы;
ꚕажәи ꚕба – ꚕажәи ꚕыџьа;
ꚕажәи хәба – ꚕажәи хәꚕы(к);
ꚕажәи жәаба – ꚕажәи жәаꚕы(к);
ꚕажәи жәеиза – ꚕажәи жәеизаꚕы(к);
ꚕажәи зеижә – ꚕажәи зеижәꚕы(к);
ꚕынꚕажәи акы – ꚕынꚕажәи аӡәы;
ꚕынꚕажәи быжьба – ꚕынꚕажәи быжьꚕы(к);
хынꚕажәи жәеиза – хынꚕажәи жәеизаꚕы(к);
ԥшьынꚕажәи зеижә – ԥшьынꚕажәи зеижәꚕы(к);
шәи ꚕажәи хәба – шәи ꚕажәи хәꚕы(к);
ԥшьышәи ԥшьынꚕажәи зеижә – ԥшьышәи ԥшьынꚕажәи зеижәꚕы(к).

2. Аԥхьаӡара хьыӡқәа *30, 50, 70, 90* ауаꚕытәыꚕса икласс арбага ***-ꚕы(к)*** анрыцло, анба́нла иꚋтәуп:

ꚕажәи жәаꚕы(к), ꚕынꚕажәи жәаꚕы(к), хынꚕажәи жәаꚕы(к), ԥшьынꚕажәи жәаꚕы(к).

Азгәаҭа. Терминк аҳасабала ҳхы иаҳархәо ажәақәа «*аꚕынꚕажәамш*», «*аꚕынꚕажәижәаꚕамш*» еилоу ажәақәаны иꚋтәуп.

3. Ашықәсхыҵрақәа, аиубилеиқәа ирыдҳәалоу арыцхә хыркәшақәеи урҭ ирыцааиуа ажәақәеи еицҵаны иꚋтәуп:

жәохәшықәсахыԥра, ꚕажәашықәсахыԥра, ꚕынꚕажәижәабашықәсахыԥра, хынꚕажәашықәсахыԥра, хынꚕажәижәабашықәсахыԥра, ԥшьынꚕажәашықәсахыԥра, шәышықәсахыԥра, шәиꚕажәашықәсахыԥра.

Арҭ ажәақәа рыꚕраан ишьҭырхуа аффиксқәагьы урҭ ирыцҵаны иꚋтәуп, аҵәаҕәаҿ рыбжьамҵакәа:

уꚕынꚕажәижәабашықәсахыԥра, иԥшьынꚕажәижәабашықәсахыԥра.

Зыӡбахә ҳәоу ажәақәа цифрала ианырыҩуа, ирыцло ажәақәеи дареи аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

15-шықәсахыԥра, 30-шықәсахыԥра, 50-шықәсахыԥра, 70-шықәсахыԥра, 100-шықәсахыԥра.

Иарбоу аԥхьаӡара хьыӡқәа ахаҿытә ԥынгылақәа анрыцу, урҭ ҵәаӷәаҷла ирҟәыҭхатәуп:

у-15-шықәсахыԥра, л-70-шықәсахыԥра, и-100-шықәсахыԥра.

4. Еилаҵоу аԥхьаӡара хьыӡқәа аишьҭагылатә форма анышьҭырхуа, урҭ еилоу ажәакны иҩтәуп:

(а)ҩажәижәабатәи (ашықәсқәа), (а)ҩажәижәибыжьтәи (ашықәс), (а)ҩынҩажәижәабатәи (ашықәсқәа), (а)ҩажәижәабанызқьаа.

Ажәакны иҩтәуп еилаҵоу аԥхьаӡара хьыӡқәа, ирзеиԥшу аффиксқәа анышьҭырхуа:

ишҩажәижәаҩыкызгьы, ҳашҩынҩажәижәаҩыкызгьы, ишыхынҩажәижәаҩыуаазгьы.
Нарҭаа ишыԥшьынҩажәизеижәҩыкыз рҿеибыҭаны амҩа иқәлеит хьызрацара.

Аԥхьаӡара хьӡы «*зқьы*»

«Зқьы» анба́нла ианырыҩуа, иамоуп ***«азқь», «азықь», «зықь»*** ҳәа аҩышьақәа. Арҭ авариантқәа аматематикатә терминологиаҿгьы рхархәара ҭбаауп:

Аԥхьаӡараан акақәа 10 еидыркылоит жәабала, ажәабақәа 10 – шәкыла, ашәкқәа жәаба ишьақәдыргылоит азқь.
Акақәа ркласси азқьқәа ркласси. Азқьқәа рыԥхьаӡоит акақәа реиԥшԥәҟьа.
Ака зықьқәа, ажәанызқьқәа, ашәнызқьқәа ишьақәдыргылоит азқьқәа ркласс.

1. Иаагоу атерминқәа системакны иҩтәуп абас:

азқь(қәа), аканызқь(қәа), ажәанызқь(қәа), ашәнызқь(қәа).

2. Имариоу ахыԥхьаӡаратә шьагәыҭқәа ***2*** инаркны ***10*** рҟынӡа ***«-нызқь»*** анрыцу, урҭ аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵаны иҩтәуп:

ҩ-нызқь, х-нызқь, ԥшь-нызқь, хә-нызқь, ф-нызқь, быжь-нызқь, аа-нызқь, жә-нызқь, жәа-нызқь, шә-нызқь.

3. Аԥхьатәи ахәҭа цифрала ианарбоу, урҭ аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

2-нызқь, 3-нызқь, 4-нызқь, 5-нызқь, 6-нызқь, 7-нызқь, 8-нызқь, 9-нызқь, 10-нызқь, 100-нызқь.

4. Еилоу ашьаҭақәа змоу аԥхьаӡара хьыӡқәа *«нызқь»* рыцрыганы, хазы ажәаны иҩтәуп:

жәеиза нызқь, жәаҩа нызқь, жәаха нызқь, жәиԥшь нызқь, жәохә нызқь, жәаф нызқь, жәибжь нызқь,

жәаа нызқь, зеижә нызқь, ҩажәа нызқь, ҩышә нызқь, хышә нызқь, ԥшьышә нызқь, хәышә нызқь, фышә нызқь, быжьшә нызқь, аашә нызқь, жәышә нызқь.

5. Алексема ***зқь(ы)*** ажәа ашьҭахь игыланы, аидиома, асахьажәа ашьақәыргылара ианалахәу, уи зцу ажәа иадҩылатәуп:

гразқь(ы), иаԥәазқь(ы), хьаазқь(ы), цәашьызқь(ы), ԥхызқь(ы), ҽызқь(ы), аха: ҽцәа зықьҩы, уаа зықьҩы.

6. Еилаҵаны иҩтәуп ***«зқьы»*** злоу абарҭ ажәақәа:

зқьышықәса, зқьышықәсала(тәи), азқьышықәса(қәа), зыкьнашықәса, зқьыцьара, зқьышәк(ы), зқьырацәала, зқьырацәалатәи, зықьҩырхы (зықьҩырыхцәа), .

7. Алексема ***«зқьы»*** ишьҭнахуа еиуеиԥшым аффиксқәа иара иацҵаны иҩтәуп:

зқьыла, зқьынтә, зықьҟа, зықьҩы(к), зықьҩыла, зықьҩыкҟа, зықьҩыуаа, зықьҩыуаала, азықьҩыкхара.

8. Цифрала иҩу аԥхьаӡара хьӡы ***1000*** иацло аффиксқәеи иареи, егьырҭ аԥхьаӡара хьыӡқәа зегь реиԥш, аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵаны иҩтәуп:

1000-ҟа, 1000-и 300-и (реицԥалыԥ), 1000-1000-ла, 1000-ҩы(к), 1000-ҩыкҟа, 1000-ҩыуаа, 1000-1000-ны.

9. Еилаҵоу аԥхьаӡара хьыӡқәа рҟны «***зқьы***» ишьҭнахуеит аформа «***зқьи***», урҭ хазы ажәақәаны иҩтәуп:

зқьи хәышәи ҩынҩажәа, ҩ-нызқьи ааба, быжь-нызқьи быжьшәи ԥшьынҩажәи зеижә, жәеиза нызқьи хышәи ҩажәи быжьба, жәохә нызқьи быжьшәи ҩажәи быжьба.

Аԥхьаӡара хьӡы *«амиллион»*

1. Имариоу аԥхьаӡара хьыӡқәа *ҩба* инаркны *жәаба* рҟынӡа, насгьы *шәкы,* ршьагәыҭқәа ажәа ***«амиллион»*** анрыцу, урҭ аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵаны иҩтәуп, усҟан уи иацыршәоит апрефикс ***а-***, ишьҭнахуеит асуффикс ***-к:***

ҩ-миллионк, х-миллионк, ԥшь-миллионк, хә-миллионк, ф-миллионк, быжь-миллионк, аа-миллионк, жә-миллионк, жәа-миллионк, шә-миллионк.

2. Еилоуи еилаҵоуи аԥхьаӡара хьыӡқәа ***«миллион»*** рыцрыганы иҩтәуп, усҟан асуффикс ***–к*** рыцлаӡом:

жәеиза миллион, жәохә миллион, ҩажәа миллион, ҩажәи хәба миллион, хынҩажәа миллион, ҩышә миллион, ҩышәи ҩынҩажәи жәаба миллион.

3. Ажәа ***«амиллион»*** иаԥынгылоу аԥхьаӡара хьыӡқәа цифрала ианарбоу, урҭ еидыганы иҩтәуп:

2 миллионк, 7 миллионк, 10 миллионк, 100 миллионк, 11 миллион, 16 миллион, 20 миллион, 250 миллион.

4. Аԥхьаӡара хьӡы ***«амиллион»*** ишьҭнахуа еиуеиԥшым аффиксқәа иара иацҵаны иҩтәуп:

*амиллионқәа, ишмиллионқәаз, амиллионгьы, миллионла, миллионҩы(к), миллионҩыла, миллионҩыкны, амиллионерцәа (*ауаа рзы*), амиллионерқәа (*анаплаккәа, аколнхарақәа рзы*).*

5. Азааигәаратә форма шьҭнахуеит ажәа ***«миллион»*** иаԥынгылоу аԥхьаӡара хьӡы:

ҩбаҟа миллион, ҩышәҟа миллион, жәабаҟа миллион, жәышәҟа миллион.

6. Аԥхьаӡара хьӡы ***«миллион» -уаҩы*** анацааиуа, уи иацҵаны иҩтәуп: «*миллионуаҩы*» ҳәа; арацәа хыԥхьаӡараҿы иамоуп аформақәа: *миллионҩыуаа* (миллионк ауаа рзы), *миллионуаа* (миллионла ирацәоу ауаа рзы).

7. Еилоу ажәакны иҩтәуп ажәақәа *миллионрацәала, миллионрацәалатәи.*

8. Еиуеиԥшым апрефиксқәа зԥынгылоу, цифрала иҩу аԥхьаӡара хьызқәа «*миллион*» анрыцу, урҭ ҵәаӷәаҷла ирҟәыҭхатәуп:

а-250-миллионуаҩы, иш-250-миллионуаҩыз.

Хыхь иарбоу аԥкарақәа ирықәныҟәатәуп аԥхьаӡара хьӡы «*амиллиард*» аҩраан.

Аҟаҵарба аамҭатә, аркьынаатә формақәа рҩышьа

1. Зышьаҭа абжьыҟа ***а*** ала инҵәо адинамикатә ҟаҵарба (*а-га-ра –* ***га****, а-ба-ра –* ***ба****, а-ца-ра –* ***ца****, а-ԥа-ра –* ***ԥа****, а-ҟа-ҵа-ра –* ***ҵа*** уҳәа уб. иҵ*.).*

1) уажәтәи аамҭатә форма анҵәамҭаҿы иҩтәуп ***-о, -оит:***

а-га-ра: изго (изгауа, изгуа акәымкәа*), изгоит (изгауеит, изгуеит* акәымкәа*);*
а-ба-ра: избо (избауа, избуа акәымкәа*), избоит (избауеит, избуеит* акәымкәа*);*
а-ԥа-ра: иԥо (иԥауа, иԥуа акәымкәа*), иԥоит (иԥауеит, иԥуеит* акәымкәа*);*
а-ҟаҵа-ра: иҟазҵо (иҟазҵауа, иҟазҵуа акәымкәа*), иҟасҵоит (иҟасҵауеит, иҟасҵуеит* акәымкәа*).*

2) абжьыҟа ***о*** ҩтәуп уажәтәи аамҭатә шьаҭа иахырҿиаау егьырҭ аамҭатә, аркьынаатә формақәа рыҿгьы:

иргом, иргома, иргода, иргошәа, иргозеи, иргозар, , иргозҭгьы, иргондаз, иргозааит, иргозаарын; ирбом, ирбома, ирбода, ирбошәа, ирбозеи, ирбозар, ирбозҭгьы, ирбондаз, ирбозааит, ирбозаарын.

3) ииасхьоу инагӡоу аамҭатә форма анҵәамҭаҿы иҩтәуп ***-еит (ит, -т,*** акәымкәа):

дыргеит (дыргит акәымкәа*), дырбеит (дырбит* акәымкәа*), иҟаиҵеит (иҟаиҵит* акәымкәа*).*

Азгәаҭа. Зышьаҭа ацыра ***ла*** ала инҵәо аҟаҵарбақәа ииасхьоу инагӡоу аамҭатә формаҿы нҵәамҭас ирымоуп ***-еит // -т:***

а-гыла-ра: дгылеит // дгылт
аҭала-ра: дҭалеит // дҭалт
алала-ра: далалеит // далалт
аҩнала-ра: дыҩналеит // дыҩналт
авала-ра: давалеит // давалт

2. Зышьаҭа ацыбжьыҟақәа (*акажь-ра, аных-ра, аӷашьыц-ра, аҵыр-ра, ас-ра, а-шь-ра*), ма асонантқәа ***й, ў*** *(аиааи-ра, алеи-ра, ааи-ра)*, мамзаргьы еицааиуа ашьҭыбжьқәа ***ҳа, аа*** (*акаҳа-ра*, *аҳа-ра, абаа-ра, аҭаа-ра*) рыла инҵәо аҟаҵарба

1) уажәтәи аамҭатә форма анҵәамҭаҿы иҩтәуп ***-уеит:***

акажь-ра: икарыжьуа (икарыжьо акәымкәа*), икарыжьуеит (икарыжьот* акәымкәа*);*
ас-ра: иасуа (иасо акәымкәа*), иасуеит (иасот* акәымкәа*);*
аных-ра: инихуа (инихо акәымкәа*), инихуеит (инихоит* акәымкәа*);*
ааи-ра: иааиуа (иааио акәымкәа*), иааиуеит (иааиоит* акәымкәа*);*
ау-ра: илуа (ило акәымкәа*), илуеит (илуоит* акәымкәа*).*

2) адифтонг ***-уа*** ҩтәуп уажәтәи аамҭатә шьаҭа иахырҿиаау егьырҭ аамҭатә, аркьынаатә формақәа рыҿгьы:

икарыжь-уа-м, икарыжь-уа-ма, икарыжь-уа-да, икарыжь-уа-зеи, икарыжь-уа-шәа, икарыжь-уа-зар, икарыжь-уа-нда(з), икарыжь-уа-зҭгьы, икарыжь-уа-заап, икарыжь-уа-заарын;
илбаа-уа-м, илбаа-уа-ма, илбаа-уа-да, илбаа-уа-зеи, илбаа-уа-шәа, илбаа-уа-зар, илбаа-уа-нда (з), илбаа-уа-зҭгьы, илбаа-уа-заап, илбаа-уа-заарын.

3) ииасхьоу инагӡоу аамҭатә форма анҵәамҭаҿы иҩтәуп ***-ит:***

адыр-ра: дидырит (дидырт акәымкәа*);*
ас-ра: дасит (даст акәымкәа*);*
ахых-ра: ихихит (ихихт акәымкәа*).*

Азгәаҭа. Зышьаҭа ***и*** ала инҵәо аҟаҵарбақәа рҿы ииасхьоу инагӡоу аамҭатә формаҿы иҩтәуп:

1) ***и****-қәа* ҩба, ***и*** аҧхьа ацыбжьыҟа гылазар, мамзаргьы ашьаҭаҿы ахала иҟазар:

а-ҭи-ра: иҭиит
а-и-ра: диит
а-жьи-ра: джьиит
а-шәи-ра: дшәиит
а-ӷәи-ра: дӷәиит

2) ***и****-қәа* акы, ***и*** аҧхьа абжьыҟа гылазар:

аиааи-ра: дыриааит
анеи-ра: днеит

ааи-ра: дааит
ахандеи-ра: дхандеит
агәатҵеи-ра: дгәатҵеит
армазеи-ра: идырмазеит

3. Зышьатә цыбжьыҟала инҵәо аҟатҵарба иҟалаша аамҭатә форма нҵәамҭас иҩтәуп ***-ып*** ма ***-п****:*

адыр-ра: диды-рп
аҵыр-ра: дыҵрып
ас-ра: дисп
ашә-ра: иршәып
ашьҭых-ра: ишьҭырхып
абыл-ра: иблып
аҩ-ра: дыҩп

4. Аҟатҵарба аинфиниттә форма иҟалаша иаҵынгылоу аамҭа иамоу ***-лагь, -лакь, -лак*** рыла инҵәо авариантқәа (*избалагь, избалакь, избалак)* рахьынтә литературатә нормас иҧхьаӡатәуп асуффикс ***-лак*** ала ишьақәгылоу авариант: *избалак, изгалак, ианцалак, ианыршәлак, ирҳәалак, ишьҭарҧалак*.

5. Ииасхьоу акрызхыҵуа аамҭа амапкратә форма иамоу авариантқәа – *димгацт // димгац, димбацт // димбац* рахьынтә литературатә нормас иҧхьаӡатәуп асуффикс ***-цт*** ала инҵәо авариант: *димгацт, димбацт, дымгылацт, ирымҳәацт, иҟарымҧацт*.

6. Астатикатә ҟатҵарбақәа, аҭыҧтә ҵынгылақәа, ахьыӡқәа уажәтәи аамҭатә формаҿы нҵәамҭас ирымоуп:

1) *-****оуп,*** урҭ рышьаҭа абжьыҟа ***а*** ала инҵәозар:

ама-заара: ирымоу (*ирымо* акәымкәа), *ирымоуп;*
*аҟа-заара****:*** *иҟоу* (*иҟо* акәымкәа), *иҟоуп;*
ла: иалоу (иало акәымкәа), *иалоуп;*
ҭа*: иҭоу* (*иҭо* акәымкәа), *иҭоуп;*
ҩна: иҩноу, иҩноуп
аҧла: ҧлоуп
амра: мроуп

2) ***-у, -уп,*** рышьаҭа цыбжьыҟала, ма ***аа, ҳа,*** мамзаргьы абжьыҟа ***ы*** рыла инҵәозар:

алх-ра: *иалху, иалхуп (иалхыу, иалхыуп* акәымкәа);
арк-ра: иарку, иаркуп (иаркыу, иаркыуп акәымкәа);
аҧак-ра: иҧаку, иҧакуп (иҧакыу, иҧакыуп акәымкәа);
аг-ра: ирыгу, ирыгуп (ирыгыу, ирыгыуп акәымкәа).

қә: иқәу, иқәуп;
д: иаду, иадуп;
ахә-ра: ихәу, дхәуп;
абаа: ибаауп;
аҳа: ҳауп.

3) -***уу, -ууп,*** урҭ рышьаҭа ***у*** ала инҵәозар:

аду: идуу, идууп (иду, идуп акәымкәа);
ау: иауу, иауп (иау, иауп акәымкәа).

7. Асуффиксқәа ***-зеи, -зи, -и*** рыла ишьақәгылоу азҵааратә формақәа – *иҟасҧазеи? // иҟасҧази? // иҟас-*

ҵеи? рахьынтә литературатә нормас иԥхьаӡатәуп асуффиксқәа ***-зеи, -и*** рыла ишьақәгылоу авариант: *иҟасҵазеи? илбазеи? иргозеи? илыхьзеи? иԥрызеи? икаҳазеи? иҟасҵеи? илбеи? иргеи? илыхьи? иԥри? ииаҳаи?*

8. Асуффикс -***ны*** ала ишьақәгылоу арлахәырақәа абжьыҟа ***ы*** рыцны иҩтәуп: *дықәгыланы, дыҩны, даашьҭыхны, дхәыцны*.

Акьыԥхь аҿы ***-ны*** ала ишьақәгылоу арлахәыра лассы-лассы иаҳԥылоит ***ы*** ацымкәа. Усҟан уи иақәшәоит асуффикс ***-н*** ала ишьақәгылоу ииасхьоу еилкаам аамҭатә форма. Аха урҭ ҭакылагьы хархәаашьалагьы еиԥшым: ииасхьоу еилкаам аамҭатә форма аҳәоу аҿы зҳәара ауеит, зҵаарасгьы ишьҭнахуеит ***иҟаиҵои? иҟанаҵои?;*** арлахәыра инанагӡоит аҟалашьатә ҭагылазаашьа афункциа, зҵаарасгьы ишьҭнахуеит ***ишԥа?***

Рҩашк ахықәан днеины дҩықәтәеит, Ахра – алра даҿаԥшуа. Ишәақь дынкылԥшын, дмыццакыкәа, Игәабжьынацәа ааирԥысит (И. Коҕониа).
Еиҿшәырԥшы: *Дхәыцын, иҟаиԥаша избеит – Иҟаиҵеи? – Дхәыцын, избеит; Дхәыцны иҟаиԥаша избеит – Иҟаиԥаша избеит ишԥа? – Дхәыцны.*
Даагылан, ацәажәара далагеит – Даагыланы ацәажәара далагеит.
Длатәан, илҩит – Длатәаны илҩит.

Аҿарҭәи ргылатәуп ииасхьоу еилкаам аамҭатә форма анаҩс, арлахәыратә форма анаҩс аҿарҭәи ргылатәӡам.

9. Аԥсуа бызшәаҿы ақәкы аарԥшразы иҟоуп акымкәа ахьыԥшратә-зкратә ркьынаа иаҵанакуа аҟаҵарбатә формақәа, урҭ асуффиксқәа ***-рц, -разы, -ртә, -раны*** рыла ишьақәгылоуп: *дызбарц, дызбаразы, дызбартә, дызбараны*. Абарҭ аформақәа, ирзеиԥшу ихадоу аграмматикатә ҵакы адагьы, досу рхатәы ҵакытә ҷыдара ахьрымоу аҟнытә, зегьы литературатә нормас иԥхьаӡатәуп.

Азгәаҭа. Литературатә нормас иԥхьаӡатәым ҵаҟа еиқәыԥхьаӡоу асуффиксқәа рыла ишьақәгылоу, ажәаҳәаҿы ахархәара змоу авариантқәа:

а) ***-рацы, -рцы, -рцын*** *(дызбарацы, дызбарцы, дызбарцын*);
б) ***-ратәы, -ратә, -ртәы*** *(дызбаратәы, дызбаратә, дызбартәы);*
в) ***-разын, -разыҳәан*** *(дызбаразын, дызбаразыҳәан).*

Ацынгылақәа рҩышьа

1. Ацынгылатә шьҭынгылақәа ***аԥхьа, аҿаԥхьа, авара, ашьҭахь, ахыхь, аԥаҟа, аԥыхәан, амԥан, амԥан, анаҩсан, аахыс, нахыс, ахаан, аамҭазы, зны, иадамзаргьы, иадамхаргьы, аамҷыдарахаз*** изышьҭанеиуа ажәақәа ирыцрыганы иҩтәуп:

аҩны аԥхьа, аҩны аԥаҟа, аҩны авара, амца амԥан, аԥла амԥан, амҩа аԥхьа, агәылацәа рҿаԥхьа, ачара ашьҭахь, ауалафахәы ахыхь, ақыҭа аԥыхәан, амаԥурҭа анаҩсан, амҩаду аахыс, абна нахыс,

ҳабдуцәа рхаан, аибашьра аамҭазы, анкьа зны, знымзар зны, ааигәа зны, ҿнак иадамхаргьы, уахык иадамзаргьы, лара лаамҵыдарахаз.

Азгәаҭа. Ацынгылатә шьҭынгылақәа ***аахыс, нахыс*** аамҭатә ҵакы анрымоу, изышьҭанеиуа ажәақәа ирыцҵаны иҩтәуп:

уиаахыс, уинахыс, ариаахыс, аринахыс, иацаахыс, иахаахыс, иахьанахыс, иахьанахыс//иахьарнахыс, уаҧәынахыс, шьыжьаахыс, шьыжьнахыс, шьыбжьаахыс, шьыбжьынахыс.

2. Аамҭатә цынгылақәа шьақәзыргыло ашьҭынгыла ***-шьҭахь*** изышьҭанеиуа ажәақәа ирыцҵаны иҩтәуп:

аӡыншьҭахь, ааҧыншьҭахь, аҧхыншьҭахь, ҭагаланшьҭахь, лаҧаншьҭахь, рашәаншьҭахь, цәаӷәаншьҭахь, хкаарчаншьҭахь, быӷькаҧсаншьҭахь, қәалеиншьҭахь, крыфаншьҭахь, чаншьҭахь, мцҳәаншьҭахь, уаҧәашьҭахь, унашьҭахь.

3. Аамҭатә цынгылақәа шьақәзыргыло аҧынгылақәа ***ес-, ал-*** ажәақәа ирыцҵаны иҩтәуп:

есӡынра, есааҧынра, есҧхынра, есҭагалан, есааира, есышьыжь, есышьыбжьон, есыуаха, есуажәааны, есымша, есҧшьаша, есышықәса, есымза, есымчыбжьа, алӡынрак, алҧхынрак, алмҩанык.

4. Ацынгылақәа ***нырцә, аарцә, нхыҧ, аахыҧ, нҭыҧ, ааҭыҧ, ҵьара*** изышьҭанеиуа ажәақәа ирыцҵаны иҩтәуп:

аҳәааныpцә, амшынныpцә, аӡнырцә, аӡаарцә, акәарааpцә, аҳәаанхыҧ, ашьханхыҧ, ашьхаахыҧ, ахранхыҧ, ахраахыҧ, амшыннхыҧ, аҳәаанҭыҧ, аҩнынҭыҧ, аштанҭыҧ, аштаатыҧ, агәаранҭыҧ, агәарааҭыҧ, аутранҭыҧ, амхынҭыҧ, аҿаҵьара, даҿаҵьара, иагьаҵьара, жәпаҵьара, акырҵьара, зымҩаҵьара, рацәаҵьара, шаҟаҵьара, шьардаҵьара.

5. Аҭыҧтә цынгыла ***ҵьара*** изышьҭанеиуа аҧхьаӡара хьыӡқәа рышьаҭақәа ирыцҵаны иҩтәуп:

ҩыҵьара, хыҵьара, шәыҵьара, зқьыҵьара, жәаҵьара, ҩажәаҵьара, хынҩажәаҵьара, хәышәҵьара.

Азгәаҭа. Аҭыҧтә цынгыла ***ҵьара*** хаз ажәангьы ахархәара амоуп: *ҵьара дцеит, ҵьара иҿиҧәахит.*

6. Ацынгылақәа ***нырцә, аарцә, нхыҧ, аахыҧ, нҭыҧ, ааҭыҧ*** изышьҭанеиуа аҭыҧ хьыӡқәа ирыцрыганы иҩтәуп:

Гәымсҭа нырцә, Гәымсҭа аарцә, Ааҧсҭа нырцә, Ааҧсҭа аарцә, Кәыдры нырцә, Кәыдры аарцә, Ерцахә нхыҧ, Ерцахә аахыҧ, Дамхәырц нхыҧ, Дамхәырц аахыҧ, Аҧсны нҭыҧ, Аҧсны ааҭыҧ.

7. Асуффиксқәа ***-наҵы, -натә, -наҟьак, -нтәарак, -ижьҭеи, -ҧас, -ҧсараха, -мацараха*** рыла ишьақәгылоу ацынгылақәа еилаҵаны иҩтәуп:

шьыжьнаҵы, иахьанаҵы, уаҧәнаҵы, жәытәнатә, наҵьнатә, шьыжьнатә, уаҧәнатә, шықәсынаҟьак,

мызнаҟьак, мчыбжьынаҟьак, аҽынтәарак, аухантәарак, иахантәарак, иахьантәарак, иацижьҭеи, иахеижьҭеи, деидараҧсараха, дкараҧсараха, иразынҧсараха, иҟәынаҧсараха, ибырлышҧсараха, икаламҧсараха, дмацәазмацараха, дхьымацараха, дразнымацараха, уаҩҧас, нхаҩҧас, аамысҭаҧас, ҧсаатәҧас, ҧслаҳәҧас, мацәысҧас.

8. Еихаршалоу ҩ-хәҭакны ишьақәгылоу ацынгылақәа рҿы аҩбатәи ахәҭа ахатә лексикатә ҵакы амамзар, урҭ еилаҵаны иҩтәуп:

хьаҳәаҧаҳәаада, гәаҟҧәаҟрыла, абақсақҳәа, агдымыдыҳәа, арҧәаасырҧәааҳәа, харабгьара, уарлашәарла, ааигәасигәа, акәшамыкәша, иқәықәмашәықәмаха, имидагәидаха, икарауараха, еибакәеибаха, хымҳаҵьымшьа.

9. Ҵакыла еиҿагылоу ажәақәа ишьақәдыргыло ацынгылақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

иахьеи-уахеи, уахи-ҽни, уахгьы-ҽынгьы, ҽаангьы-цахәгьы, нхыҧ-аахыҧ, лада-ҩада, наҟ-ааҟ, нырцә-аарцә, цәгьам-бзиам, мчыла-хаала, уажәы-уашьҭан.

10. Ашәага-загатә цынгылақәа ***акыр//кыр, акры//кры, иагь(а)*** изҧцынгылоу ажәақәа ирҟәыҭханы иҩтәуп:

акыр//кыр дныҟәеит, акыр//кыр дгәаҟит, акыр//кыр иҽеиҧсахит, иагьа дааҧсазаргьы, иагьа дыццакуазаргьы, иагьа ичҳахьазаргьы.

Арҭ ацынгылақәа ахьызцынхәратә елементқәа раҳасаб ала ахархәара ахьрымоу аҟаҵарбақәа рҿы дара ирҟәыҭхамкәа иҩтәуп:

акырббома? // кырббома? акрылҳәома? // крылҳәома? акрылгама? // крылгама? акрифеит // крифеит, акраажәит // краажәит, егьылымбеит, егьылымҳәеит, егьаумҳәан.

Еилаҵаны иҩтәуп ацынгыла *акраамҭа // акыраамҭа.*

11. Аиҿырҧшратә ажәақәа ***аиҧш→еиҧш, аиҳа→еиҳа, аҟара, аасҭа, аҧкыс//аҧкьыс, аиуа, аҩыза*** изышьҭанеиуа ажәақәа ирыцрыганы иҩтәуп:

аҟармаҧыс аиҧш // еиҧш, аҧшатлакә аиҧш // еиҧш, ари еиҧш, ас еиҧш, лара леиҧш, уара уеиҳа, уи аиҳа, ус аиҳа, ҿаҧак аҟара, ҽенак аҟара, абри аҟара, убри аҟара, уи аасҭа, урҭ раасҭа, иара иаасҭа, ари аҧкыс//аҧкьыс, бара баҧкыс//баҧкьыс, абри аиуа, убри аҩыза.

Ашьҭынгылақәа рҩышьа

1. Ахаҿытә ҧынгылақәа зцымло ашьҭынгылақәа ***-ҟа, -нза, -нтәи//-нтә*** изышьҭанеиуа ажәақәа ирыцҵаны иҩтәуп:

Аҧсныҟа, Аҧснынза, Аҧснынтәи, Аҧснынтә; Риҧаҟа, Риҧанза, Риҧантәи, Риҧантә; аҩныҟа, аҩнынза,

аҩнынтәи, аҩнынтә; хыхьҟа, хыхьынӡа, хыхьынтәи, хыхьынтә.

2. Ахаҿытә ҧынгылақәа зцыло ашьҭынгылақәа ***(а)шҟа; ахь, ахьтә//-ахьтәи, ахьынтә//ахьынтәи; -ҿы, -ҿынтә//-ҿынтәи, -ҿынӡа; -ҟны, -ҟнытә// ҟынтә, -ҟнытәи//-ҟынтәи, -ҟынӡа//-ҟнынӡа; -зы; -ла; -да; -тәы; аан*** зышьҭанеиуа, зышьаҭа бжьыҟала ма цыбжьыҟала инҵәо, азаҵә ма арацәа хыҧхьаӡараҿы игылоу ажәақәа ирыцрыганы иҩтәуп:

амшын ашҟа; амшын ахь, амшын ахьтә, амшын ахьтәи, амшын ахьынтә, амшын ахьынтәи; амшын аҿы, амшын аҿынтә, амшын аҿынтәи, амшын аҿынӡа; амшын аҟны, амшын аҟнытә//аҟынтә, амшын аҟнытәи//аҟынтәи, амшын аҟынӡа//аҟнынӡа; адгьыл азы, аус азы, ахыб азы; агәашә ала, амардуан ала, аԥиаақәа рыла; аиааира ада, ажәылара ада; ас ду аан, аамҭа бааԥсы аан; иуаҩшьа атәы, иҟазшьа атәы, ихаԥара атәы, ахԥәацәа ртәы; ҳара ҳтәы, шәара шәтәы; сара сахь, уара уахьтә, бара бахьынтә; лара лҿы, иара иҿынтә, ҳара ҳҿынӡа; шәара шәыҟны, дара рҟынтәи; ари азы, ани азы; уи ала, урҭ рыла; абри ада, дара рыда; урҭ раан, дара раан; ақәылаҩцәа раан; амҩақәа рахь; абнақәа рыҟны, ақытақәа рҟынтәи; агәылацәа рҿы; ашьхақәа рзы; аӡиасқәа рыда.

3. Ажәлақәеи ахьыӡқәеи ирышьҭанеиуа ашьҭынгылақәа рыцрыганы иҩтәуп:

Наала лзы, Есма лҿы, Амра лыҟны, Саида лахь, Абзагә иахь, Ҭемыр ишҟа, Баграт ила, Гәдиса итәы, Аслан ида, Арӡынба иаан, Лакоба иаан, Гәнаа рахь, Хагәшьаа рыҟны, Амҧараа ртәы, Шьынқәыраа рыла.

4. Ашьҭынгылақәа зыдҳәалоу ажәақәа рышьаҭақәа анбанқәа ***о, е, и, у*** рыла инҵәозар, урҭ еицрыганы иҩтәуп:

акафе аҿы, афоие ахь, арадио ала, акино ахь, аԥсынԥры ду ахь, аус ду азы, уи ахь, абни ашҟа, абри аҟны, убри аҟнытә, убри аҿынӡа, уи атәы, ани атәы, ари аан, абри аан, ани азы, абни азы, уи ада, убри ада.

5. Ашьҭынгылақәа зыдҳәалоу, аԥсабаратә класс иатәу, азаҵә хыҧхьаӡараҿы игылоу ажәақәа рышьаҭақәа абжьыҟақәа ***а*** ма ***ы*** рыла инҵәозар, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

абна – абнаҿы, абнахь; амца – амцаҟны, амцашҟа; агәара – агәараҿы, агәараҟны; аҩны – аҩнаҿы, аҩнаҟны, аҩнашҟа; адәы – адәаҿы, адәаҟны, адәахьы; аӡы – аӡаҿы, аӡаҟны, аӡахьы; ахәы – ахәаҿы, ахәаҟны, ахәахьы, ахәазы, ахәала; аанда – аандазы, аандала; ашҭа – ашҭазы, ашҭала; аԥшаҳәа – аԥшаҳәаҿы, аԥшаҳәаҟны, аԥшаҳәахьы, аԥшаҳәашҟа.

Абжьыҭҟьақәа рҩышьа

1. Аҳәоу аҿы абжьыҭҟьақәа алкаатәуп иаадырԥшуа аҭакқәа инарықәыршәаны:

Аҳаҳаи, амарҵьақәа, *шәеиԥамхан! Иабаԥәахыз уажәрааиӡа, **аа**? **Ҳаи, анаҵьалбеит**, ҳзықәшәазеи?! **Уф, гәышьа**, – лҳәан, даақәыҵсычҳаит. **Ыыҳ**, уара алахша! – иҳәан, дааизыԥҟьеит.*

2. Имариоу абжьыҭҟьақәа реиҭаҳәараан аҵәаӷәаҿ рыбжьаҵатәуп:

Ааи-ааи, *ҳзықәшәазеи?!* ***Аҳы-аҳы***, *шәааицакы!* ***Уаау-уаау***! *– иҳәан, дҳәааит.* ***Ҟоҳ-ҟоҳ***, *саҭоумԥан!* ***Нын-нын***, *дзеиҵшроузеи?!* ***Ных-ных***, *акгьы узеиҿымкааит!* ***Ҳа-ҳа-ҳа***, *иазхоуп, уҽаанкыл шьҭа!* ***Ҳаи-ҳаи***, *ара ҳаҟами!* ***Иа-шәииу-шәиу***, *ассир убалап!*

3. Ахыӡҟақәа рыҟнытә иаагоу, иара убас зҵакы зҵәыӡхьоу, еиҭаҳәарала ишьақәгылоу абжьыҭҟьақәа аҵәаӷәаҿ рыбжьаҵатәуп:

анцәа-анцәа, аллаҳ-аллаҳ, ди-ди, дида-дида, амар-ҵьа-амарҵьа, хаас-хаас, унан-унан, ҵьым-ҵьым, аи-аша-аиаша, алакә-алакә, иаҳауеи-иаҳауеи, шьыри-шьыри, шьыр-шьыр, си-си, сишь-сишь, ссы-ссы.

4. Зхала шьаҭара зуа ахәҭақәа рыла ишьақәгылоу, абжьыҭҟьақәа рахь иаҵанакуа ашьҭыбжьҿырԥш-ратә ажәақәа аҵәаӷәаҿ рыбжьаҵатәуп:

агәақь-агәақь (ааҭгеит), агәыз-агәыз (ааҭдыр-геит), аҟәақ-аҟәақ (ааҭиргеит), аҟәаҩ-аҟәаҩ (ааҭиргеит), ахәхәа-аӷьӷьа (аалгеит), арԥәаа-ар-ԥәаа (ааҭлыргеит), ахьаҩ-ахьаҩ (аарыхгеит), аҿақ-аҿақ (ааиҿыԥгеит), ашиԥә-ашиԥә (ааихир-геит), атрым-атрым (иҵо), аԥықь-аԥықь (деимсон).

5. Зхала шьаҭара ззымуа ахәҭақәа рыла ишьақәгы-лоу, абыжьтҟьақәа рахь иаҵанакуа ашьҭыбжьҿыр-ԥшратә ажәақәа еилаҵаны иҩтәуп:

акәлыҷлы, аӷдымды, акыркыр, аҷырҷыр, акәыркәыр, аҟырҟыр, аҩырҩыр, ахәызхәыз, ахәырхәыр, аҟәаҩчаҩ, атахсах, ҷахсах, уахсах.

6. Аԥстәқәеи аԥсаатәқәеи ирзынархоу, еиҭаҳәоу абжьыҭҟьақәа аҵәаӷәаҿ рыбжьаҵатәуп:

аи-аи, ԥшьи-ԥшьи-ԥшьи, таа-таа-таа, шы-шы, уа-уа, оуҳа-оуҳа, ҭәшьы-ҭәшьы, дәыҭә-дәыҭә, дәрышь-дәрышь-дәрышь, шьы-шьы-шьы, ҟәарҭ-ҟәарҭ, ҷу-ҷу-ҷу, ҷыри-ҷыри-ҷыри, шәи-шәи-шәи, су-су-су, ааи-ааи, ааит-ааит, ат-ат-ат, атит-атит, тит-тит, тәытә-тәытә, шәит-шәит-шәит, маҳ-маҳ, асу-асу-асу, ҭыхә-ҭыхә, ԥис-ԥис-ԥис, ачу-ачу, чоу-чоу, қац-қац-қац, қыц-қыц-қыц, рреит-ррeит, иахь-иахь, рахь-рахь, лаҟ-лаҟ, ааҟ-ааҟ, иаҟ-иаҟ, ор-хьи-орхьи, рҩа-рҩа, ҵьыч-ҵьыч, ҩаҟ-ҩаҟ.

7. Абжьыҭҟьақәа ирхыԥхьаӡалоу аԥсшәаҳәара, адныҳәалара, азеиӷьашьара, ақәра, ашәира уҳәа аазырԥшуа, еилымшәо ажәеицааирақәа рыхәҭақәа еицрыганы иҩтәуп:

уа мшыбзиа, абзиара шәықәзааит, абзиа еибаҳ-ҳәааит, уххьа згеит, шәхаԥқы сцеит, ибыхьша сы-

хьааит, анцәа иҵьшьоуп, анцәа ҳрыцҳашьа, анцәа ииныҳәаша, анцәа илҧха ҳауааит, аллаҳ иҳамтәоуп, аллаҳ дузыразхааит, рахә шәзыҧшуп, нар улбааит, шәдырҩатә еиҕьхааит, лымшра шәзынхааит, ҳазшаз уатеимҧааит, анцәа уимырҧшзааит, аллаҳ дуқәшәиааит, умоурахә мыӡааит, сара мцахәыцәа, бара ажәымтацәгьа, бара хаас, бара хса гызмал, уара мыжда, хар ҳамам, даргьы ҳаргьхандаз, уара умсит, уқәақәра згааит, ужәлах нҧәааит, уцәгьамыцәгьа сагааит, ҳаҕоу ибааит, амца иазшоуп, иаҳҳәеит ҳәа, аҳиҳи умшақә.

8. Еилаҭҵаны иҩтәуп ажәаҳәа хәҭақәа реилалара иабзоураны ишьақәгылаз абжьыҭҟьақәа:

шьыжьбзиа, мшыбзиа, хәылбзиа, ахаас, ахса, ахкыд-ҟьа, ҳаҕеимшхара, аҵьаумбацҵьеит, унанҵьбеит, ббаашәит, ббаарашәит, афаст, иабахәа, иабихәац, иабадихәа, сабиц, мшәан, ҵьушьҭ.

Ахәҭаҷқәа рҩышьа

1. Ахәҭаҷқәа ***ау, оу, еи, и, гьы, егьа//егьы, жә, ӡа, цәа, к, кәа, қәа, ну, х, ҳа, ҧәҟьа, шь, ишь//ишьт, аиҭа→еиҭа, гәышьа, цыҧхьаӡа*** изыдҳәалоу ажәақәа ирыцҭҵаны иҩтәуп**:**

сгәы ҿыҕьуеитеи, сыгәра угаӡомызтеи, ибҳәаз саҳаитеи, сара истәупеи; уҧши, иааги; иаҳҳәозгьы, иҟаҳҵозгьы; егьаҳҳәон, егьыҟаҳҵон, егьыумҳәан, егьыҟаумҵан; ихажә ҟәазӡа, имгәацәажә иаз-қәынҵаны; ихәыҷӡоуп, ирацәаӡоуп; имаҷцәоуп, идуцәоуп; иахьак, уаҧәык, ужәшьҭак; иааиқәеит, ицақәеит, иаабақәахьеит, иҳаҳақәахьеит; иҳамбац-кәа ҳаҟоума, иаҳмаҳацкәа ҳаҟоума; даaину, илҳәану, илгану; даахт, дцахт; илҳәаахи, иҟалҧахи; иҟасҵара-ҳа, исфараҳа, исоураҳа; уараҧәҟьа, ариҧәҟьа, усҧә-ҟьа; днеирушь, дызбарушь; быҧшишь//быҧшишьт, бнатәеишь//бнатәеишьт; ҳаиҭацеит, ҳаиҭааит; дыбзиагәышьан, дынхагәышьон, уцагәышьа, илаҳәа-гәышьа; дылбацыҧхьаӡа, илаҳацыҧхьаӡа.

2. Ахәҭаҷ ***гәышьа*** абжьыҭҟьа афункциа анамоу, хазы иҩтәуп:

аиеи, гәышьа; иауеи, гәышьа; иаҳауеи, гәышьа; унан, гәышьа; оф, гәышьа; уф, гәышьа; ох, гәышьа.

3. Ахәҭаҷқәа ***ба, тәа, ҳәа, моу, даҿа//аҿа//ҿа, заҧәык, мацара*** изыдҳәалоу ажәақәа ирыцрыганы иҩтәуп:

хәҩык ба? уаҧәы ба? дааит ба? ҧхашьароуп тәа, дызбеит тәа, илысҭеит тәа, илгеит тәа, уи ауп тәа иҟалаз; иаҳҳәеит ҳәа, сыҧоит ҳәа далагеит, аҩы ҳәа иаажәуаз, Аҧшьа ҳәа илышьҭан; ҧшьба моу, хәбагьы усҭоит; сара моу, сҭаацәагьы аазгеит; илга моу, илгаӡеит; илҳәа моу, илҳәаҧәҟьеит; даҿа//аҿа//ҿа шәҟәык, даҿа// аҿа//ҿа ҩыҵьа; зны заҧәык, ҩынтә заҧәык, аӡәы заҧәык, хҩы заҧәык, сара заҧәык, ҳқыҭа заҧәык; ҳаҩны мацара, ҳҭаацәа мацара, афатә мацара, ирҳәеит мацара ауп.

4. Ахәҭаҷ ***ҳәа*** ажәаахырҿиааратә функциа анамоу, изыдҳәалоу ашьаҭақәа ирыцҵаны иҩтәуп:

аарлаҳәа, ашырҳәа, агәгәааҳәа, агәаҟьҳәа, абыркь-ҳәа, аӷыкьҳәа, арҧәааҳәа, атаххҳәа.

5. Ахәҭаҷ ***даҿеа//аҿеа//ҿеа*** ажәаахырҿиааратә функциа анамоу, изҧынгылоу ажәақәа ирыцҵаны иҩтәуп:

даҿеаҵьара//аҿеаҵьара//ҿеаҵьара (умцан), *даҿеазны (аҿеазны//ҿеазны* (иҟаумҵан), *даҿеакы//аҿеакы//ҿеакы* (иалаҩашьом), *даҿеаӡәы//аҿеаӡәы//ҿеаӡәы* (илшомызт).

6. Ахәҭаҷ ***даҿеа//аҿеа//ҿеа*** ахыҧхьаӡара азырҳара аҵакы анамоу, изҧынгылоу ажәақәа ирыцрыганы иҩтәуп:

даҿеа//аҿеа//ҿеа знык (ҩынтә, хынтә) унеи*; даҿеа//аҿеа//ҿеа акы (ҩба, хҧа)* аахә*; даҿеа//аҿеа//ҿеа аӡәы (ҩыҵьа, хҩык)* шәыҩнал*; даҿеа//аҿеа//ҿеа ҵьара (ҩыҵьара, хыҵьара)* уазҵаа.

7. Литературатә нормас иҧхьаӡатәым аҵәажәаратә стиль аҿы иаҳҧыло, абжьыҟақәа рыҩбатәралеи *(аа– иҟааз? ишәымааз?; ыы– шәызҿыыз?, ишәҭахыыз?; оо– иҟаиҧооз? илҳәооз?)* асуффиксқәа *– зыз, – зиз (иҟасҧарызыз, иҟасҧарызиз)* рылеи иаарҧшу, ииасхьоу аамҭатә ҵакы змоу аҟаҵарба азҵааратә формақәа.

8. Литературатә нормас иҧхьаӡатәуп абарҭ афор-мақәа:

иҟази? ишәымази? *(иҟааз? ишәымааз?* рҭыҧан*),* ***шәызҿыззи? ишәҭахзи****? (шәызҿыыз? ишәҭахыыз?* рҭыҧан*),* ***иҟаиҧози? илҳәози?*** *(иҟаиҧооз? илҳәооз?* рҭыҧан*),* ***иҟасҧарызи, исҳәарызи*** *(иҟасҧарызыз// иҟасҧарызиз, исҳәарызыз//исҳәарызиз* рҭыҧан*).*

Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ажәақәа рҩышьа

Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ахьызҟақәа рҩышьа

1. Зынҵәамҭақәа аидҳәалага ***и*** ала ихыркәшоу, еиҭаҳәоу ахьызҟақәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

игәи-игәи еилаҧшуа, иҧси-иҧси еихьымӡо.

2. Зынҵәамҭақәа асуффикс ***-к*** ала ихыркәшоу, еиҭаҳәоу ахьызҟақәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

ааҧәак-ааҧәак, арбаӷьк-арбаӷьк, ашәак-ашәак, ажәак-ажәак, шәҟәык-шәҟәык, ҧәак-ҧәак, фырҵьанк-фырҵьанк, ҳәызбак-ҳәызбак, лабак-лабак.

3. Хаз-хазы ахархәара заур зылшо ахацлакқәа рыла еибарку, ҵакыла еиҧшым ахьызҟақәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

аҵәгьа-абзиа, ахьӡ-аҧша, ахы-аҧыхәа, ахәыҷы-аду, аҳәатәы-аутәы, аҳәара-аура, аҧсы-абза, атәартҭа-агылартҭа, аура-аҭбаара, агәырӷьа-ччара, адыд-

мацәыс, хи-ԥси, уахи-ҽени, дгьыли-жәҩани, геи-шьхеи, ихы-игәы, иԥшра-исахьа, икәымжәы-икаба.

4. Адунеи ахәҭақәа рыхьызқәа аҵәаҕәаҷ рыбжьа-ҵатәуп:

аҩада-мрагылара, аҩада-мраҭашәара, алада-мра-гылара, алада-мраҭашәара.

5. Адунеи ахәҭақәа рыхьызқәа аҵәаҕәаҷ рыб-жьаҵатәуп, урҭ асуффиксқәа анрыцлогьы:

аҩада-мрагыларатә//аҩада-мрагыларатәи, алада-мраҭашәарантә//алада-мраҭашәарантәи.

6. Зхатә лексикатә ҵакы змам, ахаҿырбага зцылар зылшо ажәеи изышьҭанеиуа ахьызҟеи аҵәаҕәаҷ рыб-жьаҵатәуп:

ирахә-ишәахә, ҳарахә-ҳашәахә, рырахә-рышәахә, рҭыԥ-рҭышә, смал-сшьал, рмал-ршьал, рхәы-рыԥхь.

7. Зхатә лексикатә ҵакы змам, ахаҿырбага зцым-ло ажәа ма ацыра изышьҭанеиуа ахьызҟа иацҵаны иҩтәуп:

аматәаҩытәа, ахәыҷымыҷ, акылҷмылҷ, аихаҷама-ҷа, ассамысса, агәамсам, ахыршгәыршы.

Арахь иаҵанакуеит зыхәҭақәа еилаҵәаахьоу, инто-нациалагьы иузеиҟәымҭхо ахьызҟақәа: *ахылҩаԥсыл-ҩа, аҟәаԥаҿаԥа, агыгшәыг, аӷьалпал, ахәԥәымыԥә.*

Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу аҟазшьарбақәа рҩышьа

1. Зхатә лексикатә ҵакы змоу ахацлакқәа рыла ишьақәгылоу аҟазшьарбақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьа-ҵатәуп:

аԥҳәыс шәпа-жәпа, ахаҵа наӡа-ааӡа, аԥҳәызба еикәа-гәкы, арԥыс гәеилга-еилфаҷа, абиа хҩаа-ҿҩаа (иҟоуп)*, аҩны хыблаа-ҿыблаа* (игылоуп)*.*

2. Аҟазшьарба ахацлакқәа руак ахатә лексикатә ҵакы амамзар, урҭ еицҵаны иҩтәуп:

агаӡҳәыӡ, агаӡамаӡа, ахагаӡага, ахәымаажьымаа, аӡамаӡа.

3. Ашьаҭа аиҭаҳәарала ишьақәгылоу аҟазшьарба-қәа еицҵаны иҩтәуп:

аԥҳәызба шеишеи, арԥыс камкам, аԥҳәыс шам-шам, ахаԥа цеицеи, аӡы кәеикәеи, аҩы ԥхеиԥхеи, аҟәыд цаҳәцаҳә, атама тамтам, ажәҩан кеи-кеи, амра шаша, ашьха казказ, ахан ӷьазӷьаз, аи-маа цырцыр.

4. Аԥштәы аилазаашьа аазырԥшуа еиԥшым ашьа-ҭақәа змоу аҟазшьарбақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

бжеиқәа-бжашла, цәыхәа-хыҟаԥшьаа, цәаԥшь-цәи-қәара, аиқәаԥәа-шкәакәа.

Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ахьыҙцынхәрақәа рҿышьа

1. Ахаҿытә хьыҙцынхәрақәа реиҭаҳәарала ишьақәгылоу, аизырхаратә ҭакы аазырҧшуа ажәақәа аҭәаҕәаҷ рыбжьаҭцатәуп:

ҳара-ҳара ҳаибамжьозароуп, шәара-шәара пату еиқәышәҧозароуп, дара-дара еицәыпҳхашьароуп.

2. Иҳәаақәҭцоуи иҳәаақәҭцами ахьыҙцынхәрақәа реиҭаҳәарала ишьақәгылоу ажәақәа аҭәаҕәаҷ рыбжьаҭцатәуп:

зегьы-зегьы, шьоукы-шьоукы, џьоукы-џьоукы.

3. Аидҳәалага ***-гьы*** ала ихыркәшоу арбагатә хьыҙцынхәрақәа реиҭаҳәараан аҭәаҕәаҷ рыбжьаҭцатәуп:

аригьы-аригьы (абригьы-абригьы) ауаҩы дшәыпҧшаа; анигьы-анигьы (абнигьы-абнигьы) аҭыпҧаҿы шәца; уигьы-уигьы (убригьы-убригьы) ак смаҳароуп.

4. Аиҿагыларатә ҭакы зныпҧшуа ахацлаккәа шьақәзыргыло ахаҿытә, арбагатә, азҭааратә хьыҙцынхәрақәа аҭәаҕәаҷ рыбжьаҭцатәуп:

уара-сара (иара-лара, ҳара-шәара) захьҙузеи, еилаҳхуада, еилаҳҧода? ари-ани (ари-уи, уи-ани, арҭ-урҭ) ҳәа еилых ҟамҧакәа; уарбан-сарбан (ҳарбан-дарбан, шәарбан-ҳарбан) ҳәа ҳаизымҧаакәа.

Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ацынгылақәа рҿышьа

1. Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ацынгылақәа аҭәаҕәаҷ рыбжьаҭцатәуп:

лассы-лассы, уажәы-уажәы, хрыжь-хрыжь, аарла-аарла, маҷ-маҷ, хәыҷы-хәыҷы, еиҳа-еиҳа, пҧшьаала-пҧшьаала, ҭымра-ҭымра, хаа-хаа, наҟ-наҟ, хәыц-хәыц, пҧагьа-пҧагьа, ҭынч-ҭынч.

2. Ашьаҭа ма ацыра аиҭаҳәарала ишьақәгылоу ацынгылақәа рыхәҭақәа аҭәаҕәаҷ рыбжьаҭцатәуп:

шьаҿа-шьаҿала, ишшәыр-шшәырҙа, икәыр-кәырҙа, иҧҟыш-пҟышҙа, иҟәаш-ҟәашҙа, ибба-ббаҙа, икала-калаҙа, ичаҟәа-чаҟәааҙа, иҟәрышә-ҟәрышәҙа, иҟәашә-ҟәашәҙа, ихьшәашәа-хьшәашәаҙа, иҟәиҭ-ҟәиҭҙа.

3. Зхала шьаҭара зуа ахәҭақәа рыла ишьақәгылоу, ахәҭаҷ ***-ҳәа*** зцыло ацынгылақәа аҭәаҕәаҷ рыбжьаҭцатәуп:

аҧыкь-ҧыкьҳәа, ашиҧә-шиҧәҳәа, агәыз-гәызҳәа, атрым-трымҳәа, аҧыр-ҧырҳәа.

4. Зхала шьаҭара ззымуа ахәҭақәа рыла ишьақәгылоу, ахәҭаҷ ***-ҳәа*** зцыло ацынгылақәа еицҭаны иҩтәуп:

аҷырҷырҳәа, акәыркәырҳәа, атыгәтыгәҳәа, атахсахҳәа, ҟәаҩчаҩҳәа.

Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу аҟаҵарбақәа рҩышьа

1. Ашьаҭа ма ацыра аиҭаҳәарала ишьақәгылоу аҟаҵарбақәа ажәакны иҩтәуп:

ишеишеиуеит, ицырцыруеит, икамкамуеит, икаркаруеит, икьыркьыруеит, иҟарҟаруеит, иҟәарҟәаруеит, ихәыҭхәыҭуеит, ихьархьаруеит, ишаҟьшаҟьоит, ихыҵхыҵуеит, иҵысҵысуеит.

2. Аҟаҵарба ашьаҭа аиҭаҳәараан ашьҭыбжь ԥсах зауа ажәақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

уааи-сааи, шәааи-сааи, шәнеи-снеи, унеи-снеи, уаха-саха, уабаҟаз-сабаҟаз, узҿуи-сызҿуи, угыл-сгыл, утәа-стәа, уҩ-сыҩ, уԥа-сыԥа.

3. Еиҿагыло аҵаккәа змоу аҟаҵарбатә формақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

иаҳҳәа-иааӡа, дыцәо-дааԥшуа, дцо-дааyа, дтәо-дгыло, иаркы-ирцә.

4. Ҩ-хәҭакны еилоу аҟаҵарба ахәҭақәа рыҩбагьы амапкратә форма анрымоу, урҭ аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

имфа-имжә, крымфа-крымжә, дымҵаа-дымԥшаа, имҳәа-имырӡа, дымтәа-дымгыла.

5. Ҩ-хәҭакны еилоу аҟаҵарба аҩбатәи ахәҭа амапкратә форма анамоу, урҭ аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

истаҳхы-истаҳхым, иуҳәа-иумҳәа, иуаҳа-иумаҳа, уцаумца, иуба-иумба, унеи-умнеи, иуга-иумга, сцарусымцару, дибару-димбару, сибошәа-симбошәа, иаҳәошәа-иамҳәошәа, иудыр-иузымдыр.

6. Ахырхарҭатә превербқәа змоу ҩ-хәҭакны еилоу аҟаҵарбақәа рыхәҭақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

унеишь-уааишь, дынкыдгыла-аакыдгылоит, днавала-аавало, днаԥшы-ааԥшуеит, днатәа-аатәоит, инаскьа-ааскьоит.

Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу алахәырақәа рҩышьа

1. Еишьашәалоу ахацлаккәа шьақәзыргыло алахәырақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

изҳәо-изуа, иуҳәо-иууа, исҳәаз-изуз, илҳәаша-илуша, ирҳәара-ирура, избо-изаҳауа, ирбо-ираҳауа, иҟоу-иану, дызго-дызҳәо, иуфо-иужәуа, иукуа-иушьҭуа, итәаз-игылаз, иаабац-иҳаҳац, избáз-изаҳáз, и́збазисаҳáз, и́згаз-иаазгáз, изгáз-иааигáз.

2. Аидҳәалага ***-гьы*** ала ихыркәшоу ахацлаккәа шьақәзыргыло алахәырақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

иаԥсоугьы-иаԥсамгьы, иудыруагьы-иузымдыруагьы, издыруагьы-иззымдыруагьы, измоугьы-измамгьы, иумоугьы-иухӡугьы.

3. Алахәыра ахәҭақәа рыҩбагьы амапкратә форма анрымоу, урҭ аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

имцац-имаац, изымбац-измаҳац, изымҳәац-изымуц, изымфац-изымжәыц, иқәзымҵац-иқәзымхыц.

4. Ҩ-хәҭакны иеилоу алахәыра аҩбатәи ахәҭа амапкратә форма анамоу, урҭ аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

илуҭо-илымухуа, иҟасҵара-иҟасымҵара, иуҳәаша-иумҳәаша, ицо-имцо, дызбаз-дзымбаз.

5. Ахырхарҭатә превербқәа змоу алахәыратә хацлаккәа рыхәҭақәа аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

инеиуа-иааиуа, илеиуа-иҩеиуа, инеиго-иааиго.

Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу арлахәырақәа рҩышьа

1. Ажәакны иҩтәуп зхала хархәара змам ашьаҭақәа реиҭаҳәарала ишьақәгылоу арлахәырақәа:

дхәыҭхәыҭуа, дбырбыруа, дқәасқәасуа, дҷьыҟәҷьыҟәуа, дцыргацырго, дмагамаго, икьыркьыруа, ихәархәаруа, ихьархьаруа, иҟәысҟәысуа, ибызбызуа, игыргыруа, ихыцхыцуа.

2. Ажәакны иҩтәуп еиҭаҳәоу ашьаҭаҿы ашьҭыбжь ҵсах зауа арлахәырақәа:

дцәырҟьацәырасуа, дгәаҟҵәаҟуа, дгәамҵхамҵуа, длакҩакуа, дҳәарҧсаруа, дхьатиҧатиуа, дхьаҧшкәаҧшуа, дтәаамааýа, дкьыҿымыҿуа, дхарахаҧшуа, дхыҭҟәыҭуа, дбалыбаҭо, дбылдаҳәыбылдачо, дхылдаӡылдо.

3. Аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп аҟаҵарба ашьаҭацқьала ишьақәгылоу арлахәыратә хацлаккәа рыхәҭақәа:

има-има, илыма-илыма, иама-иама, дцо-дцо, дыҧо-дыҧо, дыҩуа-дыҩуа, даaисуа-даaисуа.

4. Аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп ашьаҭеиҭаҳәарала ишьақәгылоу арлахәыра ахәҭақәа, еиҭаҳәоу ахәҭа ахаҿырбага аиур алшозар:

дыццакы-ццакуа, дхәыц-хәыцуа, дхьаҧш-хьаҧшуа, дҵәии-ҵәиуа, дҵыс-ҵысуа, дкәаша-кәашо, длаша-лашо, дкаҷҷа-каҷҷо, дшаҟь-шаҟьо, дгәаҟ-гәаҟуа.

5. Аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп ашьаҭеиҭаҳәарала ишьақәгылоу арлахәыра ахәҭақәа, аҩбатәи ахәҭа ахаҿырбага амазар:

дис-исуа, дигәа-игәо, дигәҭас-игәҭасуа, длыха-лыхо.

6. Аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп еишьашәалоу арлахәыратә хацлакы ахәҭақәа:

ифаны-ижәны, иҳәаны-иуны, ишәаны-изаны, ифа-ижә.

7. Арлахәыра ахәҭақәа рыҩбагьы амапкратә форма анрымоу, урҭ аҵәаҕәаҷ рыбжьаҵатәуп:

имҳәа-иму, имҳәа-имырӡа, имфо-имжәуа, дымшәа-дмырҳа, дымтәа-дымгыла, дмыцәа-дымтәа, димба-кәа-димаҳакәа, илкымкәа-илышьҭымкәа, илымам-кәа-илыхӡымкәа, иршәымкәа-ирхамкәа.

8. Ахырхарҭатә превербқәа змоу арлахәыра ахә-ҭақәа аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

днаԥшы-ааԥшуа, днаҳәы-ааҳәуа, инықәӡо-иаақәхуа, длас-ҩасуа, инахырԥа-аахырԥо, инаскьаго-иааскьа-го, иниаго-иааиаго, инаго-иааго, улаха-ҩахо, унагәо-уаагәо, днеиго-дааиго, днеигәо-дааигәо.

Ахыӡтә ажәеидҳәалақәа рҩышьа

1. Хьыӡҟала ма хаҭашьатә ҟазшьарбала иаарԥшу аҳәаақәҵа изцыло ажәеи иареи дасу рхатәы ҵаққәа рзынханы иҟазар, урҭ хаз-хазы иҩтәуп, ахьыӡтә ажәеидҳәаланы излаҟоу ала:

ашьха ҭыԥҳа, ауаҩ ду, ас ду, аҩын ду, ахаҿы гьажь, аӡкы ҟаԥшь, ауаҩы цәгьа, ахәыцы мыжда, ауаҩ рыцҳа, аӡәа баа, аҳәаса баа, аԥша цәгьа, алахьынӡа цәгьа, алахь еиқәаӡәа, алахь шкәакәа, аӡара па, аус ԥшьа, аԥаӡа ҟаԥшь, аԥаӡа шкәакәа, аԥаӡа еиқәаӡәа.

2. Хыхь ҳзыхцәажәаз амодель ала ишьақәгылоу ахьыӡтә ажәеидҳәалақәа еицрыганы иҩтәуп, урҭ еицырзеиԥшу аҟаҵарбатә ма алахәыратә форма ан-рымоугьы:

дышьха ҭыԥҳауп, дуаҩ дууп, ӡәа баан, бырфын ка-сын, зӡара поу, дышуаҩы разыз, дхаӡа ӷьеҩын, дхәыч ҟәыбӷан.

Азгәаҭа. Ҳзыхцәажәо ажәеидҳәалақәа ирыларҩа-шьатәым еиԥшу амодель ала ишьақәгылоу, аха зыхәҭақәа рҵаққәа еилаҵаны ҵакык аазырԥшуа ажәеилаҵақәа, урҭ рыхәҭақәа еицҵаны иҩтәуп:

аҿеиқәа, аҿыхәа, аҿабаа, абгахәыҷы, абгаду, амзаҿа, аԥҳәысеиба, аӡәасса, аӡәаша, аҳаҷҷа, саншьа.

аҩынду – аҩны заҟароу акәымкәа, аҭаацәара аиҳа-бацәа ахьынхо аанарԥшуазар, *ауаҩду* – ауаҩы иоура акәымкәа, исоциалтә ҭагылазаашьа аанарԥшуазар, *асду* – асы рацәа акәымкәа, 1911 шықәсазы иҟалаз аӡын цәгьа аамҭа аанарԥшуазар.

3. Цырак ала иаарԥшу ажәа злоу ахьыӡтә ажәеи-дҳәалақәа рыхәҭақәа (ма хәҭак) еицрыганы иҩтәуп:

аҵь ду, ал ду
алаба ау, лаба аукы, лаба ауқәас
аҵә ӡәӷәа, цәы ӡәӷәак, цәы ӡәӷәас
ажә қша, жәы қшак, жәы қшас.

4. Ажәеидҳәалаҿы шьҭыбжьык ала иаарԥшу ахьыӡтә хәҭеи уи иашьҭанеиуа ахәҭеи аҵәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

ӡ-дук, ӡ-дус; с-дук, с-дус; ҵь-дук, ҵь-дус; л-дук, л-дус; дә-дук, дә-дус.

5. Еицрыганы иҩтәуп ахатәы хьӡи уи ҳәаақәызҵо ажәеи рыла ишьақәгылоу ажәеидҳәала ахәҭақәа:

Ната хаас, Даур мыжда, Хьымца рыцҳа, Кәастҭа амҽеи, Сандра ҟадыҵь, Ахра гызмал, Дамеи гәымбыл, Алхас аԥхамшьа.

6. Аԥсшәаҿы имаҷым зны-зынла ажәахырҿиааратә суффиксқәа раҳасабала ахархәара зауа ажәақәа, урҭ изцыло ажәеи дареи еицҭаны иҩтәуп. Убарҭ иреиуоуп ажәақәа:

Аԥштәы: *ажәҩанԥштәы, ахьԥштәы, араӡынԥштәы, ахәаԥштәы, акаҳуаԥштәы, ацхаԥштәы.*
Амаҭәа: *аҩныматәа, ачысматәа, абҵьарматәа, аԥсуаматәа, ахәыҷыматәа, аԥҳәысматәа, ахаԥаматәа, ашьапыматәа, ацәматәа.*
Ашьтәа: *аҵьмашьтәа, ауасашьтәа, абшьтәа.*
Ахьча: *ауасахьча, аҽыхьча, ажәхьча, аҟызхьча, аҩныхьча.*
Аҟаза: *анапҟаза, амҿҟаза, аҽыбӷаҟаза.*
Аҵла: *аԥәаԥла, аҳаԥла, амжәаԥла, атамаԥла.*
Акакал: *ачакакал, амжәаакакал, аҳәасакакал.*
Ажьы: *ажәжьы, аҳәажьы, ауасажьы, аҵьмажьы, амшәжьы, ашәарахжьы.*
Ашша: *ажәшша, аҳәашша, аҵьмашша, амшәшша, аԥсызшша.*
Ацәа: *ажәцәа, аҵьмацәа, аҳәацәа, амшәцәа, абжьасцәа.*
Афҩы*: аҩфҩы, аԥхызфҩы, адухьфҩы.*
Ауаҩы, ауаа: *амшынуаҩы – амшынуаа, абнауаҩы – абнауаа, аҽыуаҩ – аҽыуаа, ашьаҟауаҩ – ашьаҟауаа, аруаҩ – аруаа.*
Аԥҳәыс, аҳәсақәа: *аԥшәмаԥҳәыс – аԥшәмаҳәсақәа, аҩныԥҳәыс – аҩныҳәсақәа, ахҭныԥҳәыс – ахҭныҳәсақәа, агәылаԥҳәыс – агәылаҳәсақәа, ахақьымԥҳәыс – ахақьымҳәсақәа, аазаҩԥҳәыс –аазаҩҳәсақәа.*
Абжьы*:* Ари ажәа зхала ахархәара змам ашьаҭақәа ианрыцло, урҭ еицҭаны иҩтәуп: изцыло ажәа иарку цырала инҵәозар, иҩтәуп ***бжьы****: аҟытбжьы, аҿытбжьы, ахысбжьы, аҟәындҟәындбжьы;* аха изцыло ажәа иаарту цырала инҵәозар, иҩтәуп ***бжь****: аччабжь, аԥәыуабжь, ашыкьыбжь, аҳәҳәабжь, аҟаабжь.* Аформа нагӡа змоу ажәақәа ианрыцло, урҭ хаз-хазы иҩтәуп:
агитара бжьы, апианино бжьы, арадио бжьы, аҕба бжьы, аԥыс бжьы.

Азгәаҭа. Ажәа *аԥәԥәабжьы* ажәакны иҩтәуп.

7. Азыҟашьатә ҟазшьарбала иаарԥшу аҳәаақәҵа изцыло ажәеи иареи хаз-хазы иҩтәуп:

аҵьтә ӷәы, аҿатә уаа, аҿатә аамҭа, ажәытә уаа, аихатәы каруаҭ.

8. Аҟаҵарба ашьаҭала иаарԥшу аҳәаақәҵа изцыло ажәеи иареи еицрыганы иҩтәуп: *аҳаскьын ҩа, амгьал мԥаа, акәац ҵыы, акәац жәы.*

АПУНКТУАЦИА

Аҳәоу анҵәамҭаҿы ааҭгыларатә дыргақәа рыргылара

Акәаԥ

1. Ажәабжьтә ҳәоу анҵәамҭаҿы иргылатәуп акәаԥ:

Ақыҭа аԥыхәан дынхон Хакәыцә ҳәа уаҩы гьангьашк.
Уахык Хакәыцә иҽытра аӷычцәа нҭалан, арашь иаҩызаха иҭакны имаз аҽы ааҭганы иргеит.
Ауа иҳәеит, ақәла иҳәеит, аха имбеит (Д.Гәлиа).

2. Адраматә ҩымҭақәа рҿы акәаԥ ргылатәуп ареплика зтәу ихьӡ ашьҭахь:

Е с м а. *Дыргеит, дыргеит!*
А с ҭ а м ы р. *Иргада?*
Е с м а. *Аԥсны-Ҳаным!* (С.Чанба).

3. Архәақәа ирҭаку аремарка злоу арепликаҿы акәаԥ ргылатәуп:

1) аремарка азыркуа архәа ашьҭахь, аремарка ареплика иаԥынгылазар, усҟан ареплика зтәу ихьӡ анаҩс акәаԥ ргылатәӡам (аремарка алагатәуп анба́н хәычԥла):

А ж ә л а р (адруҳәа иҩагыланы). Бзиа убааит, Рашьыҭ! (С.Чанба).
А с ҭ а м ы р (дызҿу аус даҟәымҵзакәа). Исаҳауеит, Асҭанда, исаҳауеит! (Џь.Аҳәба).

2) аремарка азыркуа архәа аԥхьа, аремарка ареплика иашьҭанеиуазар; иара убас акәаԥқәа ргылатәуп ареплика зтәу ихьӡи арепликеи рнаҩс (аремарка иалагатәуп анба́н дула):

Б а ҭ а л. Абра, ҳашьхақәа рыгәҭаны, ажәҩан агәаны, абарҭ ҳабӷьарқәа ишәымаҿаны ҭоуба ааует. (Рабӷьарқәа, рҟамақәа леиларкуеит). Иахьарнахыс иҳалшонаԥы ахақәиҭразы ҳшықәԥалара, ҳабӷьар шкаҳмыжьра иаҳҭоубоуп! (С.Чанба).
С е л м а. Быстыҳә, баҟәыԥ, бара, сара сԥәылхра. (Аҭаҳмада ибжьы гоит) (Д.Гәлиа).

4. Акәаԥ ргылатәуп арубрикақәа реиқәыԥхьаӡараан, иаҳҳәап, аплан азҵаарақәа рнаҩс, атезисқәеи арезолиуциақәеи рнаҩс; арубрикақәа анба́н дула ирылагатәуп.

Аҭҵаарадырратә сессиа апрограмма

1. *Амифи аԥабырги аԥсуаа рхылԥшьҭратә ҳәамҭақәа рҿы.*
2. *Б.Шьынқәба ипоезиа аҷыдарақәа.*
3. *Аԥиаақәа рыхьыӡқәа аԥсуа-адыга бызшәақәа рыҟны.*

5. Акәаԥ ргылатәуп аишьҭагылатә нумерациақәа аазырԥшуа арабтә цифрақәа рнаҩс:

Аԥсуа бызшәа афонетикатә система

1. Абжьыҟа шьҭыбжьқәа.
2. Абжьыҟабжақәа.
3. Ацыбжьыҟақәа.

Азгәаҭа. Акәаԥ ргылатәӡам, ацифрақәа рнаҩс архәа гылазар; арубрика анба́н дула иалагатәуп. Арубрикақәа рынҵәамҭаҿы игылазар ауеит аҿарҵәи, мамзаргы акәаԥи аҿарҵәии.

Аграмматика аҟәшақәа

1) аморфологиа;
2) асинтаксис.

6. Акәаԥ ргылатәуп аинициалқәеи иркьаҿу ажәақәеи рнаҩс:

Д.И. Гәлиа, С.И. Ҷанба, Б.У. Шьынқәба; ахьызц. – ахьызцынхәра; аҟаԥ. – аҟаԥарба.

7. Ажәеинраалақәа, апоемақәа, ароманқәа, ажәабжьқәа, адрамақәа, астатиақәа, ашәҟәқәа рыхьызқәа рнаҩс акәаԥ ргылатәӡам:

"Камаҷыч» «Ацынԥәарах» «Аԥсны-Ҳаным»

8. Ҿырԥштәыс иаагоу ажәабжьтә ҳәоу иацзар архәақәа ирҭаку аҳәоу зтәу ижәла, акәаԥ ргылатәуп архәақәа рышьҭахь:

Мшәагә-кьаҿи Папба Рашьыҭи
Аԥсацәан, ныҟәаҩцәан (И.Коҕониа).
Аԥсадгьыл зцәыӡыз – згьы ицәыӡит (Ажәаԥҟа).

Азгәаҭақәа. 1) Иаагоу аҳәоу бжьыҭгаратә ма зҵааратә ҳәоузар, архәақәа раԥхьа иргылатәуп иахәҭоу адырга, архәақәа рышьҭахь – акәаԥ:

Избан, ибыхьзеи, бзыргәаҟзеи, Бгәы иагәамԥхарыз иббазеи? (Л.Кәыҵниа).

2) Аиллиустрациақәа згьы абзацк ала иаарԥшызар, рыбжьара иргылатәуп акәаԥи аҿарҵәии:

Ахшыҩ аԥшәымоуп, аԥара сасуп, Ахшыҩи аԥареи еибыҭазар, нас иматәахәуп (Д. Гәлиа)*; Уа, иҭыԥхаауеит былақәа, иԥшӡоуп бнацәкьарақәа* (Аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭа)*; Аԥла абҕьыцқәа адацқәа ирхыччон* (Ажәаԥҟа)*.*

9. Акәаԥ ргылатәуп автор ижәлеи, иусумҭа ахьӡи, аҭыҵра ашықәси рышьҭахь, иахьыркьыԥхьыз ақалақь ахьӡ ашьҭахь иргылатәуп аҿарҵәи, аха адаҟьақәа арбазар, ашықәс ашьҭахь иргылатәуп аҿарҵәи, адаҟьақәа рышьҭахь – акәаԥ:

Шьынқәба Б. Иҩымҭақәа реизга. Аҟәа, 1979, ад.110.
Аҳәба Ц̆ь. Ахынҳәра. Аҟәа, 1987, ад. 20.

Азҵааратә дырга

1. Азҵааратә ҳәоу анҵәамҭаҿы иргылатәуп азҵааратә дырга:

Арҧыс еиқәа, Зара еихытар, Уабаццакуа, Умҩа абахоу? (Д.Гәлиа); *Дида, дида, исыҵалазеи, Сара гәышьа, исыҧсыхәоузеи?* (Аҧсуа жәлар рҿаҧыцтә рҿиамҭа).

Азгәаҭа. Азҵааратә ҳәоу азҵааратә ҵакы аҭыҧан ажәабжьтә ҵакы амазар, анҵәамҭаҿы азҵааратә дырга ацынхәрас иргылатәуп акәаҧ:

Абри сыхшыҩ шҧазымцеи, сара мыжда.

2. Еилоу аҳәоу ахәҭақәа зегьы зҵааратә ҳәоуқәазар, азҵааратә дырга рзеиҧшны иргылатәуп еилоу аҳәоу анҵәамҭаҿы:

Дабаќоу, мшәан, ани аҷкәын мӡышәашәа иќоу, иҳашьамкәа иҳашьахаз Сасрыќәа, ара дызбаӡомеи? (Нарҭ Сасрыќәаеи...).

3. Еилоу аҳәоу аҧхьатәи ахәҭа зҵааратә ҳәоузар, аҩбатәи ахәҭа – ажәабжьтә ҳәоузар, аҳәоу анҵәамҭаҿы иргылатәуп акәаҧ:

Измырӡзеи жәытә аахыс ҳабызшәа, ирҿыцуа иаҳҳәоит иахьа ара (Б. Шьынқәба).

4. Еилоу аҳәоу ахәҭак зҵааратә ҳәоузар, егьи ахәҭа бжьыҭгаратә ҳәоузар, еилоу аҳәоу анҵәамҭаҿы иргы-

латәуп ма азҵааратә дырга, ма абыжьҭгаратә дырга, мамзаргьы урҭ еицны:

Арахь бааҧшишь, ахцәы қамыз, Исҳәо бмаҳауеи?! (Б.Шьынқәба).
Нан, ибыхьзеи, бҿырҕәҕәа! (Б.Шьынқәба).
Аҩы имамкәа аублаа дызбахьадаз, уи аҧхьа иргылоз ачеиҵьыка акәын! (Б.Шьынқәба).

Абжьыҭгаратә дырга

1. Абжьыҭгаратә ҳәоу анҵәамҭаҿы иргылатәуп абжьыҭгаратә дырга:

Исныҳәарц сҭахуп Аҧсынтәыла, дысныҳәарц сҭахуп Ауаҩы! (Р.Смыр).
Еибабароуп иќоу, Нышька, еибабароуп! (Ш.Ҷкадуа).
Аӡын! Сышьҭа асы ианыз!
Суҳәоит, ҧыҭраамҭак схәыҷыз!
Лакәқәак схашҭхьеит – исырҳа.
Ҳқәаҧаҿ знык аҵәќьа сырҳа! (М.Лашәриа).

2. Абжьыҭќьа мацарала ишьақәгылоу аҳәоу анҵәамҭаҿы иргылатәуп абжьыҭгаратә дырга:

Иа-ууи! Шәиу-Шәиу! Ќох!

3. Автор ицәанырра лымкаала иаҵишьырц иҭахызар, абжьыҭгаратә ҳәоу анҵәамҭаҿы иргылар ќалоит абжьыҭгаратә дыргақәа хҧа:

*Шәӡырҩы зегьы, Европа, Америка, Азиа**!!!***
*Шәӡырҩы, шәӡырҩы**!!!*** (М.Лакрба); *Уаҳа здырырцгьы сҭахым**!!!*** (А. Гогәуа).

Аҳәоу анҵәамҭаҿы ааҭгыларатә дыргаҟәа еицны рыргылара

1. Еиуеипшым ацәаныррақәа зныпшуа азҵааратә ҳәоу анҵәамҭаҿы иргылатәуп азҵааратәи абжьыҭгаратәи дыргаҟәа еицны (?!):

Уажәа ғьызар, ус иғьума,
Ҳарҩаш ҭрысқәа раҟара?!
Уажәа цқьазар, ус ицқьоума,
Ҳӡыжь казказқәа раҟара?! (Б. Шьынқәба).

Мап уҳәоит акәу?! (С.Ҷанба); *Шәзырччои?! – иҳәан, дара рахь днахьаҳәит Шьагә Алоу-иԥа* (Ш.Ҷкадуа); *Анасыԥ кьаҿ еиҳа еиғьми, ԥыхәаԥҧәара змам, инымԥәаӡо анасыԥдара аԥкьыс ?!* (И.Ҭарба).

2. Изыҩуа азҵааратә ҳәоу анаҩс ааҭгылара ааирԥшырц иҭахызар ма, игәы излаанаго ала, аҳәоу нагӡамзар, уи анҵәамҭаҿы иргылароуп азҵааратә дыргеи акәаԥрацәеи (?..):

Сеилагоит, сеилага!.. Жәохә џьма ыҟан, акы анишь, еиҭах жәохә злаҟалазеи?.. (Џь. Аҳәба).

3. Изыҩуа абжьыҭгаратә ҳәоу анаҩс ааҭгылара ааирԥшырц иҭахызар ма, игәы излаанаго ала, аҳәоу нагӡамзар, уи анҵәамҭаҿы иргылароуп абжьыҭгаратә дыргеи акәаԥрацәеи (!..).

Аҳы, аԥхьаҩ, ҳаимҩалацәаз, усыцны сқыҭа уналсаалсыр – насыԥ дус исыԥхьаӡоит!.. (И.Ҭарба); *Исумырҳәар умуазаап иахьа!..* (Џь. Аҳәба); *Алақәа!.. Алақәа!..* (А. Гогәуа); *Ашкол! Аҩны! Еиҭах ашкол, еиҭах аҩны!..* (Ш. Ҷкадуа).

4. Азҵаара-бжьыҭгаратә ҳәоу нагӡамзар, уи анҵәамҭаҿы иргылатәуп азҵааратә, абжьыҭгаратә дыргаҟәа, акәаԥрацәа (?!..):

Заҟа ииашаны иҩуазеи?!. (Ш.Ҷкадуа).
Ирыԥалазеи, аф рыст, уаҳа узусҭаз рымбаӡеи?!.. (А.Гогәуа).

Аҳәоу аҩнуҵҟа ааҭгыларатә дыргаҟәа рыргылара

Аицааирақәа ралкаара

1. Еицааирала иаарԥшу а) азыхҳәаа, б) азырхатә хартәаага, в) ахартәаага аҳәоу аҿы аҿарҵәиқәа рыла иалкаатәӡам:

а) азыхҳәаатә еицааира:

***Абга иацәшәаз** амшә дагәыдҳалеит; **Акыр зычҳаз** акыр ибеит; **Ацә змамыз** иарбагь цәагәара игон; **Ҽнак иахыԥо** шәымш иахыԥоит* (Ажәаԥҟақәа).

Ажьираҿы еиднагалаз *рызхара еицәажәеит* (Б.Шьынқәба); ***Амашьына иамкыз*** *шьапыла ицеит.*

б) азырхатә еицааира:

Уаԥхьа икаҳауа *уихымччан;* ***Амшын иацәынхаз*** *ацәыкәбар дашьит* (Ажәаԥҟақәа); ***Сашьа дахьыҟоу*** *сабҳәароуп* (Аԥсуа лакәқәа); ***Ахыкәалаа згәахы ԥнаблааз*** *Ахақәитра рызгылоит баҟас!* (И.Ҭарба); *Аишьцәа* ***ҩ-бгак ӡьара ишеидтәалаз*** *рбеит* (Аԥсуа лакәқәа); *Еибаҳҳәон* ***дасу ҳхьаа-гәҭыхақәа,*** *ҳрылацәажәон* ***дасу иаҳхаагаз*** (Б.Шьынқәба); *Абраҟа* ирҳасабуан **Аԥсадгьыл агәы иалаз** (Б.Шьынқәба); ***Урҭ ԥшь-блак рымоуп, угәы уҽаныз ҳәа*** **Магомет** ***Масеиҳәахьазгьы*** *саазхәыцит* (Б.Шьынқәба); *Аедыгьа Магомет* ***уаԥәы ашьыбжьон аҳәсақәа абаҳчахь иштыԥуаз*** *еиликааит* (Б.Шьынқәба).

в) ахарҭәаагатә еицааира:

Ааԥыни аԥхыни иааҳрыхыз ала *ҳхы ныҟәаагароуп;* ***Ҿыц еибагаз рзы*** *аҩын ду аҿы ауадақәа дырхиеит;* ***Ҽгәала ихәыз рзы*** *амашьына аарышьҭит; Иара ихы ныҟәигон* ***атәым ԥхӡы иалԥыз*** *ала* (Аԥсуа лакәқәа).

Азгәаҭа. Изыдҳәалоу ажәа иашьҭанеиуа азыхҳәаатә, азырхатә, ахарҭәаагатә еицааиракәа еилазаашьала акыр инеиԥцыхны иҟазар (иаҳҳәап, аицааира иалазар даҽа еицааирак ма еижәлантәу аицааира уҳәа уб. иҵ.), аҳәоу аҿы аҿарҵәиқәа рыла иалкаатәуп:

*Уаҩы имԥхьаӡаӡаци****, шаҟа аамҭа ԥуа ас имқәацо игылеижьҭеи Багада ацәҟьара...*** (А.Гогәуа); *Сасрыҟәа иаразнак идырит****, ари иааyаз хаԥа ҿәгәак шиакәыз*** (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Иудыруама уара,* ***урҭ аныхақәа, ажьиракәа рыԥаныҳәаара амсылманра ишаԥанамкуа?!*** (Б.Шьынқәба); *Есма лкасы дҩахан, дналҿаԥшит Шьукри, нас днеин, аҟәырҟан инапы ныкәԥаны дқәит* ***абыржәаада дшимбац, лыҟны аус шимамыз, лԥара шиқәым (***М.Лакрба); *Сахьынаԥшуаз избон,* ***амаԥуцәа еивҟьа-еивҟьо, ахани аӡыршәи ишрыбжьаз*** (Б.Шьынқәба); *Уажәшьҭа издыруан сара,* ***аублаақәа зҭашәаз аиҭарыцҳараари адгьыл ишанырцаз, хырхарҭасгьы ироуз*** (Б.Шьынқәба). *Хҩык ашьхарыуа хацәа ҳхы неилаҳԥан иҳаӡбеит****, шьыбжьаaира ԥыҭрак шагу Матеи сареи абаҳча агәҭаны ҳнеирц*** (Б.Шьынқәба); *Ԥыҭрак ашьҭахьгьы Хакәыцә ажәабжьны иҳәон,* ***агьыч аныха дшеимҭаз, уи азы Елыргьы дшымцаз...*** (Д.Гәлиа); *Иаразнак ақыҭа ирылаҩит****, сара ашкол сҭаԥаразы Аҟәаҟа сшыргаз*** (Д.Гәлиа).

2. Еицааирала иаарԥшу а) аҳәаақәҵа, б) аҟалашьатә ҭагылазаашьа, в) ахықәкытә ҭагылазаашьа изыдҳәалоу аҟаԥарба

1) иаԥынгылазар, урҭ рыбжьара аҿарҵәи ргылатәӡам:

а) аҳәаақәҵатә еицааира:

Аҷкәын иацлабыз *аҭаҳмада ибҕа ԥԥәеит* (Ажәаԥҟа); ***Уаҩ иимбацыз*** *агәырҕьара амшра сазыԥшын*

(И. Ҭарба); ***Шәеышькыл зкыша, ӡык шәзыржәша*** *мҩанызаҩык дышәҭахымхари?* (Нарҭ Сасрыҟәаеи...); ***Ҭаацәа змамыз*** *Абаҭаа иқәрагьы крифахьан* (И. Коҕониа); ***Шаԥсыҕ инхоз*** *Зосҳан Ачба Дуаҩ дун иаамҭала* (И. Коҕониа); *Мыцхәы лгәыбылра шьҭихит* ***наџьнатә аахыс бзиа иибоз*** *аԥҳәызба* (И. Папасқьыр).

б) аҟалашьатә еицааира:

Сан акәҩаҩраҿы акы лҭахызшәа *дныкәагылан, акраамҭа арахь дыкәымҵит* (Д.Гәлиа); *Аӡҕаб даара* ***уаҩы изымчҳаратәы*** *даақәыҧсычҳаит* (Аԥсуа лакәқәа); ***Иҭаацәа зегьы ибазшәа*** *игәы ааҟалеит* (Д.Гәлиа); *Шьа зықәӡамыз иқьышә уҳәа иӡыгқәа* ***хәҵык иудырратәы*** *иааҟаԥшьхеит* (Д.Гәлиа); *Дахьижызи дахьишьызи* ***Дацәхымҟьаратәы*** *бзиа еилылкааит* (И.Коҕониа); ***Ишыдыдуа*** *қәа ауам* (Ажәаԥҟа).

в) ахықәкытә еицааира:

Урҭ сырзаԥхьарц «Абаҭаа» *сеазыҟасҵоит сара заа* (Б.Шьынқәба); ***Агәырҕьара иумоу удысныҳәаларц*** *сымҩахыҵит* (И.Папасқьыр); ***Адгьыл ҵәыгьарц*** *иаҭахуп аԥҳзы, Амра, амза, иҭамбо нас аӡы!* (И.Ҭарба); *Аха уи ихаҭа амч ду змоу аӡәы иоуп,* ***иеы имышьҭырц*** *аҕәра аҿарххара далагеит* (Нарҭ Сасрыҟәаеи...).

2) иашьҭанеиуазар, урҭ рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

а) аҳәаақәҵатә еицааира:

Сара соуп Абаҭаа, ***Хратәыла иаԥоу*** (И.Коҕониа); *Ашәарыцаҩ,* ***бҵьарла иҩычоу****, Абар дааиуеит деикәаҳәҳәы* (И.Ҭарба); *Анкьа абра ҭауадк дынхон,* ***ашәыр рацәаны измаз*** (И.Папасқьыр); *Ацә,* ***акамбашь иақәԥаз****, атәыҩа хжәеит* (Ажәаԥҟа); *Сықалакь,* ***исзымбо са сгәазхара*** (Б.Шьынқәба); *Аԥстҳәа,* ***абажә иадчыла иҟазгьы****, аахыҵуан* (Д.Гәлиа); *Ҳнеип Сасрыҟәа иҟынӡа,* ***ари аҟара ахаҵарақәа ҟазҵахьоу*** (Нарҭ Сасрыҟәаеи...) ... *Ҳаӡҕаб,* ***дымкәашакәа шьапы змыргылоз, акыркырҳәа зыччабжь ҳаҩны иҩныҩуаз,*** *лылахь шеиқәыз гәаҳҭеит* (Б.Шьынқәба).

б) аҟалашьатә еицааира:

Дхьаҳәхьачон, ***ацара иҭахӡамшәа****, Ашьа илҵуан,* ***ақәаршҩы ауашәа****, Иԥштәы ҟалеит,* ***дузымдыруа*** (И.Коҕониа*); Ачыҭ ҟаԥшь зкыз аҵлақәа дрылҵәраан,* ***акы данҟьап уҳәаратәы****, акәарақәа дырхыԥо длықәлеит* (С.Ҷанба); *Езыгә... иихәаз џьашьаны инаԥшыааԥшит,* ***ишырзеилымкааз удырратәы*** (Н.Ҳашыг).

в) ахықәкытә еицааира:

Рҿаархеит аԥҭа еиқәаҵәақәа, амацәыс аакәеицеит, идыдит фымцабзла, ***ари аҵла ыҵыржәарц*** (С. Ҷанба); *Иҽеибыҭа иҩны дҽыжәлеит,* ***Дцарцы ныҟәара*** (И.Коҕониа); *Арҭ аменшевикцәа рыр иреиуаны иаарҿахауаз рабџьарқәа рымхны, рышьҭахьҟа идыргьежьуан,* ***рҩызцәа ирнымиартә*** (П.Ҷкадуа); *Аминистр ицыз ауаагьы иаргьы Алиас имашьына*

хәыц-хәыц игәартҭеит, инадырхҳаит, иаадырхҳаит, аҭаҭын бӷьыцқәа аанызкылоз ***амзыз шьақәдыргыларц*** (И.Ҭарба); *Мзауҷ дгәырӷьо дцауан,* ***Игәы иҭеикыз наигӡарц*** (И.Коҕониа).

3. Еицааиралеи аҟаҵарба аинфиниттә формалеи иаарҧшу аамҭатә, амзызтә, ахьыҧшратә, азоужьратә, ашәага-загатә, архьыҧшратә ҭагылазаашьақәа аҳәоу аҿы аҿарҵәикқәа рыла иалкаатәуп:

а) аамҭатә еицааира:

Аашьаҩы ақалмышь аниба, *дадтәалеит,* ***ачашә аниба,*** *дадиалеит;* ***Аҿада аидара ианаҧам,*** *иқьуеит* (Ажәаҧҟақәа); ***Амра анцәырҧлак,*** *ашәахәа ҳаргәыбзыӷуа* ***иаҳҧылоит*** (И.Ҭарба); ***Абыржәы сцәажәонаҵ,*** *заҟа бӷьар ҭҟьахьоузеи...*(Ш.Ҷкадуа); ***Лыфатәқәа лырмазеиуаны еиҧш,*** *лхаҧагьы дааит* (Аҧсуа лакәқәа); ***Ибжьы ырцәгьаны иҧҳәыс дышлацәажәоз,*** *иашьа еиҧбы дааит* (Аҧсуа лакәқәа); *Сгәы ааҭӡызаауеит,* ***уи даасгәалашәацыҧхьаӡа*** (С.Ҷанба); ***Ус дцо, дцо, даара акыр днаскьахьаны еиҧш,*** *қәацә хәҷык алҩа ахылбыбуа ишгылаз ибеит* (Нарҭ Сасрыҟәеи...).

б) амзызтә еицааира:

*Зны-зынла ихы ишәиуан иара****, дымхәыцӡакәа аҧҳәызба асалам шәҟәы ахьылзиҩыз азы****. (И.Папасқьыр); ***...Асаби иишьа шананы иахьыҟаз иахҟьаны,*** *лхәыцырҭа рацәан Саҭанеи Гәашьа* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Уи амахәқәа каҿатәын,* ***ашәшьыра амхы иахьанаҭоз азы*** (С.Ҷанба)*; ****...Уи ахьыбҳәазгьы,*** *атәыҩақәа схагылазшәа збеит* (Д.Гәлиа); *Среигәырӷьон Шьмаҭ иҭаацәа****, абас ахаҧарҧыс дахьрыҧагылаз*** (Б.Шьынқәба); *Уи макьана ашьха* ***арахә рырҳәышьа ахьизымдыруаз аҟнытә,*** *ихы амцхә аҷьабаа аирбон* (А.Гогәуа).

в) ахьыҧшратә еицааира:

Умрахәага сзацымларгьы, *Сацыз, умза анкаҷҷало.* ***Зехьынҷьара срыҧшааларгьы,*** *Уара уҿоуп сахьыҟоу, Ҷлоу!* (Б.Шьынқәба); *Чарахома,* ***ачарашәа уа имгар****. Чарашәоума,* ***зегь еицҿакны уи рымҳәар. Аарцә иаацәырҧыр,*** *аҿышьҭыхуа ныцәҟа ицап,* ***ныцә иаацәырҧыр,*** *аарцәҟа ҳамҭас нас ирзаап* (И.Ҭарба); *Есымшааира ашьха скыдуп, Аҩадара уалны исыдуп,* ***Уахь сызцозар,*** *са сеибыҭоуп, Мыц зымҳәаӡо абӷьар сыҭоуп* (Б.Шьынқәба); *Амаӡа анумоу, аӡәгьы игәра умган****, даараӡа цқьа дҧумшәацзар*** (М. Лакрба).

Азгәаҭақәа. 1) Аҟаҵарба ахьыҧшратә форма аҿарҵәи ала иалкаатәӡам:

а) уи афразеологиатә ажәеидҳәала иахәҭакны иҟазар:

цәгьамзар *бзиа, е-ес* ***уцаларгьы*** *уцала,* ***уажәымзар*** *уажәы,* ***знымзар*** *зны.*

б) уи еилоу аҟаҵарбатә зҳәа иахәҭакны иҟазар:

Ахагацәа реиԥш сгәеигәеиуа адәқәа срықәын, шаанӡа ***ҳаицыҟазар сҭахын*** (Б.Шьынқәба); ***Имжәыр иуӡом,*** *ижәыр, ашәаҳәара далагоит* (Ш.Ҷкадуа); *Ишьҭахьҟа* ***дымцар ҟалом****, ашкол* ***дҭазар акәын.***

в) уи аҟаҵарба «аҟалара» иацны еилоу азҳәа иахәҭакзар, ахьыԥшратә ҭакы акәымкәа, аҳәаратә, агәаанагаратә ҭакы аанарԥшуазар:

Иҟалап *агәашәқәа адәныҟала* ***иадыркызар*** (А.Гогәуа); ***Иҟалап*** *аҿены ахьшь ашьацәхыԥ* ***иамԥыхьашәазар*** *иара убри ача ахаҭа...* (А.Гогәуа).

г) уи ахарҭәаагатә хархәара амазар:

Нан Ҳабахә, уара угәы аказы исзынхар аԥкыс, ***сыԥсыр*** *еиӷьасшьоит* (Д.Гәлиа); *Ачарақәа рҿы укәаша ҳәа иааудырцылар,* ***сурԥхашьар*** *ҳәа сшәоит* (Д.Гәлиа).

д) уи ажәа аиҭаҳәарала ишьақәгылоу, ашьақәырӷә-ӷәаратә ҭакы змоу ажәеидҳәала иахәҭакны иҟазар:

Сыԥсуазаргьы сыԥсаоит *сашьцәа реиԥш* (Аԥсуа лакәқәа)*;* ***Скәашазаргьы скәашеит****, ачаи излаԥыр-хагоузеи* (И.Папасқьыр); ***Сышәшьыр сышәшьаоит****, амзар уаҳа изуам* (М.Лакрба).

2) Ахьыԥшратә формаҿы игылоу аҟаҵарба «**акә-зар**» зцу ажәеи иареи аҳәоу аҿы иалкаатәуп аҿар-ҭәиқәа рыла:

Иара Дигәа иакәзар, *ачара анеилгалак, зегьы анеиқәҭәалак, ашьшьыҳәа аҭаца луадахь дныҩ-налап* (А.Гогәуа); ***Есма лакәзар,*** *ԥҳәыс заԥӡык лакәын* (Д.Гәлиа); ***Ажәҩан акәзар****, исхаԥоит, иареи сареи ҳаизынхоит* (И.Ҭарба).

3) Ахьыԥшратә еицааира ма ахьыԥшратә форма инанагӡар ҟалоит ажәалагала афункциа, усҟангьы уи аҳәоу аҿы иалкаатәуп аҿарҭәиқәа рыла:

Иҟалозар, *абри нахыс сыбмырҵьан, Адқьа* (Б.Шьын-қәба); *Ҳаи,* ***иҟалозар,*** *ҳаибаурдырырц сҭахын* (Нарҭ Сасрыҟәаеи...); ***Ажәакала иуҳәозар,*** *аураҭагалара аамҭа ааит* (И.Папасқьыр).

г) азоужьратә еицааира:

*Уи егьсылсыршеит****, иагьа гәаҟра схызгазаргьы*** (И.Папасқьыр); ***Абас ишыҟазгьы,*** *ааԥынра иара аҭәы ҟанамԥар ауамызт* (А.Цьениа); ***Егьа уԥар-гьы,*** *уӡара узахыԥом* (Ажәаԥҟа); *Аха уи аамҭа ааиаанӡагьы, аԥсуа нхаҩыжәлар****, иагьа ҵьамыӷәа мҩа ианысзаргьы,*** *ргәы ахшаaны, ирцәыхьанҭаны, ҵьаргьы ишьҭарымԥеит рдоуҳатә беиара* (В.Аҵ-нариа); *Саида, абри ақьаад* ***абыржәада ишылымба-цызгьы,*** *изеиԥшразаалак хырҩак азылымуит* (И.Па-пасқьыр); *Ҳапап* ***егьа дазхәыцындазгьы,*** *аҳ иажәа иазихәыцрыз изымдырт* (Аԥсуа лакәқәа); ***Иагьа угәаҟыргьы,*** *ику ауаҩы, икаҷбеиу иуал уқәумԥан* (М.Лакрба).

д) ашәага-загатә еицааира:

Ажьа ***шаҟа итәаз аҟара,*** *иҩт*; ***Шаҟа аӡгабцәа умоу аҟара,*** *хы улоуп* (Ажәапҟақәа); ***Шаҟа ҳаибабаз аҟара,*** *лбара иаҳагьы истахын* (П.Бебиа); ***Виктор заҟа агәызҳара имаз аҟара,*** *Ашьна агәала лыман* (М.Папаскьыр); *Анхаҩы усгьы аҵеҵь даҩызоуп:* ***аҵеҵь аӡы шаҟа ирласны итало аастҭа,*** *иласны итуго уалагар, иаатаурцәӡоит* (А.Гогәуа); ***Апату исықәуҧо аҟара,*** *анцәа иуқәиҧап* (С.Чанба); *Дара ачарақәагьы, ҧшӡала, убысҟак ирацәахеит*, ***уаҩы дырхьымӡо аҟара*** (И.Тарба).

е) архьыҧшратә еицааира:

Ари Есма излалыхәартҭаз, *Есма лхьаа иахәартахашаз егьрызҳәомызт, егьырзыҟаҧомызт* (Д.Гәлиа); ***Ҳара ҳшыҟазаалак,*** *дара аауандаз еибганы* (Ш.Ҷкадуа). «*Амала ашәмаатк баша ишҧасырӡи!*»- *игәахәын, аха* ***иикыз,*** *далгахьан* (Аҧсуа лакәқәа); ***Дахьыҟазаалакгьы, дшыҟазаалакгьы,*** *адырра итатәуп аҷкәын иаб дшычмазаҩу.*

4. Атагылазаашьа-тыҧтә функциа назыгӡо аинфиниттә форма ма аицааира изыдҳәалоу аҟаҵарба:

1) ишиашоу иадгылазар, рыбжьара иарбанзаалак аатгыларатә дырга ргылатәӡам:

Иахьнеиуазгьы *хтацәыха рымамызт, аҳкәажә лымаҧ руан* (Б.Шьынқәба); ***Адоумбеи ахькажьыз*** *иаднеи, аҵәа ахырхын, акәац рыманы иааит* (Аҧсуа лакәқәа); *Иажәа ааҩбамтәкәа,* ***ахылаҧшҩы дахьтәаз*** *дныҩнашылт* (Д.Гәлиа); *Сара усышьталаны уаала* ***сахьцо*** (Аҧсуа лакәқәа); ... *шьта дыжәга* ***иахьышәтаху*** (М.Лакрба); *Ажәлар* **азар ашәа ахьгаз** *аҧшра иаҿын* (С.Чанба); *Ашьшьыҳәа* ***атәа ахьдырхуаз*** *инарывалт* (Аҧсуа лакәқәа); *Аҵьмақәа* ***ахьирҳәуаз*** *днарыдтәаланы, иҿырпын аирҳәауан* (М.Лакрба).

2) рыбжьара ажәак ма ажәак еиҳаны игылазар, иалкаатәуп аҿартҵәиқәа рыла:

Аусура ҳахьаҿыз, *Таҳир хәыҷы дкылҟьа дынкылсит* (Б.Шьынқәба); ***Ҳахьнеиз****, ҳаҧ дук аҿы еихатәы гәашәк ҿаны иҟан* (Аҧсуа лакәқәа)**;** *Цьамхәыхә есқьынгьы,* ***урт ныҟәара иахьцало,*** *ҩызас дыргарц дрыҳәон* (Аҧсуа лакәқәа); *Усоуп, усоуп! – ааиҳәеит Кәаталеи,* ***Каҷбеии Мсоустҭи дахьрыбжьагылаз*** (С.Чанба); *Цьгәанатгьы иҿеилымхӡакәа,* ***ус ииартаҿы дахьныкәиаз,*** *иаразнак дыцәеит* (М.Лакрба); *Оҳ гәышьа ҳәа иеигәышә нкаршәны даaины днатәеит,* ***атакәажә лҟәыд чаҧо дахьыеҳәатәаз*** (Аҧсуа лакәқәа); ***Иахьнеиз****, рыдгьыл зегьы лаҧаны ирбеит* (Аҧсуа лакәқәа); ***Адәы дахьныкәлаз,*** *аутра иакәыршаз агәара ибеит* (Д.Гәлиа).

5. Аҟалашьатә тагылазаашьа атакы назыгӡо арлахәыратә еицааира изыдҳәалоу аҟаҵарба:

1) иаҧынгылазар, рыбжьара иарбанзаалак аатгыларатә дырга ргылатәӡам:

Кьагәа ***ииулак инапқәеи ишьапқәеи ааҧыртланы*** *дҩагылт* (Аҧсуа лакәқәа); ***Имала алашьцара далаланы*** *дахьҩеиуаз дхәыцуан* (М.Лакрба); *Дук*

мырԥыкәа ***абаҳа иманы*** *давԥит* (М.Лакрба); *Саида лыбжьы лмыргеит уаҳа, аха дꚉаԥҟьан,* ***лызгқәа цәԥуа*** *дааꚉнагьежьит аꚉны* (М.Лакрба).

2) иашьҭанеиуазар, рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

*Иҟәыд днахәан, днышьҭалт****, уаԥәтәи иус гәырꚉо*** (Аԥсуа лакәқәа); *Иззымдыруагьы – дгаӡоуп изырҳәоит****, Дара аҟәышрахь рхы рханы,*** *ԥара змоу иеиԥш ражәа ԥҟаны* (Л.Кәыҵниа); *Цас илахь еиқәԥаны, ҿымҭқәа днеин, амца дныҽҳәатәеит****, ихы ларҟәны****,* *гәала дук шимоу мꚉашьо* (М.Лакрба); *Даара кыргьы уа даанҿасит****, Шәарахк дамбо,*** *иҽӡашәа* (И.Коҕониа); *Ԥагьа-ԥагьа аӡыс неиуан****, Ажакьа па ҳаракуа; Акьаԥа хәыч кәаталеиуа, Аҭсыс цон****,* ***ахы шьҭакуа*** (Б.Шьынқәба); *Иссирӡами иара ахьӡ зегь рыла! Уи ажәа уахәаԥш****, хәҭа-хәҭала ишаны,*** *иуанаҳәоит: "Аԥсны зну аҭәыла"* (Б.Шьынқәба); *Абри бҳәеит, быччахит****, быбжьы хаа нарганы...*** *Абри збеит, сагьааԥшит****, агәырӷьа лаӷырӡ саганы*** (Н.Ҭарԥҳа); ... *сан ашәындыҟәреи ачыкьмаҵьеи дырхагылоуп****, лылабжыш лҿаҳәаҳәы*** (Б.Шьынқәба).

3) Арлахәыратә еицааиреи уи зыдҳәалоу аҟаҵарбеи рыбжьара ажәақәак гылазар, аҿарҵәи ргылатәуп аицааира анаꚉс:

Саҭанеи Гәашьа егьарааны дхахо, *арҭ аӡқәа рыԥшаҳәақәа дрывалахьан; мрада-мзада дкаԥхо, егьарааны аӡы дҭаланы лҽылкәабахьан* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Ажәлар****, анахь-арахь еибарыꚉны,*** *ахысбжьы ахьгаз алеира иаҿын* (С.Ҷанба); *Мыса ицәшәарақәа даариааин****, ибжьы аарла иҭкаа,*** *Сеидыҟ ихьӡ ааиҳәеит* (С.Ҷанба); ***Аԥлақәа рыбӷьы нарҳәы-аарҳәуа,*** *аԥша ҟәандагьы асуан* (Б.Шьынқәба); *Ҟарым убри дизцан, диҳәо-дичо,* ***анаӡын рацәа идгаланы, мызкы аҿҳәара аҭаны,*** *ииулак имиԥсахит шә-мааҭк аԥара* (М.Лакрба).

Азгәаҭақәа. 1) Арлахәыратә формала иаарԥшу аҭагылазаашьа, иахьгылазаалакгьы, аҿарҵәиқәа рыла иалкаатәӡам:

Ԥыҭк ианынаскьа, ***имꚉаныԥны*** *инылалеит абна* (М. Лакрба); *Уахынла сҿыхоит* ***сцәырҳаны*** (И.Ҭарба); *Абӷа па* ***ҭарпеи-ҭарпеиуа,*** *Абла цәгьа* ***кәеицеи-кәеицеиуа,*** *Абгахәыҷы аԥсы ӡаны Ал ахь ицоит* ***икәырны*** (Б.Шьынқәба); ***Дааргәыбзыӷны*** *дизԥааит, Дзырччаз лмаҳар лмуӡеит* (И.Коҕониа); *Изнапык иакуп цәымзак* ***лашо*** (Л.Кәыҵниа); *Лгәи лшьамхи мкәарaԥеит, Лгәы иҭалкыз налыгӡеит.* ***Ихы иадкыла*** *дагьхысит,* ***Егьизымҳәо*** *далыргеит* (И.Коҕониа).

2) Акьыԥхь аҿы лассы-лассы иахԥылоит асуффикс ***–ны*** ала ишьақәгылоу арлахәыратә форма, абжьыҟа ***ы*** ацымкәа. Усҟан еиҭамҵуа аҟаҵарба аҟнытә иҳауз арлахәыра аформа ииасхьоу еилкаам аамҭаҿы игылоу адинамикатә ҟаҵарба аформа иақәшәоит. Аꚉыраҿы арлахәыра анаꚉс аҿарҵәи ргылатәӡам, аамҭатә формазар, анаꚉс аҿарҵәи ргылатәуп. Еиҿшәырԥшы:

дҩагылан(ы) *ацәажәара далагеит –* ***дҩагылан,*** *ацәажәара далагеит;* ***длатәан(ы)*** *илҩит –* ***длатәан,*** *илҩит;* ***инаган(ы)*** *илҭеит* **–** ***иназган,*** *сцеит.*

6. Аҭагылазаашьатә префикс ***-ш-*** ала ишьақәгылоу аҟаҵарбатә форма еидкылага хадас измоу аицааира аҟалашьа-аамҭатә ҵакы амазар, усҟан уи ахьгылазаалакгьы, аҳәоу аҿы иалкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

Хаха-Чаха ӷҳәыс данааигоз, Хабы-Хаца ***дсырҿееиуеит ҳәа дшаҿыз,*** *дидҵсылт* (Ажәапҟа); ***Адырҩашықәсан дшышәарыцоз,*** *зеиӷьаҟам бнацәк ибеит* (Аԥсуа лакәқәа); ***Аҽыуаҩ уажәымзар уажәы искуеит ҳәа дшашьҭаз,*** *ирашь хәжәаны, инкаҳаны иҵсит* (Аԥсуа лакәқәа); ***Ашҭа дшааҭалаз еиҵш,*** *иҵҳәыс лызҿиҭит* (Аԥсуа лакәқәа).

Азгәаҭақәа. Ҳзыхцәажәо аҟаҵарбатә форма

1) ашьҭынгыла афункциа нанагӡозар, уи аҿарҵәиқәа рыла иалкаатәӡам:

Алдыз иаҳҭынра ***шыҟаз*** *иныҟәхәаша ицеит* (Д.Гәлиа); *Агәашә аартны, ишьапы ааиԥшьуа иҿынеихеит аҟәаԥара* ***шыҟаз*** (Џь. Аҳәба).

2) аҟалашьатә ҭагылазаашьа аҵакы мацара (аамҭатә ҵакы амамкәа) нанагӡозар, аҿарҵәиқәа рыла иалкаатәӡам:

Ишнеиц *инеиуан ус* (М.Лакрба); *... аха акгьы ахымҳәаакәа днеиуан* ***дышнеиц*** (М.Лакрба); *Зны диԥхьеит* ***дышиԥхьац еиԥш*** (Д.Гәлиа); *Инаԥшызар, абна аҿықәан Аҟармаԥыс аԥла иқәтәан,* ***Ишаҳәац*** *еиԥш ашәа аҳәон,* ***Ишкаԥхац еиԥш*** *амра ԥхон* (Б.Шьынқәба).

7. Ажәак ала ма ахьызтә ажәеидҳәалала иаарԥшу аиҿырԥшра аҳәоу аҿы иалкаатәӡам аҿарҵәиқәа рыла:

Аҩар еиԥшԥәҟьа *аԥхӡы илԥуан,* ***ԥслаҳә ҳасабла*** *дахьцауаз* (И.Коӷониа)*; Гәында ԥшӡагьы* ***амра еиԥш*** *дкаԥхо,* ***амза еиԥш*** *дкаҷҷо, адәы дықәлеит* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Сыԥсыргьы сыԥсааит* ***сашьцәа реиԥш*** (Д.Гәлиа); *Аԥысгра неин, аиԥбы ихы иныкәтәеит; ҟамак иман, иаатәыхны аԥырҳәа аҿааирхан, ихы* ***аҟабаӡа еиԥш*** *еиҟәырԥа илыҟаиԥеит* (Аԥсуа лакәқәа); *Еиуеиԥшым ахаԥаракәа ирҳауан, ихьыӡгьы* ***ашарԥы иаԥәа еиԥш*** *иаҳа-иаҳа ахалара иаҿын* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Аԥсуа ашьхақәа рыда имам ԥсҭазаара, урҭ рыхьӡ иҳәоит, бзиа ибаны, дреилаҳаны* ***гәыгра дук еиԥш*** (А.Гогәуа); ***Аҿырпынԥла еиԥш*** *сқанқашо, скаткато саныҩагыла* ***хьычԥаԥырԥас санԥыруаз...*** (Н.Ҭарԥҳа); *Хәыцра ссиркәа сызбырҿыхеит, аха* ***ҳәызбоушәа*** *сыгәгьы иаҿбырхеит Уи быччабжь хаа...* (Н.Ҭарԥҳа); *Атранзистор илахьеиқәԥагаз музикак аанагон, аскрипка* ***аҳәыцы иеиԥш*** *еиԥақьны иԥәуон* (А. Гогәуа).

8. Аиҿырԥшратә еицааира аҿарҵәиқәа рыла иалкаатәуп. Аха аицааира анаҩс аҿарҵәи ргылатәӡам, аицааиреи азҳәеи рыбжьара ажәақәак ыҟазар:

Аӡыжьи Сасрыҟәеи еидшылаиы, ***ашьа рыбжьазшәа,*** *аибашьра иалагеит* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Сгәыш-*

ҧы илыҟәсуаз сжакьа, санааиз, хәыц шкәакәак аларшәымызт, уажәы иаанкыланы ҳаннахәаҧшлак, ***ашыла алаҧсазшәа*** *иҕрахахьан* (Б.Шьынқәба); *Аиашазы,* ***аҩстаа деилагартә еиҧш*** *иҧшӡоуп иаргьы* (Р. Қапба); *Иашьцәа,* ***иахьа иҧсызшәа,*** *ҵьара кьыск рымаӡамкәа еивоуп* (Аҧсуа лакәқәа); *Акәашарахьынтә аҩныҟа ҳанцоз,* ***сшьапқәа, амҵәыжәҩақәа аархәазшәа,*** *ишьҭыҧрааны сыргон* (П.Бебиа); *Саҭабымҵан,* ***хәмарга шанак зурбаз ахәыҷы иеиҧш,*** *санынаихәаҧш, аччара сысны сакит* (Џь.Аҳәба); ***Асы рықәнаузшәа,*** *ахыз рҿыкәкәа, ашәымкьаҭқәа ирықәуп ашәаӡа* (А.Гогәуа); ***Есымша гәалак лымоушәа,*** *лыблақәа ахәыцра рхыҳәҳәылан* (Б.Шьынқәба); *Аҟәҟәааҳәа ихысуа (абрагьцәа),* ***афырҭын бааҧс анышьҭасуа еиҧш*** *ҳаидарақәа инарзыҩит* (Б.Шьынқәба); *Сара сцәырҟьацәырасуа,* ***аҧх лашьцара иалахаз аӡыркәи заҧә еиҧш,*** *ақыҭа салан* (И.Ҭарба); *Урҭ (аублаа)* ***ажәҩан ихалаз аҧҭа ҧжәаха еиҧш,*** *афырҭын бааҧсы иҟьо иаманы идәықәуп* (Б.Шьынқәба); *Бара рыцҳа иббахьоузеи?-иҳәеит Гьедлач, даазыԥхәаны,* ***иара даара цәгьа акыр ибахьазшәа*** (С.Чанба); *Афы лҿасааит, уи илдырҩаҳа, ақәацә, аҕырҕын ду, лхы кьацәӡа,* ***аҧәҩан иахагылоушәа*** (С.Чанба); *Ажәҩан цәымзаркырахa изҩычоз аиаҧәақәа рыла ҭырхаха иааҧшуан,* ***рымҩа дырлашарц рҭахызшәа*** (М.Папасқьыр); *Сыҧсадгьыл, сылашара, гәнаҳа ҟазымҵаз,* ***гәнаҳа здым аҭыҧҳа цқьа илеиҧшу...*** (А.Гогәуа); ... *аҧыс цәыш ҷырҷырҳәа инықәҧыр-аақәҧыруа, аума ҟанаҧо иалагеит,* ***аҧаҟа еиқәҧоз мбатәы ибаны ирхыччозшәа*** (С.Чанба); *Зны-зынла лышҟа сынхьаҧшлон,* ***лыцәгьа схәарц сҭахызшәа***

(А.Гогәуа); ***Дшыҧшӡоу, дшыхаау еиҧш,*** *лыбжьгьы убасҵәҟьа ихаамкәа иҟам* (Аҧсуа лакәқәа).

9. Ашьҭынгылақәа ***ада (рыда, сыда...), аамышьҭахь(гьы), аҵыдахаз*** зцу аицааира ҭакыла егьырҭ амаҭәарқәа ирылаҧхьаӡам аилкаара аанарҧшуазар, аҳәоу аҿы уи алкаатәуп аҿарҭәаиқәа рыла:

Ауаҩ қьиа ***ихатә ҧхӡашала иаарыхны иифоз ада,*** *аӡәы итәы иҭахымызт* (И.Папасқьыр); *Ҳцон, дасу* ***ҳаидарақәа раамышьҭахьгьы,*** *ҳхәыцрақәа ҳрыҧалaны* (И.Ҭарба); *Аха, анцәа ила, уаҩгьы дҳақәымшәеит, уаҩгьы издыруам иҟалаз шыҟалаз,* ***бареи сареи ҳҵыдахаз*** (М.Лакрба); *Ҵабыргуп, иҟоуп Аублаатәыла, аха уи дгьылуп, шьхароуп, бнароуп, инеиҧынкыланы қьаҧҭажәуп,* ***ҳаҧсцәа рыбаҩ аҵыдахаз, аублаа зхылаҳәоу, ҭаҳмадак идамзаргьы,*** *аӡәгьы данымхалт* (Б.Шьынқәба).

Азгәаҭа. ***-да*** зцыло ажәа амамзааратә ҭакы аанарҧшуазар, уи аҳәоу аҿы иалкаатәӡам аҿарҭәаиқәа рыла:

Иара ида *амра згылом еибганы,* ***иара ида*** *амшгьы сҧылом еилганы,* ***Иара ида*** *амза шәахәа аҧх иаҿам* (М.Лакрба); *Изхәарҭоузеи ашьха* ***бҕабда****, изхәарҭоузеи* ***шьхада*** *абҕаб?* (Р.Смыр).

10. Ажәа ***акәымкәа*** зцу аицааира аиҿагыларатә ҭакы амазар, аҳәоу аҿы аҿарҭәаиқәа рыла иалкаатәуп:

Ҳамырза игәы ишаанагоз акәымкәа, *даара иҽырхааны, иҽыраԥсышәаны диԥылеит ихәԥҳа* (Б.Шьынқәба); *Убарҭ иҟалақәаз зегьы дара ишырҭахыз акәын ишыҟалоз,* ***иара ишиҭахыз акәымкәа*** (А.Гогәуа); *Саида абри аминуҭ азы лгәы иаалнаҭеит,* ***аҩны аԥхьа акәӡамкәа,*** *абыржәымзар-абыржәы далҟьаны дыкәкәааӡа ада ԥсыхәа змам тышак ахықә дхықәгылазшәа* (И.Папаскьыр).

Ааҭгыларатә дыргақәа еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа злоу аҳәоуқәа рҿы

1. Еидҳәалагада еидҳәалоу еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа рыбжьара аҿарҭәи ргылатәуп:

Узыршанхаша хәыԥшӡак аҿы Дықәгылоуп лара лхаҭа, ***Дбырлашха, дымсырқьаадышха, Дссирха деихышәашәо!*** (С.Чанба); *Дгылоуп лара* ***дагәылцьцьаауа, Лхы-лҿы ԥшӡа еихаччауа, Лыбла ҭбаақәа тыцьцьаауа, Адунеи лхыбааyа, илныҷҷауа (***С.Чанба); *Сгәы даахәаӡеит Хоцьан ду,* ***инхара, имазара, иҩын ду, иашҭа, ибора, ица ду...*** *(*Д.Гәлиа).

Азгәаҭақәа. 1) Еижәлантәу аҳәаақәҵақәа рыбжьара ааҭгыларатә дырга ргылатәӡам, урҭ зыдҳәалоу ажәеи дареи аформеизадаратә еибаркырала еидҳәалазар:

Уцәқәырԥа, амшын ***еиужь ду (***М.Лашәриа); *Уи даара бзиа дибон Ааигәатәи ԥҳәызба* ***ԥшӡа ҟаимаҭк*** (Д.Гәлиа); *Аҿарпын гәылыҩрны, иҟәашӡа ишәҭуеит ахылԥа* ***шкәакәа гьежь дуқәа*** *аҳаргь еиԥш иахаргылани* (А.Гогәуа); *Иҭынчмызт аԥсаса рхахьшәа, ҽырԥысы амаӡамкәа, аԥаԥа кахәхәа, атәыҩақәа* ***кәацә-кәацәӡа*** *игылан цьма* ***шкәакәа ԥшӡакы*** (А. Гогәуа).

2) Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа ирыларҩашьатәым амапкрадатәи амапкратәи ажәа формақәа рыла ишьақәгылоу, мамзаргьы антонимқәа рыла еиқәыршәоу ажәеидҳәалақәа:

Аҭакәажә икажьыз дгәырӷьаԥәа днеины ишьҭылхит, ***«хьыу хьыму*** *цқьа* еилсыргоит» лҳәан, дыҩны адәқьан ахь дцеит (Аԥсуа лакәқәа); ***Сыҟа сыҟам, сманшәалаха сманшәаламха, сыбӷала сеиқәха,*** *уара узыҳәан зегьы акоуп, ус ами?* (Н.Кәыҵниа); *Агәаҭаразы урҭ зегьы узгәаҭаӡом, аха иҩарылҳәҳәаз* ***дууоу дуаӷоу*** *аилкаара уашьҭалоит иаразнак* (Н.Кәыҵниа); *Сыдгьыл* ***уқәԥҵуоу уқәымԥҵуоу*** *абыржәы абраԥәҟьа иаасоуҳәароуп* (С.Чанба).

2. Аидҳәалагақәа ***-и, -гьы*** рыла еидҳәалоу еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа ҩба рыбжьара аҿарҭәи ргылатәӡам:

Аиашеи амци *ахьеиҿаҳауа, аиашазы ужәыл* (А. Цьениа); ***Чаԥашьалеи ԥшра-сахьалеи*** *Дкаҷҷа-каҷҷон мра ҳасабла* (И.Коӷониа); ***Аҽгьы акәадыргьы*** *ҭиҭәыс иқәгылоуп иаазхәо изы* (П.Ҷкадуа); *Аԥсны даара ҽаҩра дгьылуп, илоуԥалак ҟалоит* ***ӡынгьы ԥхынгьы*** (Д.Гәлиа); ***Амцгьы аԥабырггьы*** *маҿак рыбжьоуп* (Ажәаԥҟа).

Азгәаҭа. Аидҳәалага ***-гьы*** ашьақәырӷәӷәаратә хәҭаҷ афункциа амазар, уи еиднаҳәало еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

Цира ацагьы *дабылуан,* ***ахьшәашәагьы...*** (Ажәапҟа), *(*ирҳәом – *Цира ацеи дабылуан ахьшәашәеи)*; ***Мапгьы*** *имҳәеит,* ***ааигьы***... ***ачамгәыргьы*** *инапы изаҿшьуамызт,* ***аԥхьарцагьы*** (А.Гогәуа); *Ари даараӡа гәырӷьара дууп абри аҭаацәараҿы,* ***иааиз изгьы, дыззааиз рызгьы*** (Д.Гәлиа).

3. Аидҳәалагақәа ***-и, -гьы*** рыла ҩба инареиҳаны еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа еидҳәалазар, урҭ рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

Иани, иаҳәшьеи, иҭацеи *Еигәырӷьеит цәгьаӡа, Абаҭаа Баҭаҟәа иахьиуз ишьа* (И.Коҕониа); *Бара боуп* ***сыламысгьы, сыхгьы, сыԥсгьы, сдунеигьы, сыԥсҭазаарагьы*** (А.Гогәуа); ***Ԥшралеи, сахьалеи, ҟазшьалеи*** *ихааз, гәамчлеи шьамхылеи мыцхәы иџьбараз...* (И.Коҕониа).

4. Аидҳәалагақәа ***-и, -гьы*** рыла еидҳәалоу еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа аҳәоу аҿы (рҵаккәа ирышьашәаланы) ҩба-ҩбала рҽыршозар, агәыԥқәа рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

Ԥсаатәи шәарахи рымацара ракәым, ашәаԥыџьаԥ рыҩнуԥҟагьы имҩаԥысуан ***аӷәӷәеи аԥсыҽеи, ԥси бзеи реилыԥра*** (Џь. Аҳәба); ***Ахәқәеи адәҳәыԥшқәеи, ахәқәеи адәеиԥыхкәеи, ахәқәеи аԥшаҳәақәеи*** – *абасоуп ишыҟаз Аҩӡыбжьара ақыҭа* (А.Гогәуа); ***...*** ***џьымшьи џьыши, хәысхәеи ԥыбреи****, иԥегь сыԥшаар, егьа збап* (И.Ҭарба).

5. Аидҳәалагақәа ***нас, насгьы, аха, аха нас, амала, мамзар, мамзаргьы*** раԥхьа аҿарҵәи ргылатәуп:

Лан, лаб, нас лашьцәа *ахьырԥар Еиҭаҳәатәқәоуп урҭ зегьы шҭаацәоу* (Л.Кәыҵниа); ***Ахьҭа цәгьа, асыҭәҳәа, нас аԥша; Алаӷырӡ, агәаҟра, нас агәырҩа*** *Иԥышәо ҳнеиуан, ҳамч еизакны, Аиааира ҳашьҭан, аиааира ҳҭахын* (Б.Шьынкәба); *Саҭанеи Гәашьа* ***ӡәӡәарҭас, рышҳарҭас, насгьы неиаарҭаси ԥшахьырсырҭаси*** *иахьлымаз Ҟәбинеи Бзыԥи рыԥшаҳәақәа рҿы акәын* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Леуарса ихы леирҟәын, ԥыҭрак* ***ҿиҭуамызт, аха нас ус иҳәеит...*** (И.Папасқьыр); *Асы* ***шкәакәоуп, аха ицоуп*** (Ажәапҟа); *Даалаган аҟамчы* ***изыҟалԥеит, насгьы*** *амҩахь ииҭаххашаз зегьы неиқәыршәаны* ***илҭеит*** (Аԥсуа лакәқәа); ... *уарбажәк ыҟоуп, уцаны убри шьны агәи агәаԥәеи сзааугар,* ***сыбзиахоит, мамзар сыԥсуеит*** (Аԥсуа лакәқәа).

Азгәаҭақәа. 1) Ажәақәа ***нас, амала,*** ацынгыла аҭакы анрымоу, аҳәоу аҿы ааҭгыларатә дыргақәа рыла иалкаатәӡам:

Иааигәалашәеит аакьыскьа иӡыз ауӷәи ***нас*** *ргәареи, х-ԥәҩанк ихжәаны ирбази* (С. Ҷанба*); Аԥхьа ҳаиларгыла, ахкаарақәа* ***нас*** *иԥссала* (Ш. Ҷкадуа). *Адаҷ* ***амала*** *убра икажьуп* (С.Ҷанба); *Акәашацәа,* ***нас*** *шәабаҟоу, шәнеи, шәласы!* (И.Ҭарба); *Уи* ***нас*** *дсышьҭаланы днеиуеит; Сара* ***амала*** *сныҟәозаарын.*

2) аха урҭ ажәалагалақәазар, аҳәоу аҿы иалкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

Иара, ***амала****, ибзиаӡаны дцәажәеит; Уара,* ***амала****, угәуҽаныз, уижьар ҟалоит.*

6. Ажәақәа ***моу, акәым//акәымкәа*** рыла еидҳәалоу еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп ***(моу, акәым//акәымкәа рнаҩс)***:

Усҟан ***избаз, изаҳаз моу,*** *ҳара ҳәанҳәахла* ***изаҳазгьы*** *ҳарччеит* (Д.Гәлиа); ***Ужакьа моу, уцламҳәеи иареи*** *еибасырган сара!* (С.Чанба); ***Еиҳа зхыҧуа ҳәа акәым, еиҳа здырыуа ҳәа*** *ауп* (Ажәаҧҟа); *Даниз аҽны зегьы еицҿакны абри уаҩы иимбац акы лылҧуеит,* ***аҳәса моу, ахацәа*** *иреиӷьугьы дреиӷьхар ҟалап* (Д.Гәлиа); *Нанхеит, бара быӡӷабуп, арҭ рҿы ибылшагәышьозеи, бара* ***ӡӷабк моу, ахацәа*** *егьрылшом урҭ рҿы* (Д.Гәлиа); ***Аибаҭахра акәым, аизгыгра*** *ианаҟәымҧлак, абааҧсы анрылибахуагьы ыҟоуп* (И.Папасқьыр); *Атеатртә ҟазара аҧакы ззеилымкаауа* ***ақыҭа акәым, ақалақь*** *аҿгьы иҳамоуп, Душьа* (Ш.Цкадуа); ***Сара сакәым****,* ***саб Басиаҭ алыгажәаҧәҟьа*** *зныкгьы дцаны даахьеит* (Ш.Цкадуа); ***Аҳәа дуӡӡа акәым****,* ***акәҷар хәыцқәа*** *рзыҳәан аҭызшәа ҳанабыргоз здыруеит* (В.Амаршьан).

7. Аидҳәалага ***ма*** еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа ҩба еиднаҳәалозар, урҭ рыбжьара аҿарҵәи ргылатәӡам:

Ауаҩ ***имч*** *дныҟәнагоит* ***ма ибз*** (Ажәаҧҟа); *Ҳәарада, Мшәагә хәыҷы дзакәыз, уи ихы шдирбахьаз Мшәагә ду* ***имаҳацкәа ма изымдыруа*** *дыҟамызт* (А.Гогәуа); ***Мпахьшьык ма цахак*** *бымазар, исыбҭанда, иалаҩасҳәап* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Убри иааихашәалоз ала иааихәон* ***аҵыкәреи ма ачарыц*** *– иҭаацәа рымгәаахә* (Б.Шьынқәба).

Азгәаҭақәа. 1) Аидҳәалага ***ма*** аицааиракәа еиднаҳәалозар, урҭ рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

Даҽа ажәак аабҳәар, ма даҽа шьаҿак ааҟабҧар, *бсымпыҧаҧсуеит, бысшьуеит* (Н.Ҭарҧҳа).

2) ***Ма*** ахәҭаҷ аҳасабала ахархәара анамоу, аҿарҵәи ала иалкаатәӡам:

Ҭемыр, уара ***ма*** *иуҳәар* (С.Чанба); *... уажәраанӡа даара аҵьа ббахьеит, шьҭа* ***ма*** *бзабаак бсырбап* (Аҧсуа лакәқәа); *Иаҳәеи, иҟамеи, итапанчеи; Икәымжәи, икабеи, иҳҭарҧарқьақьеи – Абарҭ рыла* ***ма*** *дҩашьозма Аҧсуа хаҧа Абаҭаа* (И.Коӷониа).

8. Еижәлантәу ҳәоу хәҭацыҧхьаӡа аидҳәалагақәа ***ма, зны*** рыцзар, урҭ рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

Ма аҧсҭазаара, ма аҧсра! Ма зегьы, ма акгьы! (Ш.Цкадуа); *Амал бӷьыжәуп:* ***зны иааиуеит, зны ицоит*** (Ажәаҧҟа); *Уаҳагьы ҧсыхәа рымамызт:* ***ма Аҧсныҟа, ма Арабтәылаҟа*** *иахыҧыр акәын* (Б.Шьынқәба); *Урҭ анасыҧдақәагьы,* ***зны анирахь иадгыланы еибашьларын, зны арирахь иадгыланы инибарҧәаларын*** (Б.Шьынқәба); *Ҧаса уи зегь реиҳа ицәыхьанҭаз аизаракәа ракәын: мчыбжьык ала* ***ма***

аколнхара азеиҵш еизара ҟалар акәын, ма – абригада (А.Гогәуа); ***Зны сшьацәхнысло, зны сышьҭасуа, Знык сышьҭхысаа,*** *схы агәра го, Сынасыԥ сацрасцрасуа Сашьҭоуп, сеидру сахьаго!* (Т. Аџьба).

9. Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа ирышьҭанеиуазар ҟалоит урҭ рхыԥхьаӡара ацҭара шыҟало аазырԥшуа ахәҭаҷқәа, ажәақәа ***уҳәа, уҳәа убас, уҳәа убас иҵегьы, уҳәа убас егьырҭгьы, зҳәаз еиҵш.*** Усҟан абарҭ ажәақәа раԥхьа иарбанзаалак ааҭгыларатә дырга ргылатәӡам.

Шәара, ҳауацәа, мацәазк азна шәҳахәарҭаӡамызт, усҟан ҳара, шәыуацәа, ***ҳҟәарыл, ҳуаса, ҳаџьма, ҳчашә уҳәа*** *ҳаманы шәымҩа ҳақәӡан* (С.Ҷанба); *Аԥыхәтәаны еиҵшхар алшоит алакә гәҭакыс, хшыҩҵакыс иамоу:* ***анасыԥи абарақьаҭреи злоу аԥсҭазаара азхьра, агацәа раԥархара агәра хаԥара, асоциалтә хьырхәреи асоциалтә қәнагааи ридеиа уҳәа убас егьырҭгьы.***

10. Зеилазаашьа акыр инеиҭцыху еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа рыбжьара акәаԥи аҿарҭәаии ргылатәуп:

Цқьаӡа данҵшы – абар Марыҭхәа, ***агәра кны, аҽцәа дахьрылагылоу; наскьа агәаашә шыҟоу Шарыҭхәа илабашьа кны дахьаауиуа*** (Д.Гәлиа); *Нас Сасрыҟәа длатәан, ажәабжь аҳәара далагеит:* ***аҽқәа гәеиҭарц дахьындәылҵыз, ауарбажә дшагаз; уи днаганы, акәасқьа абарԥа дшықәнаргылаз; уа аԥшәмаԥҳәыс дшиҵылаз, ихәы шлырхиаз; акрыфара дшаҿыз, ахәҷы аҳәызба дицәахаҳаны, дшыԥсыз; ас ацәгьара анимпыҵҟьа, ииура дақәымшәо дахьындәылҵыз, ауарбажә даашьҭҧааны дшаанагаз*** (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Збахәла еиныҩхьан, длымбацызт лала Абаҭаа Беслан, зыхьӡ наҩхьаз хара,* ***Ԥшралеи сахьалеи, ҟазшьалеи ихиаз, Гәамчлеи шьамхылеи мыцхәы иҵьбараз*** (И.Коҕониа).

11. Акәаԥи аҿарҭәаии ргылазар ҟалоит асемантикатә (аҵакытә) гәыԥқәа рыбжьара:

Иаҳәеи, иҟамеи, итапанчеи; икаба, ихҭырԥа рқьақьа *– абарҭ рыла ма дҩашьозма Аԥсуа хаԥа Абаҭаа* (И.Коҕониа); ***Иахьцәажәатәу, ишцәажәатәу; иахьгылатәу, изыдгылатәу*** *– урҭқәа зегьы иара иҟазшьа иналарҩашьашәа имырхьааӡакәа имҩаԥигон* (А.Гогәуа); *Ҟазылбақь уаҩ аук иакәын,* ***ихылԥарч ду ихаргыла; иҵынҵа хьырхәа, илақәа шаҟь-шаҟьо иҭахаланы, ижакьа ашкәакәеи аиқәаԥәеи еимаркуа; иҳазырҭрақәа, аразны калам ҭаргыланы, иҟама чаԥа хьӡыркны иаԥхьа иҟәынҵа*** (С.Ҷанба).

12. Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа ирԥынгылоу, урҭ хзыркәшо ажәа анаҩс ҩ-кәаԥк ргылатәуп:

*Ханашә иҷкәынцәа рыԥшьҩыкгьы****: Мсоуст, Лиҭ, Шьмаҭ, Шькьаҭ*** *ҽнакала ашҭа иааицҭыганы аибашьра иргеит* (А.Џьениа); *Нарҭаа ирыман арахә рацәа****: ажә, ацә, ауаса*** (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Урҭ рахьтә, иаҳҳәап****: ҳара ҳахәԥҳа Алоу-иԥа Шьардын, аиҳабы еиҵбы Бараҟаи-иԥацәа – Аҳмеҭи Ноурызи Заԥшьаа, Зоурым-иԥа Ҟасым, Бақьыр-иԥа***

Цьантҭемыр, Нарчоу-иԥа Сеидыҟ *уҳәа – реиҳарафык аамсҭацәан* (Б.Шьынқәба).

Азгәаҭа. Ҩ-кәаԥк ргылатәуп аиқәыԥхьаӡара афункциа назыгӡо еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа раԥхьа, урҭ хзыркәшо ажәа аҳәоу аҿы ианыҟамгьы:

*Арасаҭра аԥыхәаны, ԥхьакырҭак аҿы, рыеӡаны итәан**: Сеидыҟ, Ҟазылбақь, апап, адикәан, Сабаҟеи, Қьаламаҭ*** (С.Ҷанба); *Аусқәа убас еиҿкаан, аҭыԥантәи атәыла анапхгаҩцәа, абарҭ аҭыԥқәа рҿы ақьырсиантә уахәамақәа дмыргылар амуа**:** **Лӡаа, Лыхны, Елыр*** (Б.Шьынқәба).

13. Еижәлантәу аҳәоуқәа хзыркәшо ажәа аԥхьа аҵәаӷәа ргылатәуп:

Уи изыгқәа, имгәа, инацәақәа – зегьы *ԥахә-ԥахәӡа ичны иҟан* (А.Гогәуа); *Ахьча дыҟам имала:* ***чарак аҿы дыҟоушәа, гәырӷьара ду имоушәа, аибаркыра дықәушәа – ус*** *ибахит азныказ* (Б.Шьынқәба); *Аҳ иԥа Гьаргь Чачба ԥсыуа кәымжәымаҭәала деилаҳәан.* ***Икәымжәы, икаба, иеимсы, иеимаа, иҟама; насгьы ихҭырԥа, ижәҩа иқәызи, ихаз ихылԥарчи рзааркӡа – зегьы*** *шкәакәан* (М.Лакрба); ***Ахьӡыртәра, аԥәылхра, ахыччара, ақәгәамԥра – арҭ*** *роуп, сара убра стәанаԥы, уи аԥҳәыс ҿа ҟәыбҷа, ан гәыраз илаҳаз* (Ш.Ҷкадуа).

Ахазырха алкаара

1. Аҳәоу аҿы ахазырха иахьгылазаалак иалкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

Аҳы, уеeибыҭ, ***сажәеинраала***... (Б. Шьынқәба); *Уа хәылбзиа,* ***аԥшәма бзиа,*** *сбыдкыл, сбысасуп уаха* (Т. Аҵьба); *Иуҵьысымшьеит,* ***Сасрыҟәа****, иҟауԥаз* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Иагьа угәы усырхьыргьы,* ***саҳ ду****, исанаужьроуп гәыбылрала* (М. Лашәриа).

2. Аҳәоу алагамҭаҿы игылоу, цәаныррак ацны иҳәоу ахазырха анаҩс иргылатәуп абжьыҭгаратә дырга:

Сымӡырха ԥшӡа, сымӡырха! (Р.Смыр)*;* ***Саида!*** *Арҭ иааиуа зусҭцәоу ббо?* (И.Папасқьыр); ***Маҵь!*** *– аӡә иҿыҭбжьы ааҩит* (Ш. Ҷкадуа).

3. Аҳәоу аҿы иҟалар ауеит аӡәы изку, аха ажәақәак рыла еиҟәыҭхоу акы еиҳаны ахазырхақәа, урҭ аҳәоу аҿы иалкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

Аԥшәма*, уҟоума,* ***аԥшәма?*** (М.Аҳашба); ***Аҭыԥҳа ԥшӡа****, быххь згеит, са бсыргәамԥуам жәа рацәала,* ***соуԥшәыл хәыцы, сылашара,*** *иахьарнахыс са быстәхароуп* (Аԥсуа жәлар ражәабжьқәа, рашәақәа).

4. Еижәлантәу ахазырхақәа рыбжьара иргылатәуп ма аҿарҵәи, ма абжьыҭгаратә дырга:

Сгәылацәа, сашьцәа, *шәыххь згеит!* (Б.Шьынқәба); ***Дад Нарҭ Кәын! Дадраа Нарҭаа!*** *Шәарҭи ҳареи*

иахьарнахыс ҳаиуацәоуп (Нарҭ Сасрыҟәаеи...); *Иуаҳау,* ***Алхас, сыҷкәын!*** (И.Ҭарба).

5. Ахазырха иацу аҳәаақәҭца ахазырха

1) иаԥынгылазар, рыбжьара аҿарҵәи ргылатәӡам:

Аӡҕаб ԥшӡа Асҭанда, *исабҳәарауеи бызҿу?* ***Ҳаҭыр зқәу Кәасҭа,*** *минуҭк усзызырҩырц сҭахын. Шәижьеит,* ***шәара агаӡақәа****. Ианбыкәу,* ***бара,*** *ас аншәеиҳәоз? Балга бара,* ***Жьулиа****. Бабацо,* ***бара****, бкаԥачаԥо? Улыхәаԥши,* ***уара****! Сажәит, слымҳа цеит ҳәа дышьҭоуп, арахь дкылатәаны дӡырҩуеит* (Ш. Ҷкадуа). *Уа дабаурҭәои,* ***уара****, адес ҟәардә аасымгои. Удәылԥишь* ***уара****, ала шуеит, иумаҳаӡои?!*

2) иашьҭанеиуазар, рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

*Агеи ашьхеи ирыбжьаршәу Аԥсынтәыла****, блас исхоу!*** (И.Ҭарба); *Аҳы, Гьедлач****, зажәра шкәакәоу,*** *исымда ахапа анхара ашәа* (С.Ҷанба); *Ҳаит, сышԥаушьи, сышԥаушьи, Мзауч****, сҭынха ду!*** (И.Коҕониа).

6. Ахаҿытә хьыӡцынхәреи ***(уара, бара, шәара)*** ахьыӡҟеи рыла ишьақәгылоу еилоу ахазырха аҩнуҵҟа иарбанзаалак аатҭгыларатә дырга ргылатәӡам:

Уа бара Какашьа мыжда, *сызбыргәаҟуеи?* (Аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭа); ***Бара аӡҕаб бзиа,*** *быххь згеит, бызбахәқәа саҳахьеит* (Аԥсуа жәлар рпоезиа).

7. Ахазырха иацзар ҟалоит ацәажәаҩ дзацәажәо иахь имоу ацәаныррақәа аазырԥшуа ажәақәа: ***уххь згеит, ухаԥкы, ухаԥкы сцеит, сшәыкәыхшоуп, ҳаҭыр зқәу.***

Абарҭ ажәақәа ахазырха

1) иаԥынгылазар, рыбжьара аҿарҵәи ргылатәӡам:

Уххь згеит Маҳмыҭ, *ҳара акы ҳаргәамԥны ҳааит* (И.Папасҟьыр); *Иҟоу удыруоу,* ***ҳаҭыр зқәу аԥшәма!*** (Ш.Ҷкадуа); *Ус умҳәан,* ***сызкәыхшаша Заур,*** *ус умҳәан!* (И.Папасҟьыр).

2) иашьҭанеиуазар, рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

*О сгәыгра****, кыр иаԥсоу****! Ухәмаруама, уҽеуӡама*?! (Б.Шьынқәба); *Аԥҳәызба ԥшӡа****, быххь згеит,*** *бызбахә ссирқәа саҳахьеит* (Аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭа); *Сзызхәыцра мачхума,* ***алеитенант, ухаԥкы*** ! (Қь.Агәмаа).

8. Ахазырха иацзар ҟалоит иара ззынархоу изанааҭ аазырԥшуа ажәа. Абас ишьақәгылоу еилоу ахазырха еиҟәыҭхатәым аҿарҵәи ала:

Уаргьы, ***мула Есыф,*** *изыумҳәауазеи?...* (С.Ҷанба); ***Аҳақьым Ахба,*** *ачымазаҩ Нанба дабашьҭоу?* ***Амаиор Кәаӡба,*** *шәыдԥа нагӡоуп!*

9. Ахазырхеи аԥшьы ҳасабла иара иацу ажәеи аҿарҵәи рыбжьаҵатәым:

Ибҳәашьоузеи, ***Цуца ҟадыць!*** (А.Гогәуа); *Ҳаи арашь,* ***арашь марқаԥа!*** *Са сзықәшәаз абас, абас ауп*

(Б.Шьынқәба); *Ҳаит, **уара абгажә,** ушҧабжьыси!* (Б.Шьынқәба).

10. Ахазырха иацзар ҟалоит ажәақәа ***нан, дад, ди, аҩыза, сҭаца, сашьа, саҳәшьа*** уҳәа убас егьырҭгьы, урҭ ахазырхеи рыбжьара иарбанзаалак ааҭгыларатә дырга ргылатәӡам:

*Мамоу, **дад сҭацахәыч**, – иҳәеит, ибжьы аархаа-ны (*М. Лакрба); ***Дад ҳҭацахәыч Шькәакәа!*** *Абри сахьааихьоу ббоит, шәи ҩынҩажәа сырҭоуп сынтәа* (М.Лакрба); ***Аҩыза акомандир,*** *аштаб азы абри аҩны алаҳхып* (Қь.Агәмаа); ***Саҳәшьа Ҭина,*** *сбыҳәоит, араанӡа бысзааи; Ишәасҳәо жәдыруоу, **сашьцәа Ҭаркьылаа?** – иҳәан, даарылаҧшит Шабаҭ ишҩыҧҟьара игылаз иашьцәа* (М. Лакрба).

11. Ахәҭаҷқәа ***уа // уаа, еи, о*** зцыло ахазырхеи дареи рыбжьара аҿарҵәи ргылатәӡам:

Уаа Акәын-иҧа Ҳаҭажәыҟәа! *(*Аҧсуа жәлар рпоезиа); ***О сҭәыла хәыч, О сҭәыла ду, О сажәа ду,*** *Сгәакьа Аҧсны!* (Н.Ҭарҧҳа).

12. Ахазырха ззынархоу дхаразар, иара иацҵаны рхы иадырхәоит еилоу авокативтә хәҭаҷқәа ***о-у//уаа -у, уи,*** усҟан ахазырхеи ахәҭаҷқәеи еиҟәыҭхатәӡам:

О Алиас уи! О Шьансоу, о Шьансоу, о уара уи! (Б.Шьынқәба); ***Уаа Ҳаџьхан,*** *сааит – иҳәит* (Аҧсуа жәлар рпоезиа).

13. Ахьыӡҟеи аҟаҵарба ***сымҳәеи*** -и рыла ишьақәгылоу еилоу ахазырха аҩнуҵҟа аҿарҵәи ргылатәӡам:

Уаа Ҳабашь, ***Ҳабашь сымҳәеи!*** (С.Чанба); *Зина,* ***Зина сымҳәеи!*** (И.Папасқьыр). *Ҳаи иараби, уҽаанкыл* ***сымҳәеи*** *Қәаблыхә* (С. Чанба).

14. Хазырхатә хәҭаҷны ахархәара зауа ахьыӡцынхәрақәа ***уара, бара*** аҳәоу аҿы иалкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

*Шәаҟәыҧ**, бара,** шәалагахт уажәы* (Гь.Гәыблиа); *Шәызмырцәозеи**, уара,** уаха?* (Ш.Ҷкадуа); *Ижәуазеи**, уара,** аурыс гьаауркәа шәаадмырбызар, Маанаа ирхароузеи?* (Б.Шьынқәба); *Быстҵыхә**, бара!*** *Митә гылан, митә ауит ҳәа ибцәажәашьахазеи?!* (М.Лакрба); *Угыл,* ***уара****, ахәымга*! (М.Лакрба).

Аҭкаақәа ралкаара

Аҳәоу аҿы аҭкаақәа алкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

*Митәыкгьы ҧуам**, уажәы аакьыскьоуп,** Нхыҧтәык дыҟан Мырзаҟан ҳәа* (И.Коӷониа); *Гьаргәал Чачба иаҳәшьа ҧшӡа**, Едла-Ҳаным,** амра шаша, ҧҳәысыс диман ари ахаҧа, Шәаны иааӡаз Мырзаҟан* (И. Коӷониа); *Аҭаца ҧшӡа,* ***иҧҳәыс рыцҳа****, Лхы-лгәы дагаӡеит* (И.Коӷониа); *Ардашьын дызшьыз д-Тәанбан, аҭацаагацәагьы бжаҩык Гәынбақәан**, аҷанда-***

ратәқәан (М.Лакрба); *Настҳа**, аштa агәтаны, аҵь дуқәа рымҵаҿы,** еидтәалан Ҳаҵьы Кьарантыхә хадас дызмаз аублаа жәлар реиҳабыра* (Б.Шьынқәба).

Азгәаҭа. Изыԥсуа аҭкаа иаҳа инаҵшьны иаирбарц иҭахызар, наҟ-ааҟ иргылар ҟалоит аҵәаӷәақәа:

*Кәыркәа мза анҵәамҭаз **– шьыжьык** – счамадан хәыҷ аашьҭхны, амԥаду ахь скылсит сара* (Н.Кәыҵниа).

Аиҭаҳәақәа ралкаара

Аиҭаҳәақәа рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

***Дыҵшуп, дыҵшуп** Кәакәала, аха дыҟам Қәачала* (Б.Шьынқәба); *Уа, **ибызҳа, ибызҳа** макьана, аҭла ԥсира ԥсиҟәана!* (М.Лашәриа); *Ицоит аҵәқәырҧақәа, **Ицоит, ицоит, ицоит! (**Н.Ҭарҧҳа); **Бызбоит, бызбоит,** бзиа бызбоит, Аарцә бызбоит, нырцә бызгоит* (Д.Гәлиа).

Азгәаҭа. Аиҭаҳәақәа ирыларԥашьатәым арлахәыратә форма аиҭаҳәарала ишьақәгылоу ажәақәа, урҭ рыбжьара аҵәаӷәаҷ бжьаҵатәуп:

*Ус **дцо-дцо** мацара...*
***Дыҵо-дыҵо** дышнеиуаз...*
***Днеиуа-днеиуа** уа дазнеит* (И. Коӷониа).

Алагалақәа ралкаара

1. Ажәалагалақәеи, ажәеидҳәала лагалақәеи, аҳәоу лагалақәеи аҳәоу аҿы иалкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

*Сара абри еиҧш ажәақәа аниасҳәа**, ҳәара аҭахызма,** абӷьааҳәа дазыразхеит* (Д.Гәлиа); *Угәра згоит, ус-ус**, аҵыхәтәан,** са саҭоуҧарым уара, Ауаԥ ҟәыш бзанҵыкгьы илшом бзиа иибо мап аҵәкра* (М.Лашәриа); ***Абас,** амшын аҧа жәпаԥык амҳаҵьыр разҟыцәгьақәа рзыҳәан ишнышәаынҭрахаз уаҳаззалацәажәом (*Б.Шьынқәба); ***Амала,** уара лассы-лассы аҳҭныҟа уааила* (Б.Шьынқәба); *Аа-а-аи, Селма, бара бзиа бзымбаша дзеиҵшроузеи! **Акы,** быуаԥышьала**, ԥбагьы,** быҵшреи бсахьеи рыла**, хҧагьы,** быплани бдырреи рыла!* (Д.Гәлиа); ***Изларҳәо ала,** дыҟазаарын Аҵсны Абырскьыл ҳәа зыхьӡыз* (Д.Гәлиа)*; **Аиашаз,** са суҿхәаҵәҟьеит уамашәа* (М.Лашәриа); *Уи лхаҵыцқәа ррыҧх-гәыкыра бырлаш иашан, дааны бигап, **уи сҳәеит ҳәа,** бара бхала бцаргьы ҟалап* (Д.Гәлиа); ***Ҵоуп,** хыхь-хыхь ирхалон ауарбажәқәа ббаӡа* (Д.Гәлиа).

2. Ажәа, ажәеидҳәала, аҳәоу лагалақәа автор лымкаала ирыҵишьырц иҭахызар, аҿарҵәиқәа рхаҭыҧан иргылар ҟалоит аҵәаӷәаҷқәа:

***Ажәакала**, Кьахь Ҳаҵьараҭ – **раҧхьа иргыланы** – дуаԥы гәыҭбааүп* (А.Гогәуа); ***Ҵоуп** – уи макьана лхаҵацара иаамҭаӡам.*

3. Еишьҭаргыланы ицо алагалақәа рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

Ажәакала, иаахҵәаны иуҳәозар, *Саида уи хшыҩла илыӡбеит* (И.Папасқьыр); ***Амала, изыӡӡари,*** *аԥҳәызба даара дысгәаԥхеит;* ***Убас, ишаадыруа еиԥш,*** *раԥхьаӡатәи аԥсуа романқәа ируакуп Д.Гәлиа ироман «Камаҷыҷ»* (Шь. Иналиԥа); ***Иааркьаҿны, шәа шәтәала,*** *сара араӡҟы бзиа сықәнамгозаарын.*

4. Аидҳәалагеи уи иашьҭанеиуа алагалеи рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

*Уи хәышәтәҩыс ҳәа дныҟәызго – иижьақәааз роуп****, аха, уи сҳәеит ҳәа,*** *Алиас диоуп, хәартҭас ихы иитҭаргьы ҟалап* (Д.Гәлиа); *Аха****, изларҳәо ала,*** *дыԥсӡеит уи – ашаха бааны иҟазаарын, дазнымкылакәа иԥҵәазаап!* (В.Амаршьан); *Ааи, уи иауҵабыргыхым****, аха, уи анаҩсгьы,*** *уи иашьарала иаҳа дизааигәами, аҳарҵь иоур ҳәа дшәоит* (Д.Гәлиа).

Абжьаргылақәа ралкаара

1. Аинформациа ҷыда аазырԥшуа ажәа, ажәеидҳәала, аҳәоу, излагалоу аҳәоу аҿы иалкаатәуп архәақәа рыла, иҟалоит иалкаазар аҭәаҕәаҷқәа ма аҿарҵәиқәа рыла:

Сызцәымҕу, сыцәгьа зтҭаху аӡәы дыҟазар ***(ус аӡәы дсымоуп ҳәа сыҟаӡам аха)****, уигьы иқәнага аҭак иалҳәаап* (Д.Гәлиа); *Уи урыла даҩцам, уаҩ шкәакәа тҭҭәаак иоуп, ихы ықәыршәны исоуп* ***(рхахәы каԥсо ианалагалак, шамахамзар зегьы ус ҟарҵоит)*** (А.Гогәуа); *Уи аԥсшәа ҳзырҵоз Васили* ***(Мышьа)*** *Маан иакәын* (Б.Шьынқәба); *Сгәырҕьон – ианеинышәашәылоз сԥаԥа* ***(ажәра схыччозаап: еҳ, агаӡа)*** (М.Лашәриа); *Сгәеигәеиуа аҩныҟа санаауаз,* ***уажәы иахьысҳәаауагьы иԥхасшьоит,*** *уи аԥша сацәажәон сара* (Б.Шьынқәба); *Зны,* ***ианакәыз цқьа исгәалашәом****, абрагьцәа Алиас иҩны итәан...* (Д.Гәлиа); *Амала, уара лассы-лассы аҳтныҟа уааила****,*** ***мҿык, мцак зҳәааз иеиԥш,*** *амаҵуцәа уаархылаԥшла* (Б.Шьынқәба).

2. Аҳәоу иалагалазар ҟалоит ажәаԥҟа, уи аҿарҵәиқәа рыла иалкаатәуп:

Леуан, дад, ***атҭырқәа уаҷар данкәатҭраха****,* ***ижәытә дефтҭар даԥшуан ҳәа,*** *сымч анкәаадаха, абри иуасҳәааз сгәаныла исыӡбеит* (Д.Гәлиа)***; Ахы ыҟазар, ахылԥа ахалоит ҳәа,*** *сыдгьыли, сырахәи, сшәырқәыри ахы ҳазрытҭар, хныҟәгагас уаҳа ҳтҭахӡам* (Д.Гәлиа); *Амала, иара иахь усура имнеиз, ма ашәахтә зымшәаз иаразнак дгәеитҭон,* ***ақәыҵьма амгәартҭа аҟынгьы ацҳара аҵоит ҳәа,*** *иаб итәқәа иламзи, ибла ашьа хыҵәало, иҟамчы кны дааидгылон* (Б.Шьынқәба).

3. Аԥсшәаҳәара, ақәра, ашәира, ақәшаҳатҭхара ***(«ааи»)***, ақәшаҳатҭымхара ***(«маԥ», «мамоу»)***, азҵаара, изҳәо ицәанырра уҳәа аазырԥшуа алагалақәа, иара убас ***«итҭабуп», «сатҭоумҵан»*** реиԥш иҟоу ажәақәа аҳәоу аҿы иалкаатәуп аатҭгыларатә дыргақәа рыла:

*Изӡом, бзиа узбоит саргьы, Аха**, сатәоумҧан,** усҟәаҧ зны!* (Л. Кәыҵниа); *Хьӡи-ҧшеи згым сыҷкәынцәа**, шәан дшәыкәыхшоуп,** Шәара ихьымӡӷышәшьаша ауаҩԥсы дшәымам* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); ***Мап****! Ауаҩы дыҟанаҧ, мрашәа дыԥхалароуп* (А. Лашәриа); ***Иҭабуп****, уаха шәара шәахь сзымнеир ҟалап.*

Абжьыҭҟьақәа ралкаара

1. Абжьыҭҟьақәа аҳәоу аҿы иалкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

Ҳаит,** аиныжәажә, аԥхьа сара сышҧахысуеи, ухаҧазар, уаахыс!* (Аԥсуа лакәқәа); ***Аҳы**, сышәҟәы, уеиҧамхан...* (Д.Гәлиа); ***Оҳ,** Тҟәарчал, Тҟәарчал закәхази, иузымдырыртә аҽешҧаԥсахи!* (Л.Лабахәуа); ***Аҳа,** ашықәс ҿыц, гәырӷьарала Умҩахыҧ еиҭа* (А.Лашәриа); *Илгәаӷьызеи**, унан, хаас!

2. Бжьыҭгаратә ма зҵааратә интонациала иҳәоу абжьыҭҟьа анаҩс иргылатәуп иашьашәалоу адырга – абжьыҭгаратә ма азҵааратә. Абжьыҭҟьа аҳәоу алагамҭаҿы игылазар, иашьҭанеиуа ажәа анба́н дула иалагатәуп, абжьыҭҟьа аҳәоу агәҭаны игылазар, иашьҭанеиуа ажәа анба́н хәыҷыла иалагатәуп:

Ех!** Нас сыԥса ицырцыруа иналасҧанда аӷацәа ргәи ргәаҧәеи* (Л.Лабахәуа); ***Ахх!** – Шамил ихы ааимлагәа икын, ҿыцха аиарҭа дныҟәҳаит* (Ш.Ҷкадуа); ***Ԥу! Чу*!* – *рҳәан, аколнхацәагьы Мысеи Хабжькәыти рыла инҭажьцәеит* (С.Ҷанба); ***Ы-ы?** Ус акәу? Цқьа исаҳәи!*

3. Ҳәоук аҿы акы еиҳаны абжьыҭҟьақәа ҳԥылозар, урҭ рыбжьара иргылатәуп аҿарҵәи ма абжьыҭгаратә дырга:

***Ҳаи, шәанацьалбеит,** асаби хәыҷ, аҳаскьын дылмыҳәҳәо, Аҽы аӷәра даҧаланы дахьаауа, жәбома?* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); ***Ҳаит, амарҵьа,** афырхацәа, **Ҳаҳаи,** аӡәы аашьа умыхьын!* (С.Ҷанба); ***Ҳо, иабадихәа!** Сара ушҧаҟоу ҳәа аԥсшәа иасҳәоит, иара ицәажәашьоузеи!* (С.Ҷанба).

Азгәаҭа. Акы еиҳаны еишьҭагылоу абжьыҭҟьақәа ирылаҏшьатәым еиҭаҳәаарала ишьақәгылоу абжьыҭҟьақәа, урҭ рыбжьара аҵәаӷәаҷ ргылатәуп:

***Хо-хо-хо,** иагхо зегьы амаҳхуеит ҳәа иалагар, аусҳәартақәа ҭыкка-ҭыкка иаанхарц иҟоуп!* (Ш.Ҷкадуа).

5. Ацәанырра аарҧшра акәымкәа, ахәҭаҷ аҵакала ахархәара змоу абжьыҭҟьа аҳәоу аҿы ааҭгыларатә дыргақәа рыла иалкаатәӡам:

***Уа** хәылбзиа, Сеидыҟ (*С.Ҷанба*); **Уа** мшыбзиа, **уа** мышьҭабзиа, сышьыжь шана, бзиа уҭоуп* (Н.Ҭарҧҳа); ***О** ажәлар, ажәлар! Дунеи ажәлар!* (И.Ҭарба).

Арефренқәа ралкаара

Аҳәоу аҿы арефрен алкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла, мамзаргьы бжьытгаратә дыргала:

О-ҳа, уа наныкьара! *Уа Еслам иџьма иахьыз шәасҳәап,* ***уа наныкьара*** (Аԥсуа лакәқәа); ***Ҷи-ҷи, даԥ-даԥ, О реро рерашьа!*** *Шәнеитаԥ, шәааитаԥ, иахԥап акәашашьа* (Б.Шьынқәба); ***Уа раида-раида,*** *уи дхаԥам Зхьаа чҳаны иззымԥәахуа* (Аԥсуа жәлар рҿаԥыц рҿиамҭа); *Уаа, Ашәы дцан, уапашк ааигеит,* ***аа-ҳа-ҳааира*** (Аԥсуа жәлар рҿаԥыц рҿиамҭа).

Ааҭгыларатә дыргақәа еилоу аҳәоу аҩнуҵка

1. Еицыҟало ма еишьҭанеиуа арҿиарақәа аазырԥшуа еилоу аидҳәалагадатә ҳәоу ахәҭақәа рыбжьара аҿарҵәи ргылатәуп:

Иҩны гылоуп, ԥҳәыс дыҩназам. Иашҭа хкааауп, рахәык ҭаӡам (Аԥсуа жәлар рҿаԥыц рҿиамҭа); *Ашәаԥшь ҟаԥшьӡа иаацәырԥит шьыжьӡа, Аԥстҳәа еилачӡа Иаахылт илашьцаӡа* (Д.Гәлиа); *Аԥҳәыс ԥшӡа, быххь згеит, Бызбахә ссирқәа саҳахьеит, Бӡара поуп, быжәҩа ԥџаџоуп, быхцәы сырмоуп, Быхәда ԥәыцоуп, Ахцәы ибықәу еышьаҳагоуп, бнеишьа-аашьа ыршанхагоуп* (Аԥсуа жәлар рҿаԥыц рҿиамҭа).

Азгәаҭа. Еилоу аидҳәалагадатә ҳәоу иалоу имариоу аҳәоуқәа рыбжьара аҵәаҕәаҷ гылазар ҟалоит:

1) урҭ аҽеиҭныԥсахлара зылшо еишьҭанеиуа ахҭысқәа аадырԥшуазар:

Ҳанашә иԥшәма ауха иаалыгхеит – ашьыжь лыԥсы ҩалыхшәеит (А. Џьениа); *Убра длеиуан еиԥш, длышьацәхныслазаап – агәызҳәа ишәаҿь уа иааԥжәеит* (Ш.Ҷкадуа); *Днаԥшын – иаԥхьаҟа амра кашын, днаԥшын – аԥенџьыр ахьтә ҭаацәак изыԥшын, днаԥшын – иџылоз ауаа еиԥхьытта, гәырҕьарак анибон зегьы рлакҭа!* (Б. Шьынқәба); *Ардашьын игәы ахы ыԥашәан, иаразнак акәхеит – асофаҿ дахьгылаз дыҩхышәҭын, дыԥсит* (М. Лакрба); *Ус аанда даваланы дышнеиуаз, еимҟьарак ибан, агәара днадыххылт. Днаԥшит – Ҭемыр аҷакәага ҟьо, аҟәынџь ахҟьара даҿын* (С.Ҷанба).

2) урҭ ҵакыла ҕәҕәала еиҿагылазар:

Ихы акәӡам изхәаԥшуа – иџьыбоуп (Ш.Ҷкадуа); *Абар Ҳабашь мчыбжьык ԥуеит ацәгьара ззиуз Ҭемыр иҿы дыҟеижьҭеи, арахь ичеицьыка ифоит – анахь аԥеџь аҟнытә ииуз ацәгьара иҿагылоуп, иҿаԥшуа* (С.Ҷанба).

2. Амзызи алҵшәеи аазырԥшуа еилоу аидҳәалагадатә ҳәоу ахәҭақәа рыбжьара ҩ-кәаԥк ргылатәуп:

Иҟаиԥахуаз, деилаԥсеит: Иан хьаас дҟаиԥеит (И.Коӷониа); *Харантәи аарла иааҩуан амузика бжьы, иара абри абжьы даршанхазшәа акәын игәы ишабоз: уи дҭанагалон наҟӡа иаҩсыз аамҭакы* (В.Канџьариаԥҳа); *Дызхыццакуаз ҳәа иарбан иара имаз: аус дагхомызт, аҳәыс дагхомызт (*Н.Кәыҵ-

ниа); *Аҷкəын ичҳаит: иҭахымызт иеиҳабы иажəа даҧырхагахарц...* (А.Цьениа); *Аҳасабразы исырҭаз адҵақəа сзыҟамҵеит: аҟаҵаха смоуӡеит* (В.Амаршьан); *Ахьымӡӷ бааҧс ихаҧеит Маршьан Лашə! Амца ҭалеит игəы: иҧсы изалымхуаз, мыцхə бзиа иибаз аҧҳəызба ҧшӡа Қəеиза иара дкажьны дыбналт, дцеит* (М.Лакрба).

3. Еилоу аидҳəалагадатə ҳəоу азхəҭак иаҧынгылоу ахəҭа аҵакы ханарҭəаауазар, иалнакаауазар, урҭ рыбжьара ꙍ-кəаҧк ргылатəуп:

Лаҵ ҧҳəыс дааигаанӡагьы, деибакəеибаха ақыҭа дрылан: зны аҳҭынра дыҟан, зны ақыҭа ркамбашьқəа дрыцын, зны маҵаҧаꙍыс ажьи Патыхə иҟны дыҟан – дахьнанамгацыз ыҟамызт (З.Дарсалиа); *Ахьӡ ус ауп ишыҟоу: архара мыжда цəгьоуп, аха знык уи уаꙍы ианирҳа, нас атлас иаꙍызоуп, уаꙍы изынкылом* (Нарҭ Сасрыҟəеи...); *Уи еснагь ашəҭыц еиҧш деилаҳəаны акəын ашкол аӷы дшаауаз: иахьа илшəыз – уаҧəы илшəымызт* (А.Гогəуа); *Шьааб идыруан: иҷкəын акы аниҭаху ауп абас дӷагəыбзыӷуа данцəажəо* (Ць. Аҳəба); *Даара сархəыцуеит аҿакы: сзеиҧшыда, захь сцада абри сара?* (Д.Гəлиа).

4. Аидҳəалагақəа ***-гьы, аха, нас, аха нас, насгьы, зны, мамзаргьы, амала, уимоу*** рыла еидҳəалоу еилоу аҳəоу ахəҭақəа рыбжьара аҿарҵəи ргылатəуп аидҳəалагақəа раҧхьа:

*Уи агара аихарҭəа иалхзароуп, насгьы агəыдыҳəа ахала иҵысуазароуп****, аха*** *ианҵысуа, ашьҭыбжь игароу имаҳауазароуп* (Нарҭ Сасрыҟəеи...); *Аказарма ыҵырҭəааны, зегьы ишаабац еиҧш, аҭаҭын абӷьыцқəа напыла агəыр иахаҧсаны идрыҧхуан,* ***Алиасгьы*** *уи даҿын* (И.Ҭарба*); Аҧсадгьыл уацəыӡыр ауеит****, аха*** *иара уцəыӡыр ҟалом!* (Б.Шьынқəба); *Ааи, сабиц, ҳзеидгылом насыҧдақəа****, мамзар*** *дызусҭада ажəлар раҵкьыс иаиааиуа* (З.Дарсалиа); ... *акырҵьара абахҭа ахылаҧшцəа рмаҵурақəа ирымырхит, имаҷымкəа* ***абаандаꙍцəагьы*** *ахақəиҭра рыртеит****, саргьы*** *машəыршəа убарҭ срыланакит* (Б.Шьынқəба); *Лан, лаб уҳəа, Рафида абраҟа илыдтəалоуп****, уимоу*** *ахаратə рашьцəагьы абраҟа еиҧхыҟəҟəа иҭəоуп, Камаҷыҷ дырзыжьжьом* (Д.Гəлиа); *Уара дуӡӡа суҵазза амарда саҿалома****, мамзаргьы*** *аӡəы ҳаибар, ҧхашьароупеи* (Аҧсуа лакəқəа); *Қсас урҭ аҵьарқəа ашыц изалихуаз иаргьы издыруамызт****, амала*** *иӷəӷəоуп ҳəа акəхап* (А.Цьениа).

5. Аидҳəалага ***акəымзар//мамзар*** ала еидҳəалоу еилоу аҳəоу ахəҭақəа рҵакытə еизыҟазаашьақəа ирышьашəаланы аҿарҵəи ргылатəуп:

1) аидҳəалага ***акəымзар//мамзар*** аҧхьа, уи еиднаҳəало аҳəоу ахəҭақəа аиҿагылара-архьыҧшратə еизыҟазаашьа рыбжьазар (хархəашьала аурыс еидҳəалага ***а не то//а то*** иеиҧшзар):

*Абни аҭəаҟəа игылоу аӷы шəнеины шəыбыжьꙍыкгьы шəҿышəаҵəах****, мамзар*** *шəындырҧəоит* (Аҧсуа лакəқəа); *Иа анцəа иҵьшьоуп, ҳаб ила уахьамбаз, уара аҿаасҭа****, мамзар*** *игəы ҧжəаны душьуан* (М.Лакрба); *Шьҭа сара схаҭа срышьҭалап,*

акәымзар *шәарҭ ишәзыԥшаауам* (Аԥсуа лакәқәа); *Сара адунеи сықәнаԥы, бара ибԥырхагаз, ибзеицәаз, бгәы нзырхашаз акы ҟаԥахьазар, абыржәы амца насыцраланы, слеиқәыблы сцааит****, мамзар*** *сара, гәык-ԥсыкала бызбо, бара иакәым ала бсызныҟәазар, абыржәы, абарҭ зегьы ишырбо блеиқәыблаа бцааит* (Аԥсуа лакәқәа); *Алашьцара ахьынӡаҟоу, бнарак аҿы дганы анышә даҭаҭәуп****, мамзар*** *абар ашара егьагым, дырбар, сызит ауп!..* (М.Лакрба); *Оҳ, уи Ажьгьери-иԥа Қәычықә иакәын, ишәмырзан****, мамзар*** *шәаргьы саргьы ҳанирԥәоит* (Аԥсуа лакәқәа).

2) аидҳәалага ***акәымзар // мамзар*** ашьҭахь, уи еиднаҳәало еилоу аҳәоу ахәҭақәа аиҿагылара– аҳәааизакратә (противительно-ограничительное) еизыҟазаашьа рыбжьазар (харҳәашьала аурыс еидҳәалага ***только лишь*** иеиԥшзар):

... баша игәы нсырхом ***акәымзар,*** *ишизеилымкаауаз здыруан* (Б.Шьынқәба); *Есма бзиахә уи ҳазлыдкыломызт* ***акәымзар,*** *ари гәҩарас иҳамеижьҭеи, крааԥуеит* (Д.Гәлиа); *Аамҭалоуп* ***акәымзар,*** *наӡаӡа уаӷоу дақәҭәеит Самсон иҕба* (Қь.Агәмаа); *Аха бареи сареи ҳаизыҟоуп****,*** *бара ибыздыруам* ***акәымзар*** (М.Лакрба).

Абарҭ аҳәоуқәа рҿы аҳәоу хәҭақәа реишьҭагылашьа ҳаԥсахыр ҟалоит:

Бара ибыздыруам акәымзар, бареи сареи ҳаизыҟоуп. Бареи сареи ҳаизыҟоуп, бара ибыздыруам акәымзар.

6. Еилоу аҳәоу ахәҭақәа еидызҳәало аидҳәалагақәа ***избанзар, избан акәзар, избан уҳәар, убри аҟнытә*** раԥхьа аҿарҭәи ргылатәуп:

Сара иахьа шәара шәаԥкьыс сзымиааит, ***убри аҟнытә*** *сара уаҳа шәыскуеит ҳәа сшәышьҭалом* (Аԥсуа лакәқәа); *... шамахамзар иҟаҳԥалак, саб идыруеит****, убри аҟнытә*** *абри абахә уасны уҽаларӡ* (Аԥсуа лакәқәа); *Нарҭаа анцалоз хьызрацара, Арахә рбон излаз жәлара****, избан уҳәар*** *Нарҭаа рырахә Ажәлар зегьы алахәын* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Иаахԥәаны иуҳәозар, акгьы сылымшеит, сманшәаламхеит****, избан акәзар*** *убри еиԥш аамҭа цәгьа ҳҭагылоуп* (Б.Шьынқәба); *Аҭыҩра аҿышәҭ амра нылаҷҷеит. Уи ашәахәақәа ргәыбылра ркхьан****, избанзар*** *ашәахәақәа шаҳәшаҳәуа, иҟаԥшьӡа ашьхақәа ианаарывԥуа, ашәарыцарахьтә ихынҳәуан (ақәыцьмақәа) рани раби* (Џь.Аҳәба).

7. Ажәақәа ***абас, убас, убасҟак, убас еиԥш, убри аҟара, убри еиԥш, убри аҟынӡа*** рыла еидҳәалоу аиҿырԥшра– ахырқәшаратә ҵакы аазырԥшуа еилоу аҳәоу ахәҭақәа аҿарҭәи ма аҭәаӷәаҷ рыбжьаҵатәуп:

Лара ***убри аҟара*** *дыбзиан****,*** *амреи амзеи реиԥш дыԥхон* (Аԥсуа лакәқәа); *Абарҭ ажәақәа иҳәеит Таҳир* ***убасҟак*** *дацраланы****,*** ***убасҟак*** *игәыҿкааганы, амула бзиагьы убас аҟәырҟан дзаԥхьарымызт, аныҳәаҩ ԥшаахгьы* ***убасҟак*** *еиламырцҳакәа дызныҳәарымызт* (Б.Шьынқәба); *Макьана ишыхаразгьы,* ***убас еиԥш*** *фҩы бааԥсык ҳәа ахылԥуан****,*** *чҳашьа амамызт* (Џь.Аҳәба); *Иҟазшьақәа бымдыруеи* ***– убас***

акәын шәабгьы дшыҟаз (М.Лакрба); *Амҩан дышнеиуаз, дзыркьаҭашаз кашәарахк ибаргьы, изҭәыз дибаанӡа, игәы ҭынчхомызт – **абас** аӡәы иҭәы зҭахымыз уаҩын* (Б.Шьынқәба).

8. Еилоу аҳәоу азхәҭак зҵааратә ҳәоуазар, аха ҭакыла, азҵаара акәымкәа, ашьақәырҕәҕәара – арҵабыргра аанарԥшуазар, иалкаатәуп аҿарҵәиқәа рыла:

*Сара уажәшьҭа уи **заҟа сицәымшәарыз,** дысгәаԥханы сихәаԥшуан* (А.Гогәуа); *Иҟоуп аԥшӡақәа, **урҭ шыԥшӡоу дара иаурзымдырхуа,** аха рҿаҿы ианырҳәо рцәымҕуп, рымаӡа дырарҕамазшәа рбоит* (Ш.Ҷкадуа); *Саҭанеи Гәашьа лышәҩыҷкәынцәа рымаҭәа мышкала исны, мышкала изӡахуаз, **асаби имаҭәа уиаҟара дауадхалахуаз...*** (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Нарџьхьоу иааицәымҕхан, дҩаԥҟьеит, аха Гәында, **заҟа илзыԥымхрыз,** егьлызмырқәаацеит* (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Абар шьҭа ҩымчыбжьа инарықәлеит, аха Есма, **заԥа деиҕьымхарыз,** есымшааира деицәахо далагеит* (Д.Гәлиа); *Саҭанеи Гәашьа данԥшы, харантә дылбеит ҽыуаҩык ихы рықәкны, дкәалааауа дшаауаз, **аҽыуаҩ ззумҳәара иҟоузеи,** мыхьҭәык иоуп (*Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Изынаицҳаит аҭаҳмада, даауаит абрааанӡа, аказы дысҭахуп ҳәа, аха **дауцахуаз аҭаҳмада*** (Аԥсуа лакәқәа).

9. Еилоу аҳәоу ахәҭақәа еилазаашьала акыр инеиԥыхны иҟазар, рыбжьара акәаԥи аҿарҵәиии, мамзаргьы аҵәаҕәа ргылатәуп:

Саҭанеи Гәашьа Бзыԥ аԥшаҳәа данавалалак, абарҭ Аԥсны ашьхақәа зегьы убас илырлашон, урҭ рыҟнытә амшын ихыҵҵалоз алашара аҕба каԥданцәа егьаҩы рыжәҩа ркшаны, иахьцо рзымдырра егьарааны иқәнархахьан; убри иахҟьаны егьа ҕбеи канџьеи амшын аԥаҩ ианҟьаны, иԥыххаа ицахьан (Нарҭ Сасрыҟәеи...); *Егры аӡымҩас иху аицҳа ианнықәлалак, адәыҕба абарбалқәа зынӡа аҽа бжьык аархәалон урҭ акыркырҳәа иччозшәа, рыбжьы зынӡа аҽакала сгәы иаақәыҩуан, саргьы иаразнак ацәа салԥуан* (И.Ҭарба); *Ажьира ашә аииртын (Дырсын), абарԥа дныԥагылан, ажәҩан днаԥаԥшит; аиаԥәақәа кәалыкәаџьо, аԥшәма ижәҩахыр снахыԥшны, ажәҩан инадызбалеит; асы хкәаахьан, аԥаа адгьыл еиҩнажәон...* (Б.Шьынқәба); *Ԥхнызар, аҳауа иага ицәыԥаҟәкызаргьы, ашоура уакыхуа уҟоума; ашыш ҭӡывара аԥша кылшәашәоит; уахьынҭәи икылҵҵоз амза ашәаахәа уҿахәмаруеит; ааԥраҿы ашьац иаԥәа рҽылаӡаны, «шәыр-шәыр» ҳәа нанхәахызқәа агарашәа узырҳәоит* (Б.Шьынқәба).

10. Еилоу аҳәоу ҩба инареиҳаны имариоу аҳәоуқәа рыла ишьақәгылазар, урҭ еидкылазар ҟалоит аҵакытә гәыԥқәа рыла, убарҭ агәыԥқәа рыбжьара акәаԥи аҿарҵәиии ргылатәуп:

Сахьнарымгаз (ахәыцрақәа) абыкәу: схәыҷра амҩахәастақәа саархымшәаӡакәа, ақыҭа зегьы ааимыздеит, кәакькгьы бжьасмыжьит; схәыҷреи сқәыԥшреи раамҭазы акрызԥазкуаны иҟаз хҭыскгьы саҩымшәеит, еиҭашьақәсыргылеит; акы саргәырҕьеит, акы саргәамԥит, сылахь еиқәнаԥеит, аха

нас сацәцеит, аҩа уск сахнагеит; убас мацара сцо, уажәраанӡа сызхысхьоу амҩа аҟынӡа саакылнагеит (И.Ҭарба); *Ажәа – амалқәа зегьы ирмалуп, зны иҳарамуп, зны иҳалалуп; зны инасыҧуп, зны иаҵьалуп, зегьы еизызго уи саркьалуп!* (Б.Шьынқәба); *Ҟәламба ақыҭа ҟааҧа-ҿаҧаран; ашьаурдынқәа ахаҧраауан, аӡыхьқәа хьшәашәан; уаатәи ауаа ргәы ҵьбарахон, ршьамхы ӣархон; реиҳараҩык шәарыцацәан, ихьчацәан* (М.Лакрба).

Иҧиоу ажәаҳәа алкаара

Аҩраҿы иҧиоу ажәаҳәа автор изеиҧш текст алаҵашьа ҩ-хкыкны иҟоуп: 1) иҧиоу ажәаҳәа цәаҳәа ҿыцла, абзацла аарҧшра; 2) иҧиоу ажәаҳәеи автор изеиҧш тексти абзацк аҿы раарҧшра.

1. Иҧиоу ажәаҳәа цәаҳәа ҿыцла, абзацла аарҧшра:

1). Иҧиоу ажәаҳәа автор изеиҧш текст аҟнытә цәаҳәа ҿыцлеи абзацлеи алкаара еиҳарак рхы иадырхәоит адиалогқәеи арепликақәеи раарҧшраан. Еицәажәо дасу иихәо цәаҳәа ҿыцла ирыҩуеит. Усҟан иҧиоу ажәаҳәа аҧхьа аҵәаҕәаҷ ргылатәуп, ашьҭахь – аҳәоу ақәкы зеиҧшроу еиҧш, иахәҭоу адырга:

– Уара умсит, умтәақәа сшымтәо, уаҳа уара умсит.
– Мшәагә, сара саҧшәымашәагь сыҟоуп, сантәалакгьы ауеит.
– Утәа, утәа!
– Мап, уара утәа!
– Утәа, суҳәоит...
– Уаҳа уара умсит!
*– Уара умсит! /*А.Гогәуа/.

2). Автор иажәақәа иҧиоу ажәаҳәа иаҧынгылазар, урҭ ахьынҵәо иргылатәуп ҩ-кәаҧк, иҧиоу ажәаҳәа анба́н дула иалагатәуп:

Аҩны, лыҧҳаи лареи рыда уаҩ дыҟамызт аҟнытә, лгәы раҳаҭны дналагеит:
– Амра, бгәы иҭоу ҳәа акгьы сабҳәаӡомеи? (И.Ҭарба).

3). Автор иажәақәа ирҧынгылоу иҧиоу ажәаҳәа

а) ажәабжьтә ҳәоузар, иара анаҩс иргылатәуп: аҿарҵәи, аҵәаҕәа (, –); автор иажәақәа анба́н хәыҷла иалагатәуп:

– Ааи! Аҿар газақәа ирхәо рдыруама, – иҳәан, дналықәшаҳаҭхеит Гьедлачгьы (С.Ҷанба).

б) ҵьшьаратә ҳәоузар, анҵәамҭаҿы иргылатәуп аҵьшьаратә дыргеи аҵәаҕәеи (! –):

- Уи аамҭазыӣәҟьа сара схаҭа исыхьша азхәыцха соума! – Бинагәгьы дцәыӣаччон (Ҵь. Аҳәба).

в) зҵааратә ҳәоузар, анҵәамҭаҿы иргылатәуп азҵааратә дыргеи аҵәаҕәеи (? –):

– Уара ухаҭагьы ухлахаӷ гьежьып ҳәа узламшәазеи?
– иҳәеит Баҭыр, дҧышәырччо (Ҵь. Аҳәба).

г) аҳәоу иагьзҵааратәзар, иагьцьышьаратәзар, анҵәамҭаҿы аԥдыргак ргылатәуп, нас – аҵәаҕәа (?! –):

*– Ари закә хәмарроузеи**?! –** лыбжьы аалыргеит лара* (В. Канџьариаԥҳа).

д) аҳәоу ҵакыла инагӡамзар, анҵәамҭаҿы иргылатәуп акәаԥрацәеи аҵәаҕәеи (… –):

*– Уаԥәы ҳалацәажәарын, иахьа сеидру**…–** иҳәеит Алыҟьса* (С.Ҷанба).

е) ҵакыла инагӡамзар, ҟәкәыла изҵааратә ҳәоузар, анҵәамҭаҿы иргылатәуп адыргаҟәа: азҵааратә, акәаԥрацәа, аҵәаҕәа (?.. –):

Уара иузымҳәар, изҳәода?.. – иҳәеит Ҟьоуҟьас (А.Гогәуа).

ж) ҵакыла инагӡамзар, ҟәкыла ибжьыҭгаратә ҳәоузар, анҵәамҭаҿы иргылатәуп адыргаҟәа: абжьыҭгаратә, акәаԥрацәа, аҵәаҕәа (!.. –):

Сан боуп, саб уеизгьы дысцылом!.. – даалыдыххылт уи Дамеи (Б. Шьынҟәба).

з) ҵакыла инагӡамзар, ҟәкыла иагьзҵааратәны, иагьбжьыҭгаратәны иҟазар, анҵәамҭаҿы иргылатәуп адыргаҟәа: азҵааратә, абжьыҭгаратә, акәаԥрацәа, аҵәаҕәа (?!.. –):

– Уаԥы бызшәа змаҳауа, зҿышәымҭуазеи, абнауаа?!.
– Ашиҧә-шиҧәҳәа иҟамчы дзыдгылаз инеихиҟьеит...
(Б.Шьынҟәба).

4) Автор иажәаҟәа иԥиоу ажәаҳәа агәҭаны игылазар, урҭ аҿарҵәаии аҵәаҕәеи рыла иалкаатәуп:

– Аа, акымзарак, – лнапы налҟьеит, – ирфааит, иржәааит, ара иҟоуп зегьы! (В.Канџьариаԥҳа).

5) Иԥиоу ажәаҳәа иашьҭанеиуа автор иажәаҳәа анаԥс даҽа иԥиоу ажәаҳәак гылазар, урҭ еиҟәшатәуп акәаԥи аҵәаҕәеи рыла:

*– Угәы иалсма исҳәаз? – дааҵәажәеит Хьыкәа**.** – Издыруада, сара сиашамзар?* (Ш.Ҷкадуа).

6). Автор иажәаҳәа дасу рхатә хшыԥзцара змоу иԥиоу ажәаҳәаҟәа ирыбжьагылазар, насгьы рыбжьара асинтаксистә еимадара ыҟазар, автор иажәаҳәа аԥхьа иргылатәуп аҿарҵәаии аҵәаҕәеи, ашьҭахь – ԥ-кәаԥки аҵәаҕәеи:

– Уара уахьгәырҕьо, саргьы сгәырҕьоит, аԥхьара уԥеит, – лҳәеит, нас днаиазҧааит: – Иузҭада иара ари агазеҭ? (С.Ҷанба).

2. Иԥиоу ажәаҳәеи автор иажәаҳәеи абзацк аҿы раарԥшра:

1). Иԥиоу ажәаҳәеи автор иажәаҳәеи абзацк аҿы раарԥшраан, иԥиоу ажәаҳәа алкаатәуп аҿарҵәаиҟәа

рыла. Егьырҭ аатҧгыларатә дыргақәа ргылатәуп, хыхь иаагоу аҧҟарақәа ирықәыршәаны, иҧиоу ажәаҳәеи автор иажәаҳәеи позициас ирымоу азгәаҭаны:

Ари еиҧш уаӷеимшхара аниба, – «ҳаи, иҟасҵо егьыҟагәышьам, саҵьал аазаап!»– *иҳәан, днаскьаны зымҩа днатәеит* (Нарҭ Сасрыҟәеи…); *«Издыруеит сара сықәгылара зуҭахыз, аха егьа ус акәзаргьы, сара аиаша мҳәакәа сгьежьуам»,– ааигәахәит Иасон игәанала* (А.Гогәуа); *Иаҳҭныуаа ихы нарықәкны, аҳ даҿуп убра аҳәара: «Ҳамра шәахәа ҧхом, иаҳцәызит, иҳацәгылеит уи хара»* (М.Лашәриа); *«Бзиала, Зина, бзиала наӡаӡа»,– иҳәеит Ҭемыр, игәы дҭахәыцуа* (И.Папасқьыр); *«Ибуазеи, аҳкәажә, бгәы бзиами?» – анысҳәа,– «Сгәы бзиамшәа сыҟоуп...»* (Д.Гәлиа); *«Закә залымдароузишь абри аҟны исамхаҟаҧаз?» – лхы дазҧаалон Нуца* (В.Канцьариаҧҳа); *«Уашьҭан ииҳәараны иҟоуи уажәы иҟаиҧои зынӡак иеиқәшәаӡом!» – аасгәахәт, снаҩс игылаз Ҭаҳиргьы ус шыҟаиҧоз анызба* (Б.Шьынқәба); *Ажәлар иҟаз «Ураа! Сажәаргьала диааит!» – рҳәан, дҩышьҭыхны, рнапы дықәыргыланы, раҳ иҟны дрыманы иааит* (Аҧсуа лакәқәа).

2) Иҧиоу ажәаҳәа иацзар ҟалоит ахәҭач ***ҳәа***, усҟан иҧиоу ажәаҳәа аҿарҵәиқәа ирҭактәым, рыбжьарагьы иарбанзаалак аатҧгыларатә дырга ргылатәӡам:

а) автор иажәақәа алагалажәа рылазар (иаҳҳәап, ажәақәа: ***аҳәара, азҧаара, аҳәҳәара, ашьапкра, анацҳара, аҩра, ахәыцра, агәааанагара*** уҳәа уб. иҵ.), иҧиоу ажәаҳәа аҿарҵәиқәа ирҭактәуп, рыбжьара иргылатәуп аатҧгыларатә дыргақәа, хыхь иазгәаҭоу аҧҟарақәа ирықәыршәаны:

Абра саашьҭеи сызбалак Таҳир ***дубахьоума ҳәа*** *исазҧаауеит* (Б.Шьынқәба); *Ахан-иҧа асасцәа уаҧәы* ***исышьҭып ҳәа*** *игәы иҭашәахьан* (Аҧсуа лакәқәа); *Рымҩаныфа аатҭганы крырфеит, аха Кьагәа* ***акрыф ҳәа*** *ауиарҳәаахуаз* (Аҧсуа лакәқәа); *Абарҭ ибҳәақәаз* ***змааноузеи ҳәа*** *асасцәа аҧҳәызба илазҧааит* (Аҧсуа лакәқәа); *Адырҩаҽны Салусан шәарыцара дшыҟаз, аҭакәажә дааин, адауцәа раҳәшьа деиҭалазҧааит: иҧсы злаз* ***беиҳәама ҳәа*** (Аҧсуа лакәқәа); *Уаб ҳаамсҭа ҧхьагыла иакәын, уаргьы уаҳгәалашәоит, мап уцәаҳкуам, ҳаҳ уоуп,* ***бзиала уаабеит ҳәа*** *иҧылеит даргьы* (Б.Шьынқәба); *Мышкы зны аҳ шьаура дцон... Иаб дызшьыз адауцәа* ***нсырҧәоит ҳәа*** *иҽеирхион* (Аҧсуа лакәқәа); ***Аиааира ҳара иаҳтәуп ҳәа*** *игәырӷьо иааит* (Аҧсуа лакәқәа); *Иблақәа ҟәысҟәысуа,* ***акыр хәыҧашәазар ҳәа*** *астол дхәыҧаҧшуашәа, ихы нааӡа, уажәы-уажәы даарыдгылон ахәгаҩы* (Џь. Аҳәба); **Шәаҳ соуп сара! ҳәа** даарылагылт (Б.Шьынқәба); *Аҭәархҩы иҵьашьауа дизыҧшуан,* ***абри ауаҩ иааиз дагьзааизеи, дагьзцазеи ҳәа*** (Аҧсуа лакәқәа); *Џьгәагәи Алықьсеи еиманы* ***аколнхарахь ҳцоит ҳәа*** *аккара иҧаланы инеиуан* (С.Чанба); *Иан* ***акрыуфароуп ҳәа*** *даниҟәамҵ, ахахахымш рзы, амгьал ахәшҭаараҿы иӡны исыбҭар,* ***исфоит ҳәа,*** *леиҳәеит* (Аҧсуа лакәқәа); *Аӷба иҭаз* ***сцом ҳәа*** *амызгәыҭ дахьынҳалон* (Ажәаҧҟа).

Аҵәаӷәа

1. Аҵәаӷәа ргылатәуп:

1) ибжьажьу азҳәа ацынхәрас:
Ацәыӡ зцәыӡыз – шә-гәнаҳарак, изгаз – гәнаҳарак; Амч аԥкыс – амаана; Ауа – уаԥс, аӷа – ӷаԥс; Уҭра ламԥа – џьымшь хырҟәыҿы, шьапымыӡәӡәа – иарҭа лаҧала (Ажәаԥҟақәа); *Зегьы зылшо – Ауаҩы, акгьы злымшо – Ауаҩы* (Ш.Ҷкадуа*); Сарӷьарахь – Шьасиа, сармарахь – Мыцьа. Аргьы срабашьып шьҭа* (А.Гогәуа); *Амшын ахь – асы, Ашьхахь – асы, Ажәҩан аҿы – асы...* (Н.Ҭарԥҳа); *Иахьарнахысгьы абри ашколгьы ашә наркны сдәылԥит, исыхьӡеит. Хыхь – ажәҩан, ԥаҟа – адгьыл!* (А.Гогәуа).

2) азҳәа аԥхьа, азыхҳәаа злаарԥшу ажәа азҳәагьы иахәҭакзар:

Ари аҭаацәара – ҭаацәара башам, Жәлары зегьы рыԥсҭазаара аныԥшуеит (Ш.Иналиԥа); *Аԥх – ԥхы лашәын. Аԥстҳәақәа шаҟьон* (И.Коӷониа); *Аԥсуа идгьыл – дгьыл ҟәымшәышәуп* (Н.Кәытҵниа); *Аԥсуа иашәа – амԥәыжәҩақәа изҭо ашәоуп* (Н.Кәытҵниа); *Ари Қәаҭ иԥшреи иқәреи раԥкыс иҟазшьа – ԥшқа ҟазшьан* (М.Аҳашба).

3) азҳәа ҩынтә еиҭаҳәамхарц азы ибжьажьу азҳәа ацынхәрас:

Аҽада акьахь ақәырԥоит, аҽы – акәадыр; Ауаҩы иажәала деилыркаауеит, аҽада – лымҳала (Ажәаԥҟақәа); *Мраҭашәарахь аедыгьқәа ҳгәылацәан, мрагыларахь – аԥсуаа* (Б.Шьынқәба); *Ажьакца аиха афоит, агәырҩа – ауаҩы* (Ажәаԥҟа); *Ашәақь еиԥоу аӡә даршәоит, еиԥам – шәҩык* (Ажәаԥҟа); *Иаци жәаци аигәыцхәратә терминқәа анысԥон, иахьа – аҩны маҭәақәа, ачыс маҭәахәқәа, анырхага маҭаахәқәа рыхьыӡқәа* (Б.Шьынқәба).

4) аилыргаратә ҵакы аазырԥшуа аҳәоу хәҭа аԥхьа:

Сгәамчи сымҩеи ирымархәаагоу – уи споезиоуп, шәахәа зхым (Б.Шьынқәба); *Акын ирҳәааз – ԥхьацара, ма ахақәитра, ма аԥсра* (Б.Шьынқәба); *Кәыркәазы сара сызгәалашәо – зыхшара аинститут иҭало роуп* (Ш.Ҷкадуа); *Уажәы азанааҭ ҿыц роуит – апенсиахь иҟоу ауаа ҳәа* (А.Гогәуа); *Ахьи араӡни ԥҩак амамызт, адауцәа ирҭынхаз, аха гәаҟрас иҟаз – уаҩы дынхомызт уи иааигәара* (Аԥсуа лакәқәа).

5) аидҳәалага ***-и*** ала еидҳәалоу, аиҿырԥшра аазырԥшуа ажәақәеи ажәеидҳәалақәеи рыбжьара:

Ауаҩ хшыҩдеи – ааԥәа кылԥәеи; Аԥәцеи – аҭыԥҳаи; Ахыҭҟьареи – ажәаҭҟьареи (Ажәаԥҟақәа).

2. Ааҭгыларатә дыргақәа рыла еиҟәыҭхам аҳәоу хәҭақәа рыбжьара иҟоу аҵакытә еизыҟазаашьа иаҳа инаҵшьны иааҳарԥшырц ҳҭахызар, рыбжьара иҳаргылар ҟалоит аинтонациатә ҵәаӷәа ҳәа изышьҭоу аҵәаӷәа:

1) азыхҳәааи азҳәеи рыбжьара:

Нарҭаа – уааун, ауаа злаӄоу иалаӄоуп; ииуеит, инхоит, инӷуеит, иҧсуеит (Ш.Иналиҧа); *Нарҭаа ражәабжьқәа – даараҧәӄьа акрызхыҧуа епосуп* (Ш.Иналиҧа); *Сыдгьыл, сҭаацәа – са исыхьчароуп* (И.Ҭарба); *Абри еиҧш амцхәара – хаҧа ламысым* (Нарҭ Сасрыӄәеи...).

2) азхәеи ахарҭәаагеи рыбжьара:

Сара сгәы ахьыҧсыз иҧсит, ицаӡеит – сара сызгьы, уара узгьы (А.Гогәуа); *Амра қалақь – асҭоит Аӄәа хьӡыс* (И.Ҭарба).

3) азхәеи аҭагылазаашьеи рыбжьара:

Саахьаҧшаанӡа, – ес, днасыдӄьа, днылашәкәа дцеит са сҩыза (И.Ҭарба).

4) ахәаақәҵеи ихәаақәнаҵои рыбжьара:

Сқыҭа, сқыҭа нага, Сқыҭа – лашырбага, сдац ахьҧымҧәауа! /И.Ҭарба/.

3. Изыҩуа ахәоу хәҭақәа рыбжьара иӄоу аҭакытә еизыӄазаашьа иаха иаҵшьны иааирҧшырц иҭахызар, аҿарҵәи, ҩ-кәаҧк, ахыцқәа рхаҭыҧан ихы иаирхәар ӄалоит аҵәаӷәа:

1) аицааиракәа ралкаараҿы:

Салаҧшуеит сҭәыла – ишлаз мышкала! (М.Лашәриа); *Хмаҷуп харҭ – абаагәара дуқәа хызжәо* (Н.Кәыҵниа); *Асасра уеилахәауазар – аҧшәымарагьы уаҧамхароуп* (Ажәаҧӄа); *Аҧеи дыбзиазар – ажәлар шьҭихуеит, дыцәгьазар – ихгьы изышьҭыхуам* (Ажәаҧӄа); *Ара уаха сзықәиаӡом, сықәиаӡаргьы – сзыцәаӡом, сыцәаӡаргьы – исыцлаӡом, исыцлаӡаргьы – исыхәаӡом, сгәы мцахәыцәа – ҭынчхаӡом* (Б.Шьынқәба); *Адунеи бгаргьы имбгаргьы – иихәаз наимгӡар иуамызт* (М.Лакрба).

2) ирласны зҿеиҭнызҧсахло арҿиаракәа аазырҧшуа еижәлантәу азхәақәа рыбжьара:

Аиашаз, уаҩ длыхәарҭам аҭакәажә. Илбеит – илхәеит (А.Гогәуа); *Мыса ашырхәа даацәырӄьан – акамбашь днарҧыххылт* (С.Ҷанба).

3) ҵакыла еиҿагылоу еижәлантәу азхәақәа рыбжьара:

Ашьхақәа ӡышӡа, игәыҭшьаагаха иҧшуп, аӡиасқәа ӡиасым – илагырӡуп (М.Лашәриа); *Са сыззыҧшыз, са исҭахыз сыла дабеит иахьарнахыс, дауны – дгьаргьалашьымкәа, дкьаҿны – дпалтыӄсамкәа, деиқәаны – дсамсалымкәа, даҧшьны – дуарцеимкәа* (Аҧсуа жәлар ражәабжьқәа).

4) амзыз-лыҵшәатә еизыӄазаашьа зныҧшуа еижәлантәу азхәақәа рыбжьара:

Илуаз дақәшәомызт – дтәан; иухәеит – ицеит, иагеит аҧша. Иӄауҧеит – инхеит, ирбеит улша! (И.Ҭарба).

5) аамҭатә ҭагылазаашьа аарԥшразы ахархәара змоу ахьыԥшратә форма анаҩс:

Снаԥшызар – жәгьы цәгьы, сара сахьыӄоу акәымкәа, наӄ рыхқәа раҳаны иԥшуеит (Ҵь.Аҳәба); *Изакәызеи ҳәа днахәаԥшызар – лмацәаз иаразнак илдырт* (Аԥсуа лакәқәа); *Снаԥшызар – иӄам са сдәаӡа, ԥхызӡызшәа наӄӡа исцәынхеит* (И.Ҭарба).

6) аиҿырԥшра аазырԥшуа аицааиреи уи злоу аҳәоуи рыбжьара:

Маҷыҷа ибзиабара убысӄак ицқьан – алабжыш абла ианаахыло иузадымкыло (Ҵь.Аҳәба).

7) Еилоу аҳәоу ахәҭақәа рыбжьара:

Инаилҭеит (акәац), – ҽыҭқәак амихит, илшом, – амч аҭахуп! Изылбаадом, – инкаиршәит, илахь шеиқәыцгьы еиқәын (М.Лашәриа).

Аҵәаӷәаҷ

Аҵәаӷәаҷ иаиур ӄалоит аидҳәалага афункциа, усӄан уи еиднаҳәалоит акы еиҳаны ахьызқәа:

а) аҭыԥтә ҵаққәа аазырԥшуа:

адәыӷба «Аӄәа – Москва», ареис «Аӄәа – Шәача».

б) аамҭатә ҵаққәа аазырԥшуа:

1918–1921 шықәсқәа рзы апатриот иаша С.Ҷанба Аԥсны зҽахазырԥаз аменшевикцәа дырҿагылаы иаҿаԥиҽуан... (Ш.Иналиԥа).

в) ахыԥхьаӡаратә ҵаққәа аазырԥшуа:

Амакәан 5-6 ԥәа ҭан.

Акәаԥрацәа

1. Аҳәоу аҿы ахшыҩзцара нагӡаны иаарԥшымзар, анҵәамҭаҿы акәаԥрацәа ргылатәуп.

2. Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа нагӡаны еиқәыԥхьаӡамзар, рнаҩс акәаԥрацәа ргылатәуп:

Егьырҭ ашәырқәагьы рацәан: аԥәақәа, атамақәа, ажь шкәакәа, аиқәаԥәа... (А. Гогәуа); *Ашькаԥ иҭан: асаанқәа, аԥәацақәа, афырҵьанқәа, амҳаԥәқәа... Аԥсуа бызшәаҿы ирацәоуп ажәақәа, ажәа «агәы» иахәҭакны иӄоу: агәабзиара, агәынкылара, агәыдкылара, агәыԥжәара, агәаҭеира...*

3. Изыҩуа ажәақәа рыбжьара ааҭгылара шыӄоу ааирԥшырц иҭахызар, акәаԥрацәа бжьаиргылароуп:

Абабликақәа аасхәеит... абулка ыӄоуп, акамфеҭ... Нана лзы аторт... (Ш.Ҷкадуа); *Усԥырхагамхан... Сынхара ду сашьҭамлеит, сынԥыра ду... исыхшаз ыӄам... иԥшыз...* (А. Гогәуа).

4. Кәаԥрацәала иаарԥшызар ҟалоит ацитата агәҭа, аԥхьа ма аҵыхәан иҟоу абжьажьракәа:

Аԥсуаа р-Нарҭтә епос иалоу егьырҭ ахаҿсахьақәа... *даҽаџьара уаҩы иимбо рахьтә иазгәаҭаҭәуп*... (Ш.Иналиԥа).

Ҩ-кәаԥк

1. Ҩ-кәаԥк ргылатәуп ацитата аԥхьа:

Ш.Д. Иналиԥа Нарҭаа репос иазкны иҩуеит: *«Ҳажәлар Нарҭаа ражәабжькәа иреиҷаҳаны еиқәдырхеит».*

2. Ҩ-кәаԥк ргылатәуп қәырԥшы ҳасабла иаагоу аҿырԥштәқәа раԥхьа:

Ахьыӡтә ажәақәа рыла ишьақәгылоу аҳәоуқәа ахьызтә ҳәоуқәа ҳәа ирышьҭоуп, иаҳҳәап: *Ақыҭа Уарча.*

3. Ҩ-кәаԥк ргылатәуп арубрикақәа раԥхьа:

Еилоу азҳәа шоит ҩ-хкыкны:
1) еилоу аҟаԥарбатә зҳәа;
2) еилоу ахьыӡтә зҳәа.

Архәақәа

Архәақәа ирҭаркуеит:

а) аремаркақәа:

Саҭанеи Гәашьа **(***ирџьбараны, Нарҭаа дшырхадоу рдырыртә***)**. *Шәааӡырҩы, сыҷкәынцәа!* (Џь.Аҳәба). *Нагӡара ақәзааит аҭынчра!* **(***Агәырқьҳәа акраамҭа анапеинҟьара. Абыжьқәа: «Ура!»***)**.

б) ацитата ма ҿырԥштәы ҳасабла иаагоу аҳәоу зтәу ихьӡ, ижәла, иԥсевдоним, иахьынтәаагоу ашәҟәы, ажурнал, агазеҭ ахьӡ:

Хәыхә наани уа наани, Шьышь наани уа наани, Уан дааӈза, умԥәыуан, Уаб дааӈза, умҿыхан **(**Аԥсуа жәлар ражәабжьқәа).

Ахыцқәа

1. Еиуеиԥшым аҩымҭақәа, ашәҟәқәа, ажурналқәа, агазеҭқәа, аҕбақәа, адәыҕбақәа, акинозалқәа, амашьына амаркақәа ухәа рхатәы хьыӡ ҷыдақәа ахыцқәа ирҭактәуп:

Ажурнал **«***Алашара***»**, *агазеҭ* **«***Аԥсны***»**, *Акинотеатр* **«***Аҟәа***»**, *Аҕба* **«***Аиааира***»**. *Абраҟа еиҿкааз анхацәа – аусуцәа ротриад* **«***Кьараз***»** *бџьарла еиқәыршәатәын* (М. Лакрба).

Азгәаҭақәа. Ахыцқәа ирҭактәым:

а) аусбарҭақәа рыхьыӡқәа:

Аҧсны аҭҵаарадыррақәа ракадемиа;
Д.Гәлиа ихьӡ зху Аҧсуаҭҵааратә институт;
Аҧснытәи аҳәынҭқарратә университет;
С.Чанба ихьӡ зху Аҧсуа ҳәынҭқарратә драматә театр.

б) аббревиатурақәа:

ААР (Аҧсны аҭҵаарадыррақәа ракадемиа);
ААУ (Аҧснытәи аҳәынҭқарратә университет);
ААМ (Аҧснытәи аҳәынҭқарратә музеи).

в) ашәҟәқәа рыхьыӡқәа абиблиографиатә сиақәа рҿы:

Д.Гәлиа. Иалкаау. Аҟәа, 1973, ад. 12.

г) аҧстәқәеи аҧсаатәқәеи рхатәы хьыӡқәа:

аҽы Бзоу, ала Дамшә, ацгәы Хәдыш.

2. Изыҩуа ахыцқәа ирҭеикыр ҟалоит зхархәаара ҭбаам ажәақәа, иаҳҳәап: архаизмқәа, ажәа ҿыцқәа, адиалекттә ажәақәа, ахьыӡ ҷыдақәа, насгьы аиронииатә ҵакы рыҭаны ихы иаирхәо ажәақәа:

Ихьӡ ҷыда цәгьам «Гәаҭеи»! (Б.Шьынқәба); *Ашьҭахь, «апочта» иаанагаз ашәҟәқәа дрыҧхьо дышнеиуаз, қьаад хәхәак аҟны даннеи, иара уаҟа даадхалт* (М.Аҳашба).

3. Изыҩуа ажәак лымкаала иаҵишьыр иҭахызар, ахыцқәа ирҭеикыр ҟалоит:

Аха убри аамҭазы игәы нҭгәырӷьаит: нахьхьи аилабгара иалагахьаз абаҩ «аҟәартәрақәа», аӡәы аихамца нарҿишьызшәа, ацыҧхьқәа кәеикәеиуа инарылашәеит... Иҧегь илаҧш аарҭбааны данынаҧш-ааҧш, ибеит «ацыҧхьқәа» еиҳа-еиҳа рызҳауа... (А. Гогәуа); *Саҧхьа дгыламзи уи кофҭа шкәакәа , «О бара!» зыҧшаара саҿу!* (Б.Шьынқәба).

4. Ахыцқәа ирҭаркуеит аҳәоу иалагалоу ацитата:

Ш. Иналиҧа иҩуеит: «Нарҭаа ражәабжьқәа» икказа ирныҧшуеит «аихатәы аамҭа».

АХҚӘА

Аԥсуа бызшәа аҩышьаԥҟаракәа рыҭҵаара аҭоурых ахьтә.... 3

АОРФОГРАФИА...5

Абжьыҟақәеи ацыбжьыҟақәеи рҩышьа 5

Абжьыҟақәа рҩышьа апринципқәа.. 5

Абжьыҟа ***а*** аҩышьа.. 7

Ахаҿырбагақәа рышьҭахь абжьыҟақәа ***ы/а*** реиҭныԥсахлара аҩышьа 11

Аицааира ***аи-*** аҩышьа.. 12

Ахаҿырбага ***и-*** аҩышьа 17

Аицааира -***иа***- аҩышьа.. 22

Аицааира -***ау***- аҩышьа 23

Аицааира -***уа***- аҩышьа 26

Абжьыҟа ***ы*** аҩышьа...27

Ақәыӷәӷәара змоу абжьыҟа ***ы*** аҩышьа 27

Ақәыӷәӷәара змам абжьыҟа ***ы*** аҩышьа 30

Абжьыҟабжақәа ***и, у*** рҩышьа 35

Еицыло ***и***-қәа рҩышьа 38

Еицыло ***у***-қәа рҩышьа 40

Ацыбжьыҟақәа рҩышьа 40

Ақьышәхаргьежьратә фонемақәа ***гә, қә, кә, ӷә, хә, ҟә*** рҩышьа 42

Ажәа аиагара аԥҟаракәа...47

Анбан дуқәа рҩышьа... 48

Ахыӡҟақәа рҿышьа 74
Аҟазшьарбақәа рҿышьа 75
Аԥхьаӡара хьыӡқәа рҿышьа 77
Имариоу аԥхьаӡара хьыӡқәа рҿышьа 77
Аԥхьаӡара хьӡы ***«акы»*** 77
Аԥхьаӡара хьӡы «***аӡәы***» 82
Аԥхьаӡара хьӡы «***ҩба***» 86
Аԥхьаӡара хьӡы ***«хԥа»*** 90
Еилоу аԥхьаӡара хьыӡқәа рҿышьа 94
Аԥхьаӡара хьӡы «***жәеиза***» 94
Аԥхьаӡара хьӡы «***жәаҩа***» 95
Аԥхьаӡара хьӡы «***ҩажәа***» 97
Аԥхьаӡара хьӡы «***шәкы***» 97
Аԥхьаӡара хьӡы «***ҩышә***» 100
Еилаҵоу аԥхьаӡара хьыӡқәа рҿышьа 102
Аԥхьаӡара хьӡы «***зқьы***» 104
Аԥхьаӡара хьӡы ***«амиллион»*** 107
Аҟаҵарба аамҭатә, ... 109
аркьынаатә формақәа рҿышьа 109
Ацынгылақәа рҿышьа 115
Ашьҭынгылақәа рҿышьа 119
Абжьыҭҟьақәа рҿышьа 121
Ахәҭаҷқәа рҿышьа 124
Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу 127
ажәақәа рҿышьа 127
Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ахьыӡҟақәа рҿышьа 127
Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу аҟазшьарбақәа
рҿышьа 129
Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ахьыӡцынхәрақәа
рҿышьа 130
Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу ацынгылақәа рҿышьа 131
Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу аҟаҵарбақәа рҿышьа 132
Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу алахәырақәа рҿышьа 133
Еиҭаҳәарала ишьақәгылоу арлахәырақәа 134
рҿышьа 134
Ахьыӡтә ажәеидҳәалақәа рҿышьа 136

АПУНКТУАЦИА 140
Аҳәоу анҵәамҭаҿы аатгыларатә дыргақәа
рыргылара 140
Акәаԥ 140
Азҵааратә дырга 144
Абжьыҭгаратә дырга 145
Аҳәоу анҵәамҭаҿы аатгыларатә дыргақәа еицны
рыргылара 146
Аҳәоу аҩнуҵҟа аатгыларатә дыргақәа рыргылара 147
Аицааирақәа ралкаара 147
Аатгыларатә дыргақәа еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа
злоу аҳәоуқәа рҿы 164
Ахазырхa алкаара 173
Аҭкаақәа ралкаара 177
Аиҭаҳәақәа ралкаара 178
Алагалақәа ралкаара 179
Абжьаргылақәа ралкаара 180
Абжьыҭҟьақәа ралкаара 182
Арефренқәа ралкаара 184

Аатҭыларатә дыргақәа еилоу аҳәоу аҩнуҭҟа..............184
Иԥиоу ажәаҳәа алкаара 192
Аҵәаҕәа 198
Аҵәаҕәач..202
Акәаԥрацәа..203
Ҩ-кәаԥк..204
Архәақәа..205
Ахыцқәа 205

Автортә еилазаара:

Аршба Нелли Владимир-иԥҳа
Хьециа Анатоли Џьота-иԥа
Ҳагба Лили Риза-иԥҳа
Ҳалбад Тарас Хәысраб-иԥа
Ҷкадуа Лидиа Платон-иԥҳа
Шьаҟрыл Ҭамара Платон-иԥҳа

АԤСУА БЫЗШӘА АҨЫШЬАԤҞАРАҚӘА

Ирҽеиу, ихарҭәаау 4-тәи аҭыжьра

Авторский коллектив:

Аршба Нелли Владимировна
Хеция Анатолий Джотович
Хагба Лили Ризовна
Халбад Тарас Хусрабович
Чкадуа Лидия Платоновна
Шакрыл Тамара Платоновна

АБХАЗСКОЕ ПРАВОПИСАНИЕ

Исправленное, дополненное 4-е издание

Акорректор: Хьециа Н. А.
Акьыԥхьҩы: Чамагәуа Л. Р.
Компиутерла аиқәыршәаҩ: Гәынба Н. Гь.
Атехникатә редактор: Гәынба Н. Гь.

Корректор: Хеция Н. А.
Набор: Чамагуа Л. Р.
Компьютерная верстка: Гунба Н. Г.
Технический редактор: Гунба Н. Г.

Азгәаҭарақәа рзы

Аформат 84x108 1/32. Атираж 2000. Иҟаҵә. акь. бӷь. 7.
Иныҟә. кь. бӷь. 11,76. Аҿаҵаҧҟа № 59.

Аҧсны Аҳәынҭқарра
АУН «Акьыҧхь аҩны»,
Аҟәа, Ешба имҩа, 168

Азгәаҭаракәа рзы

Азгәаҭаракәа рзы

Азгәаҭаракәа рзы

Азгәаҭаракәа рзы

Азгәаҭаракәа рзы

Азгәаҭаракәа рзы

Азгәатаракәа рзы